

*Алмаші С. старший викладач кафедри психології,
Мукачівський державний університет*

ORSID ID 0000-0002-5494-9014

*Костю С. кандидат психологічних наук, доцент кафедри
психології, Мукачівський державний університет*

ORSID ID 0000-0002-1799-4043

ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ СТУДЕНТІВ- ПСИХОЛОГІВ ДО МАЙБУТНЬОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті здійснений теоретичний аналіз психологічної готовності студентів до майбутньої професійної діяльності. Проаналізовані складові компоненти структури психологічної готовності та різні засади її формування. Обґрунтовані методики емпіричного дослідження. Представлені результати дослідження психологічної готовності студентів до майбутньої професійної діяльності. Вказано на перспективу подальших досліджень.

Ключові слова: готовність; психологічна готовність; професійні якості особистості; професіоналізм; компоненти структури психологічної готовності.

Постановка проблеми.

Психологічна готовність є центральною ланкою серед інших видів готовності і виражається в єдності професійно важливих якостей та направленості студента на майбутню діяльність. Дослідження психологічної готовності студентів до майбутньої професійної діяльності є надзвичайно актуальною проблемою, оскільки в період професійної підготовки засвоюються основні ціннісні уявлення, що характеризують професійну спільноту, знання, вміння, навички, важливі для майбутньої професійної діяльності та для успішного «професійного старту». У період навчання у ЗВО в людини формуються та розвиваються професійно важливі якості особистості, починає формуватися професійна самосвідомість, що досить часто виявляється і в успішності навчальної діяльності.

В основі формування готовності студентів до професійної діяльності лежить становлення професійних умінь особистості, що формуються на основі її властивостей — як вроджених, так і набутих під час навчання та самостійної діяльності. Як зазначав Г.С. Костюк, професійні вміння є результатом поєднання теорії та практики, поєднанням знань з діями і навичками, набутого зі спадковим. У процесі навчання завжди

повинні враховуватися індивідуальні особливості студента, їх ігнорування в навчальному процесі може стати причиною неякісного оволодіння професією [2].

Психологічна готовність — це вирішальна умова швидкої адаптації до умов праці і подальшого вдосконалення кваліфікації майбутнього спеціаліста. За своєю суттю, готовність — це поєднання стійких і ситуативних установок на активні і цілеспрямовані дії (як під час навчання, так на старті професійної кар'єри) [1;2].

Значною мірою стан психічної готовності зумовлений стійкими психологічними особливостями, властивими конкретній людині. На стан психологічної готовності мають значний вплив і ті конкретні умови, в яких відбувається діяльність. Слід зазначити, що до внутрішніх і зовнішніх умов, що зумовлюють психологічну готовність, поряд зі складністю завдань діяльності, її новизною, прикладом оточуючих, особливостями стимулювання дій і результатів, необхідно віднести і самооцінку власної підготовленості, нервово-психічний стан, стан фізичного і психічного здоров'я.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Низка психологічних досліджень зробили вагомий внесок для

ширшого розкриття змісту поняття готовності до професійної діяльності, велике значення серед яких мають професіограмні дослідження (І.Н. Шпільрейн, С.Г. Геллерштейн та ін.), дослідження профпридатності до діяльності (К.М. Гуревич, Г.М. Зараковський та ін.), а також дослідження професійного самовизначення (Є.А. Клімов, П.Р. Атутов, Є.А. Шумілін, М.І. Крилов, В.В. Чебишева та ін.) [2].

Мета дослідження. З огляду на актуальність і недостатню розробленість проблеми, метою статті є теоретичний аналіз та емпіричне дослідження особливостей психологічної готовності студентів-психологів до майбутньої професійної діяльності.

Методи дослідження. Для досягнення мети застосовувалися загальнотеоретичні методи: міждисциплінарний аналіз і синтез філософської, психологічної, соціологічної літератури з проблем дослідження; порівняння, систематизація, узагальнення, інтерпретація наявних теоретичних підходів та емпіричних результатів; емпіричні методи: констатувальний експеримент, який застосовувався з використанням комплексу психодіагностичних методик; статистичні: кореляційний аналіз (за Кенделом).

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасній психолого-педагогічній літературі поняття готовності до виконання діяльності вживається в різних значеннях. Готовність визначається як наявність здібностей (С. Рубінштейн; Н. Левітов, Б. Ананьев), якість особистості (К. Платонов), психологічний стан, суттєва ознака установи (Д. Узнадзе; І. Блажава), психологічна умова успішності виконання діяльності (І. Ладанов), цілісне явище, скріплене переконаннями, морально-вольовими якостями особистості, способами поведінки, знаннями про професію та практичними вміннями та навичками (Р. Романенко; В. Серіков) [3; 4].

Аналіз психолого-педагогічної літератури показує, що за великої

кількості характеристик поняття „готовність”, його розуміння залежить від основних теоретичних підходів, які не виключають, а взаємодоповнюють один одного. Зокрема, М. Д'яченко, Л. Кандибович [2] характеризують готовність і як стан і як інтегративну якість особистості. Дослідники стверджують, що стан готовності є “настроєм” – пристосуванням можливостей особистості для успішних дій у певний момент. Аналогічної точки зору дотримується Л. Разборова. За її трактуванням, готовність – це складне особистісне утворення, стан, який є обумовлений психологічними особливостями особистості, що забезпечує ефективність професійної діяльності.

Низка психологічних досліджень зробили вагомий внесок для ширшого розкриття змісту поняття готовності до професійної діяльності, велике значення серед яких мають професіограмні дослідження (І.Н. Шпільрейн, С.Г. Геллерштейн та ін.), дослідження профпридатності до діяльності (К.М. Гуревич, Г.М. Зараковський та ін.), а також дослідження професійного самовизначення (Є.А. Клімов, П.Р. Атутов, Є.А. Шумілін, М.І. Крилов, В.В. Чебишева та ін.) [2].

Психологічна готовність є важливою складовою професіоналізму. Звичайно, готовність проявляється на всіх етапах професійного становлення, розвивається залежно від професійних досягнень, стає їх умовою і засобом організації резерву активності. Готовність можна розглядати не тільки як робочу мобілізацію професійних і психологічних можливостей, а й як високий професіоналізм, який ґрунтується на різноманітних, відібраних соціальним досвідом і професією резервах, породжений самовдосконаленням природних даних, особистісним досвідом і практикою, педагогічною школою і власною професійною орієнтацією.

Психологічна готовність включає в себе з однієї сторони запас професійних знань, умінь і навичок; з іншої – риси особистості: переконання, професійні здібності, інтереси, професійну пам'ять,

мислення, увагу, професійну спрямованість думки, працездатність, емоційність, моральний потенціал особистості, що забезпечать успішне виконання професійних функцій.

Виділяють різні складові компоненти структури психологічної готовності та різні засади її формування. У наукових дослідженнях зазвичай вирізняють дві складові підструктури готовності до професійної діяльності: морально-психологічні компоненти (спрямованість на професійну діяльність, усвідомлення цілей діяльності, потреби та інтереси особистості) та конкретні якості, що забезпечують якісне виконання професійних функцій (навчальна підготовка, індивідуально-психологічні особливості та ін.) [4].

Зміст психологічної готовності до професійної діяльності становлять інтегральні характеристики особистості, що включають в себе інтелектуальні, емоційні, вольові властивості, професійно-моральні переконання, потреби, звички, педагогічні здібності, знання, навички, вміння. Готовність до діяльності складається з трьох блоків (Н. В. Кузьміна, В. О. Моляко): сенсорна організація індивіда; показники, що відповідають різноманітним умовам виконання професійної діяльності; психічні властивості, стани і процеси суб'єкта діяльності.

Готовність студента-випусника – це істотна передумова ефективності його діяльності після закінчення ЗВО. Готовність допомагає успішно виконувати обов'язки, правильно використовувати знання, досвід, зберігати самоконтроль і перебудовуватися при появі непередбачених перешкод.

Складність проблеми полягає в тому, що успіх у новій діяльності не гарантується простим перенесенням вироблених раніше якостей і станів в нову ситуацію. Поряд з актуалізацією якостей, досвіду в новій ситуації спостерігається процес входження в неї. Тому важливим показником є як процес придбання професійної самостійності під час навчання у ЗВО, так і процес адаптації їх

як випускників до успішної професійної діяльності. Про готовність, її рівні можна судити за часом, необхідному для придбання професійної самостійності після закінчення ЗВО [2].

Особливе значення для навчальної компетентності майбутнього психолога має самоаналіз та самооцінювання результатів навчальної діяльності, які забезпечують розвиток навчальної активності і формування адекватної самооцінки. Самоаналіз є основним механізмом саморозвитку як в особистісному, так і професійному аспектах. Лише аналіз здійсненої навчальної діяльності і себе в ній дасть можливість оцінити її з позиції продуктивності, тобто досягнення поставлених цілей. Крім того, системний аналіз покаже слабкі місця, допущені в ході діяльності, що дасть можливість надалі їх не допускати.

Структура навчальної компетентності охоплює не лише вузько предметні компетенції, але й дає можливість адекватно самовизначитись у комплексі навчальних дисциплін, що забезпечують підготовку майбутнього психолога до професії. Особливістю даного процесу є те, що студент сам формує асоціативну залежність між професійною діяльністю як ціллю і навчанням як засобом його досягнення. Тому здатність до самостійної навчальної діяльності означає готовність до самовизначення та самореалізації.

У період навчання здійснюється процес формування життєвих цінностей, які надалі слугують основними регуляторами навчальної і професійної діяльності, життя. Психологічна готовність до самореалізації – це системне явище, що проявляються у вигляді єдності психічних станів і властивостей [2].

1. Ставлення до себе – включає в себе оцінку своїх можливостей, яка може виражатися в усвідомленні покликання, особливого призначення особистості, можливості вирішити завдання, недоступну іншим, ідеали.

2. Спрямованість – мотиви і потреби, ціннісні орієнтації особистості, що

виражаються в інтересах, бажанні творити, потреби виразити себе.

3. Творчі здібності особистості, що є найважливішим чинником самореалізації. Розвиток здібностей пов'язано з ставленням до себе.

4. Операційна система, що представляє собою інструментарій, сприяє реалізації потреб у творчості та самореалізації. Це досвід, установки особистості. Можна говорити про встановлення на самореалізацію.

Вагомим для нас є положення І.Г. Шендрика [2] про те, що готовність до професійної самореалізації не може обмежуватися характеристиками майстерності фахівця, продуктивністю праці, його якостями в той момент, коли відбувається відповідна діяльність. При оцінці готовності вирішальне значення набуває стан особистісних характеристик, рефлексії щодо спільної діяльності учасників взаємодії. Важливими є роз'яснення студентам цілей навчання - довести до свідомості, навіщо і чому вони повинні засвоювати навчальний матеріал, більше відпрацювати його зміст. Приєднуючись до численного загону учених, що працюють в області психології особистості, підкреслюємо, що успішна діяльність, залежить від відносно стійких якостей, від психічних станів.

Найважливішими умовами для формування готовності студента є:

1. Переведення студента з позиції об'єкта виховання та навчання в суб'єкт саморозвитку. Ця умова буде реалізована, якщо:

- забезпечена взаємодія всіх учасників освітнього процесу;

- створення умов для забезпечення студентів позитивного досвіду росту в присутності групи і викладача, що стимулює подальшу роботу особистості над собою і є джерелом саморозвитку, самовиховання;

- міжособистісні відносини, які передбачають створення на заняттях взаєморозуміння, доброзичливості й відкритості. Викладач повинен стати істинним наставником, який користується авторитетом і повагою у студентів.

2. Створення умов особистісного розвитку на заняттях. Дана умова передбачає:

- контакт між викладачем і студентом через діалог, який передбачає рівність психологічних позицій, має на увазі активну роль всіх задіяних в спілкуванні;

- «ігрова» форма для створення умов особистісного розвитку з активним застосуванням методів взаємонавчання, зміна ролевих позицій;

- застосування засобів і методів для позитивної мотивації навчання.

3. Визначення цінностей через власну діяльність. В основі діяльнісного підходу в навчанні лежить особистісне включення кожного студента в процес, коли компоненти діяльності, ним самим спрямовуються і контролюються. Постановка завдань на занятті, планування їх вирішення, подальша реалізація та оцінка виконаних дій відбувається спільно з викладачем.

4. Готовність викладача до реалізації особистісно-орієнтованого підходу:

- під час спілкування з студентами акцентувати увагу на відносинах;

- не вдаватися до прямої і відкритої оцінки вихованця, при оцінюванні використовувати прийом «я - повідомлення», тоді зміцнюється впевненість студента в собі, підвищується його активність і самооцінка;

- прояв емпатійного розуміння студентів, поваги, доброзичливості, вираз співчуття до його життєдіяльності, співпереживати його успіхів і невдач;

- підкреслювати унікальність і неповторність його особистісного «Я» - тоді підвищується статус і самоконтроль цього вихованця в групі.

Таким чином, формування психологічної готовності до професійної діяльності є ціллю і результатом довготривалого процесу підготовки спеціаліста у ЗВО, який відбувається згідно з психолого-педагогічним супроводженням навчально-виховного процесу, та являє собою комплекс організаційних, психологічних і

педагогічних заходів та здійснюється за наявності й врахування певних психологічних чинників та принципів.

Результати дослідження.

Емпіричне дослідження було проведено з метою визначення психологічної готовності студентів-психологів до майбутньої професійної діяльності. Дослідження охопило 30 студентів, які навчаються за ОС «Магістр».

Багатогранність проблеми визначення психологічної готовності студентів до професійної діяльності, і зокрема до проведення навчальних занять, зумовило необхідність ґрунтовного аналізу цього питання, який показав його недостатню розробленість, що спонукало нас до підбору методик, спрямованих на виявлення різних компонентів психологічної готовності.

Для проведення емпіричного дослідження були обрані такі методики: адаптований опитувальник - ACS-Adolescent Coping Scale (Юнацька копінг-шкала або ЮКШ), 16 факторний особистісний опитувальник (Р. Б. Кеттелл), методика діагностики професійної спрямованості особистості Б. Басса.

Для того, щоб вивчити психологічну готовність студентів-магістрів до проведення навчальних занять, розглянемо зв'язок індивідуально-психологічних особистісних характеристик суб'єктів з вибором певних копінг-стратегій та спрямованістю особистості.

За результатами методики ЮКШ показники дещо нижчі за нормативні ($X_{\text{норм}}=16,23$) по шкалі «пошук

соціальної підтримки» $X_{\text{сер}}=15,85$ ($\sigma=3,0$). Порівняння емпірично отриманих даних з нормативними подані на рисунку 1. Це може свідчити про те, що досліджувані не готові до прийняття чи надання соціальної підтримки. Та слід зазначити, що частіше соціальний стиль копінга трактують як такий, що відноситься до продуктивного, але тим не менш виділяють і окремий стиль в зв'язку з неоднозначною природою соціальної підтримки, яка лежить в його основі. Постійне звертання до інших як зовнішнім ресурсам говорить про соціальну залежність суб'єкта опанування. Це свідчить про те, що при проведенні навчальних занять, такий педагог може боятись приймати самостійні рішення і в більшій мірі сподіватись на підтримку колег.

Шкала «вирішення проблеми» $X_{\text{сер}}=17,43$ ($\sigma=3,2$) теж дає результат дещо нижчий за норму ($X_{\text{норм}}=18,93$). Можливо причина таких низьких показників полягає у тому, що студенти ще не набули достатніх навичок ефективного вирішення проблем і тому частіше обирають інші, менш продуктивні стратегії поведінки.

За шкалою «робота, досягнення» $X_{\text{сер}}=17,55$ ($\sigma=3,1$) показники нижчі за норму ($X_{\text{норм}}=18,24$). Це дає нам змогу стверджувати, що при стресовій ситуації у респондентів знижується працездатність і вони менш схильні досягати хороших результатів, у тій справі, яку виконують. Даний показник говорить про те, що при виникненні непередбачуваної ситуації на занятті, вчитель може розгубитись, не продуктивно вирішити поставлене завдання.

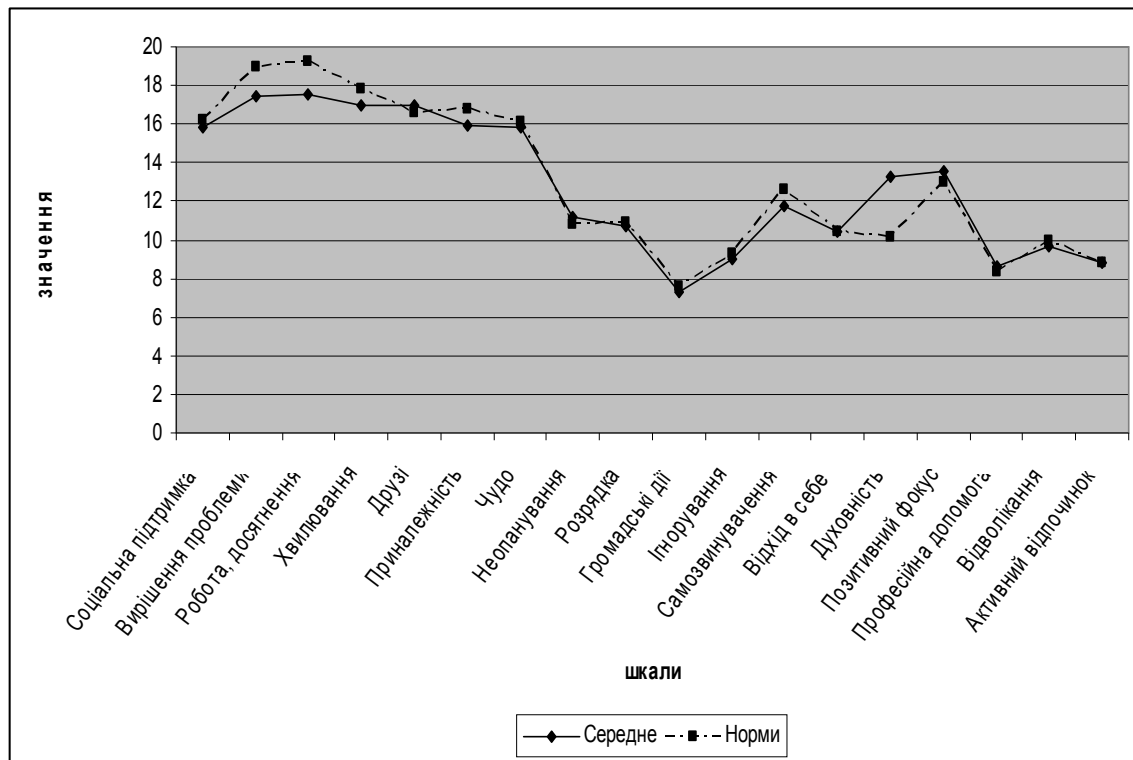

Рис. 1. Результати дослідження за опитувальником ЮКШ (Юнацька копінг-шкала)

Показники шкали «хвилювання» $X_{\text{сер}}=17,00$ ($\sigma=3,8$) є нижчими за норму ($X_{\text{нор}}=17,85$). Тому є підстави вважати, що у переважній більшості досліджуваних важка або стресова ситуація не викликає значного хвилювання.

По шкалі «неопанування» $X_{\text{сер}}=11,23$ ($\sigma=2,7$) показники вищі за норму ($X_{\text{нор}}=10,84$), що дає можливість говорити про невміння певної частини досліджуваних студентів опановувати важкою ситуацією. Скоріше за все, вони взагалі не вважають за необхідне діяти, вирішувати ситуацію, що склалася.

Показники шкали «самозвинувачення» $X_{\text{сер}}=11,80$ ($\sigma=3,3$) є нижчим за норму ($X_{\text{нор}}=12,57$). Тож можемо припустити, що досліджувані не схильні звинувачувати себе у тому, що не можуть вирішити ту чи іншу проблему, якимось вплинути на її перебіг.

Досить вищими за норму ($X_{\text{нор}}=10,10$) та ($X_{\text{нор}}=12,98$) є показники по шкалах «духовність» $X_{\text{сер}}=13,25$ ($\sigma=3,7$) та «позитивний фокус» $X_{\text{сер}}=13,58$ ($\sigma=2,5$). Ці дані можуть свідчити, про те що у не контролюючих або недостатньо контролюючих ситуаціях досліджувані не можуть використати

активні, проблемно-орієнтовні стратегії у проведенні навчальних занять. В якості заміни, вони використовують пасивні позитивні стратегії «позитивний фокус» та «духовність».

Результати інших шкал, таких як «друзі» $X_{\text{сер}}=16,98$ ($\sigma=3,6$), «приналежність» $X_{\text{сер}}=15,95$ ($\sigma=3,3$), «чудо» $X_{\text{сер}}=15,85$ ($\sigma=2,5$), «розрядка» $X_{\text{сер}}=10,70$ ($\sigma=2,7$), «громадські дії» $X_{\text{сер}}=7,33$ ($\sigma=3,5$), «ігнорування» $X_{\text{сер}}=9,03$ ($\sigma=1,9$), «професійна допомога» $X_{\text{сер}}=8,65$ ($\sigma=3,4$), «відволікання» $X_{\text{сер}}=9,63$ ($\sigma=2,2$) та «активний відпочинок» $X_{\text{сер}}=8,80$ ($\sigma=2,5$) є наближеними до норми.

Проаналізуємо результати, отримані за опитувальником Кеттелла (див.рис.2). В результаті аналізу 16-факторного тесту Кеттелла були отримані наступні результати: 47,5% досліджуваних є замкнутими, скептично налаштованими по відношенню до оточуючих, люблять бути на самоті, не мають близьких друзів, з якими можна було б бути відвертими. Це не сприяє вибору продуктивних стратегій поведінки, зокрема в професійній діяльності та під час підготовки до проведення навчальних занять.

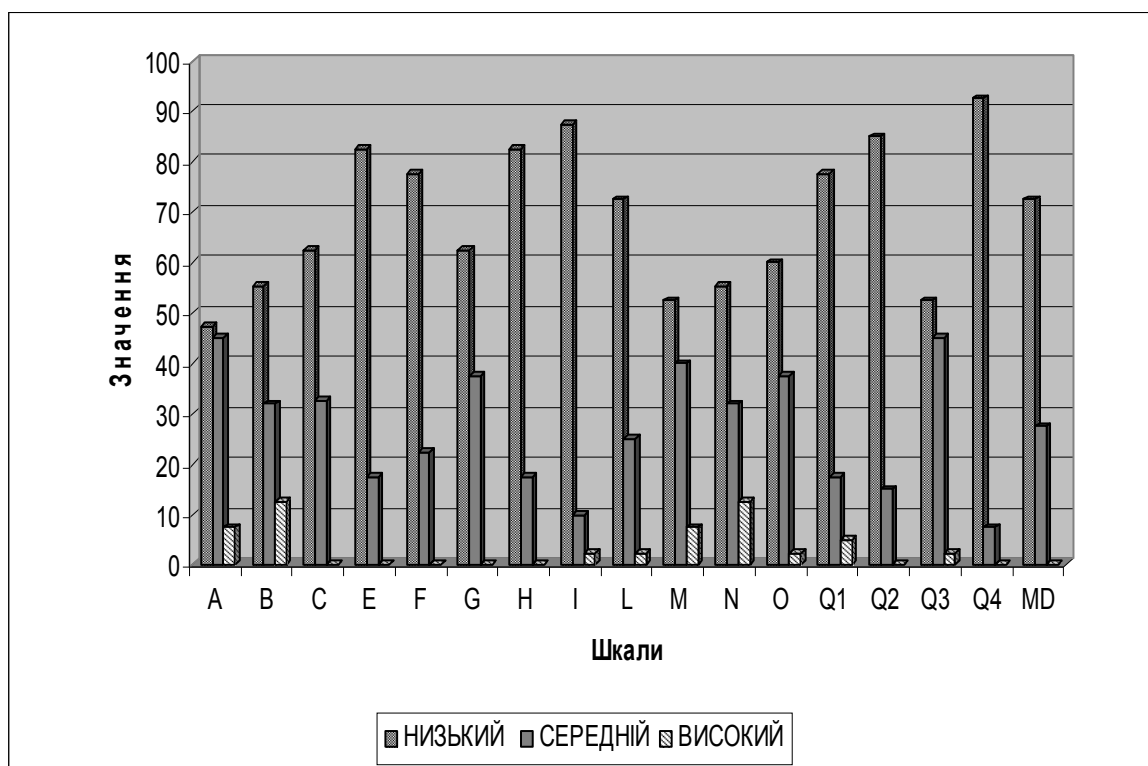

Рис. 2. Результати дослідження за тестом Кеттела

У більшості половини респондентів, а саме 62,5% виражена низька толерантність по відношенню до фрустрації, у них досить мінливі інтереси, схильність до лабільності настрою. Спостерігається роздратування, втомлюваність. Тому вони важко знаходять адекватні способи вирішення проблемної ситуації. Це може призвести до формування дезадаптивних моделей поведінки.

82,5% студентів часто виявляються залежними, беруть провину на себе, тривожаться, що можуть допустити якісь свої помилки. Їм притаманна тактовність, покірність, яка приводить майже до повної пасивності. Така поведінка призводить до того, що особистість дуже сильно концентрується на своїх переживаннях, довго обдумує свої дії і незначні проблеми, а це негативно впливає на продуктивність діяльності і на особистість в цілому.

77,5% досліджуваних характеризується обережністю, розсудливістю. Їм властива схильність все ускладнювати, спостерігається песимістичність у сприйнятті дійсності. Наявність таких якостей негативно впливає на готовність студентів до якісної професійної діяльності.

62,5% притаманна непостійність, на них великий вплив можуть здійснювати обставини і випадок. Вони не прикладають ніяких зусиль для того, щоб виконувати групові норми та вимоги. Також характеризуються гнучкими установками по відношенню до соціальних норм.

82,5% респондентів є сором'язливими, не впевненими у своїх силах, стриманими. Відрізняються підвищеною чутливістю до загрози. Такі люди є пасивними у важкій ситуації, негативно оцінюють себе у таких умовах, демонструють уникнення.

87,5% досліджуваних властива мужність, самовпевненість, розсудливість, реалістичність суджень, практичність. Це сприяє більш високій адаптації до стресогенних чинників.

У 7,5% розвинута уява, вони орієнтовані на свій внутрішній світ. Можна говорити про високий творчий потенціал. В зв'язку з цим, вони схильні висувати оригінальні ідеї відносно вирішення проблемних ситуацій, а це свідчить про високу ймовірність використання продуктивних стратегій поведінки при вирішенні складних

завдань, які часто виникають під час проведення навчальних занять.

85% є залежними від групи, віддають перевагу працювати і приймати рішення разом з іншими людьми. Але при цьому дуже рідко проявляють ініціативу у прийнятті рішень.

Як бачимо, виявлені якості свідчать про досить низьку готовність студентів-магістрів до проведення навчальних занять, а це, в свою чергу, потребує корекції.

Наступна методика, яку ми використали з метою визначення виду спрямованості особистості, була методика діагностики професійної спрямованості особистості Б. Басса. Використання даної методики є доцільним тому, що

психологічна готовність людини до певного виду діяльності впливає з її особистісної спрямованості. Спрямованість виступає як системоутворююча якість особистості, яка визначає її психологічний склад. Саме в спрямованості виражаються цілі, в ім'я яких діє особистість, її мотиви, суб'єктивні ставлення до різних сторін дійсності.

У методиці представлені три шкали, які дають можливість визначити вид спрямованості особистості:

- спрямованість на себе (Я)
- спрямованість на спілкування (С)
- спрямованість на справу, дію (Д)

Аналіз результатів даної методики показано в таблиці 1.

Таблиця 1

Показники видів професійної спрямованості особистості

№	Вид спрямованості	Кількість досліджуваних, що має даний вид спрямованості та їх відсоткові показники	
		ПО-1м, ПО-2м	%
1.	Спрямованість на себе (Я)	6	30 %
2.	Спрямованість на спілкування (С)	9	33 %
3.	Спрямованість на справу, дію (Д)	15	37 %

З наведеної таблиці можна спостерігати, що домінуючим видом професійної спрямованості особистості у даній вибірці, яка складає 30 досліджуваних, є спрямованість на справу, дію. Цей вид спрямованості є наявним у 37 % досліджуваних.

Тенденція до даної шкали, говорить про те що у студентів переважає зацікавленість у вирішенні ділових проблем, виконанні роботи якнайкраще, орієнтація на ділову співпрацю, здатність відстоювати в інтересах справи власну думку, корисну для досягнення загальної мети. Найменші показники були виявлені в такому виді спрямованості як спрямованість на себе (Я) – 30 %. Це явище обумовлене тим, що студенти навчаються спеціальністю «Психологія», а даний вид професії вимагає від людини спілкування в професійній діяльності та відсутність таких якостей як агресивність, тривога, інтравертованість,

роздратованість, прагнення до влади тощо, що ми і підтвердили аналізуючи отримані дані емпіричного дослідження. Також, ми отримали дані про те, що в студентів досить високі показники по шкалі «Спрямованість на спілкування» – 33 %, що говорить про їх прагнення підтримувати стосунки з людьми, орієнтація на спільну діяльність, орієнтація на соціальне схвалення, потреба в емоційних стосунках.

Дехто хоче вирішувати проблеми ділового характеру, інші бажають бути постійно задіяні у спілкуванні з людьми та, на жаль, немала частина опитуваних егоїстично орієнтована лише на себе. Причини такого розподілу можуть бути досить різноманітні: виховання в сім'ї, стосунки між рідними та вплив друзів (знайомих).

З метою вивчення взаємозв'язку між шкалами був проведений кореляційний аналіз. Після проведення кореляційного

аналізу за Кенделом, ми визначили, що на рівні значимості 0,01 та 0,05 взаємно корелюють між собою такі шкали:

Шкала «вирішення проблеми» корелює зі шкалами «хвилювання» ($r=0,524$), «духовність» ($r=0,533$), «позитивний фокус» ($r=0,504$). Тож, можемо говорити, що при вирішенні проблеми у досліджуваних спостерігаються певний рівень хвилювання. Також у вирішенні професійної проблеми вони позитивно налаштовуються та вірять у допомогу вищих сил.

Шкала «хвилювання» корелює з шкалою «приналежність» ($r=0,474$), «вирішення задачі» ($r=0,470$), «експресивність» ($r=0,541$). Це означає, що при вирішенні задачі поведінка особистості спрямована на регулювання психологічної напруженості, яка виникає у ситуації неспіху і включає спроби самоконтролю та керування власним емоційним станом.

Шкала «друзі» корелює зі шкалою «приналежність» ($r=0,505$), тобто відчувачи належність до певної соціальної групи, респонденти часто у стресовій ситуації розраховують на підтримку друзів, колег, а також їх включення у вирішення проблемної для себе ситуації, яка може виникнути при проведенні навчальних занять.

Шкала «неопанування» корелює зі шкалою «відхід у себе» ($r=0,499$). Це прямо характеризує неконструктивний стиль поведінки, коли у важкій ситуації, досліджувані закриваються у собі, стають мовчазними, майже не взаємодіють з іншими. Цим самим унеможливають успішне опанування ситуацією при виконанні професійної діяльності.

Шкала «самозвинувачення» корелює зі шкалою «консерватизм-радикалізм» ($r=0,427$). Це може означати, що при стійкості по відношенню до труднощів і схильності з сумнівом відноситись до нових ідей, людина звинувачує себе у тій ситуації, що склалась. Їй притаманний інтернальний локус контролю.

Шкала «відхід в себе» корелює з шкалою «духовність» ($r=0,496$). Особистість у важкій ситуації звертається до Бога за допомогою, проводить час у молитвах і тим самим закривається від інших, від їх підтримки і допомоги. Це може заважати продуктивно вирішувати професійні задачі.

Шкала «духовність» корелює і шкалою «експресивність» ($r=0,554$). Відвідуючи церкву, промовляючи молитви, особистість відчуває певні позитивні емоції, в неї підкріплюється віра у те, що в силу певних обставин, ситуація зміниться на краще. Це може як негативно, так і позитивно впливати на вибір стратегій під час проведення занять.

Шкала «відволікання» корелює із фактором «І» ($r=0,409$). Люди, які є самовпевненими, практичними, впевненими у своїх силах, часто не надають великого значення ситуації, що склалась і займаються справами непов'язаними із вирішенням проблеми.

Шкала «неопанування» корелює із фактором «О» ($r=0,419$). Даним студентам притаманна невпевненість у собі, досліджувані стримані, намагаються уникнути важку ситуацію, не застосовувати ніяких активних дій, спрямованих на її вирішення. Це також свідчить про низьку готовність студентів-магістрів до проведення навчальних занять.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Як бачимо з отриманих результатів дослідження, студенти-магістри мають досить низьку психологічну готовність до професійної діяльності загалом, і до проведення навчальних занять в межах асистентської практики зокрема. Тому, в подальшому для них потрібно розробити тренінгову програму, яка включатиме корекційно-розвивальні заняття щодо покращення структурних компонентів психологічної готовності до майбутньої професійної діяльності.

Список використаних джерел

1. Гончаренко С.У. Український педагогічний енциклопедичний словник. Видання друге доповнене і виправлене / С.У. Гончаренко. – Рівне: Волинські обереги, 2011. – 552 с.
2. Дьяченко М. И. Психологические проблемы готовности к деятельности / М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович. — Минск : Изд-во Беларус. ун-та, 1981. — 383 с.
3. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. В 2-х т., т. 2 / С. Л. Рубинштейн. — М. : Педагогика, 1989. — 328 с.
4. Узнадзе Д. Н. Общая психология / Д. Н. Узнадзе. — СПб. : Смысл, 2004. — 417 с.

References

1. Honcharenko S.U. Ukrainskyi pedahohichnyi entsyklopedychnyi slovnyk. [Ukrainian pedagogical encyclopedic dictionary. Second edition supplemented and corrected] Vydannia druhe dopovnene i vypravlene / S.U. Honcharenko. – Rivne: Volynski oberehy, 2011. – 552 s.
2. Diachenko M. Y. Psykholohycheskye problemy hotovnosti k deiatelnosti [Psychological problems of readiness for activity] / M. Y. Diachenko, L. A. Kandybovych. — Mynsk : Yzd-vo Belarus. un-ta, 1981. — 383 s.
3. Rubynshtein S. L. Osnovy obshchei psykholohyy [Fundamentals of General Psychology. In 2 t., T. 2] V 2-kh t., t. 2 / S. L. Rubynshtein. — M. : Pedahohyka, 1989. — 328 s.
4. Uznadze D. N. Obshchaia psykholohiya [General psychology] / D. N. Uznadze. — SPb. : Smysl, 2004. — 417.

Резюме

Алмаши С. старший преподаватель кафедры психологии, Мукачевский государственный университет

Костю С. кандидат психологических наук, доцент кафедры психологии, Мукачевский государственный университет

ИССЛЕДОВАНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ГОТОВНОСТИ СТУДЕНТОВ-ПСИХОЛОГОВ К БУДУЩЕЙ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В статье осуществлен теоретический анализ психологической готовности студентов к будущей профессиональной деятельности. Проанализированы составляющие компоненты структуры психологической готовности и разные основы ее формирования. Обоснованные методики эмпирического исследования. Представлены результаты исследования психологической готовности студентов к будущей профессиональной деятельности. Указано на перспективу дальнейших исследований.

Ключевые слова: готовность; психологическая готовность; профессиональные качества личности; профессионализм; компоненты структуры психологической готовности.

Summary

Almashi S. senior lecturer at the Department of Psychology, Mukachevo State University

Kostiu S. PhD in Psychological sciences, Assoc. Prof. at the Department of Psychology, Mukachevo State University

STUDY OF PSYCHOLOGICAL WILLINGNESS OF PSYCHOLOGICAL STUDENTS FOR FUTURE PROFESSIONAL ACTIVITY

***Introduction.** Study of psychological willingness of (psychological) students for future professional activity is really actual problem because main values that describe professional community, knowledge, abilities, skills important for future professional activity and for successful start are learned during the period of professional preparation.*

***Purpose.** Bearing in mind the actuality and poorness of the problem's research, the purpose of this article is theoretical analysis and empirical study of psychological willingness features of psychological students for future professional activity.*

***Methods/** To achieve the goal, general theoretical bases like interdisciplinary analyses, synthesis of psychological, philosophical and sociological literature on research problems; comparison, systematization, generalization, interpretation of available theoretical methods and empirical results;*

empirical methods: stating experiment, which was used using a complex of psycho-diagnostic techniques; statistical: correlation analysis (according to Kendell) were used.

Results. *An empirical study was conducted to determine the psychological readiness of psychology students for future professional activity. The study covered 30 students enrolled in the educational degree "Master". The following methods were chosen for conducting an empirical study: an adapted questionnaire - ACS-Adolescent Coping Scale, 16 factor personal questionnaire (R. B. Kettella), a technique for diagnosing the professional orientation of personality according to B. Bass.*

In order to study the psychological readiness of master students to conduct training sessions, the connection of the individual psychological personality characteristics of the subjects with the choice of certain coping-strategies and personality orientation was examined. In order to study the connection between the scales, a correlation analysis was performed.

Conclusion. *An analysis of the received research results indicates that master students have a fairly low psychological willingness for professional activities in general, and for conducting training sessions within the assistant practice in particular. Therefore, in the future, a training program that will include correctional and developmental classes to improve the structural components of psychological readiness for future professional activities should be developed for them.*

Key words: willingness; psychological willingness; competencies of identity; professionalism; components of the psychological willingness structure.

Борисюк О. кандидат психологічних наук,
Львівський державний університет
внутрішніх справ

МОДЕЛЬ РОЗВИТКУ УПРАВЛІНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ ПОЛІЦІЇ

У статті обґрунтовано модель розвитку управлінської компетентності майбутніх офіцерів поліції, яка виступає орієнтиром для досягнення їх ефективної професійно-управлінської підготовки. На основі узагальнення досліджуваного матеріалу виокремлено структурні і функціональні компоненти управлінської компетентності. Розроблено психологічні умови, які відображають специфіку конкретного компонента професійної підготовки до управлінської діяльності курсантів у процесі їхнього навчання. Визначено загальні психологічні критерії розвиненості моделі формування управлінської компетентності в майбутніх офіцерів поліції у процесі професійної підготовки до управлінської діяльності.

Ключові слова: модель розвитку управлінської компетентності; психологічні критерії оцінки; рівні сформованості управлінської компетентності; майбутній офіцер поліції.

Постановка проблеми. Успішність професійної діяльності правоохоронців значною мірою залежить від якості підготовки офіцерів поліції, їхньої управлінської компетентності, вміння швидко і адекватно орієнтуватися в мінливих умовах сучасного життя, адаптуватись і приймати оптимальні рішення у складних ситуаціях професійної діяльності полісмена, зберігати витримку і самовладання в екстремальних ситуаціях охорони та захисту правопорядку. На жаль, існуюча в Україні модель професійної підготовки офіцерів поліції за багатьма критеріями не відповідає зростаючим потребам суспільства та загальноновизнаним міжнародним демократичним стандартам у цій сфері. Міністерство внутрішніх справ України серйозно висуває питання підготовки відомчими закладами вищої освіти компетентних фахівців для органів та підрозділів МВС України. У цих умовах актуалізується необхідність удосконалення системи освіти майбутніх офіцерів поліції у ЗВО України. Підвищення її рівня якості є важливим завданням, що обумовлено потребами у фахівцях правоохоронної сфери з високим рівнем управлінської компетентності.

Таким чином, розробка моделі формування управлінської компетентності у процесі професійної підготовки майбутніх офіцерів на етапі навчання та реалізація психолого-педагогічних умов,

які забезпечать ефективність формувального впливу, є важливими для розв'язання науково-практичних завдань розвитку вищої освіти в Україні.

Метою статті є наукове обґрунтування моделі розвитку управлінської компетентності майбутніх офіцерів поліції у процесі професійної підготовки на засадах суб'єктно-діяльнісного та компетентнісного підходів.

Стан дослідження. Психолого-педагогічні аспекти формування готовності офіцерів до реалізації управлінських функцій у екстремальній діяльності розкрито у наукових працях В.С. Афанасенка, В.І. Барка, О.В. Бойка, С.М. Будника, М.В. Руденка, А.О. Тихончука, В.Л. Уліча, розвиток управлінської культури та компетентності офіцерів досліджується Т.М. Мацевком і Р.В. Торчевським, а управлінського мислення – В.А. Шемчуком.

Водночас, аналіз вищевикладених та інших джерел показує, що проблема формування управлінської компетентності майбутніх офіцерів НПУ є малодослідженою і потребує наукового розв'язання. У зв'язку з цим, для з'ясування ефективності психолого-педагогічних умов формування управлінської компетентності майбутніх фахівців правоохоронної діяльності необхідно розробити критерії та показники оцінювання її сформованості.

Виклад основних положень. У сучасній психолого-педагогічній теорії і практиці найбільшої ефективності у формуванні компетентності досягають за допомогою «моделей компетентності», які дають можливість обґрунтувати умови та з'ясувати чинники їх впровадження в процес професійної підготовки фахівців. Важко створити єдину модель її формування, оскільки існуючі моделі різних видів компетентності у кожному випадку враховують завдання конкретного дослідження. Через це виникає певна складність в аналізі моделей компетентності, спричинена низкою обставин:

1) автори відомих моделей професійної компетентності зосереджували основну увагу на змістово-процесуальному аспекті;

2) різні принципи складання моделей характеризують різні підходи до явища, що вивчається;

3) автори в основному визначали залежність рівня сформованості професійної компетентності від досвіду практичної діяльності.

Незважаючи на велику кількість моделей компетентності, на нашу думку, їх можна умовно класифікувати, оскільки майже всі вони в основному ґрунтуються на принципах створення загальновідомих моделей.

«Діяльнісні моделі компетентності» (Н. Кузьміна [3], А. Маркова [4] та ін.) можна вважати є найбільш поширеними й прийнятими. У них враховуються особливості та вимоги до професійної діяльності, а особистість фахівця є одним із структурних компонентів моделі. Так, орієнтуючись на багатогранність педагогічної діяльності, створює свою модель професійної компетентності педагога Н. Кузьміна, яка розуміє професійну компетентність як здатність фахівця особливим способом структурувати наукові й практичні знання з метою найкращого розв'язання професійних завдань. Основними елементами моделі професійної компетентності є певні види компетентності фахівця: аутопсихологічна

компетентність (сприймає як обізнаність фахівця із способами самовдосконалення, а її формування залежить від рівня соціального інтелекту, спеціально-фахова компетентність (розглядається як обізнаність фахівця в професійній діяльності, охоплює й науково-педагогічну компетентність), методична та диференційно-психологічна компетентність (автор тільки називає, а їх функцій не розкриває), соціально-психологічна компетентність (визначається як обізнаність педагога в процесах професійного спілкування).

Структурна організація моделі, розроблена А. Марковою, дає змогу розглядати професійну компетентність як складне утворення, в якому особистість фахівця є одним із структурних її компонентів, а компетентність стала визначатися як індивідуальна. Її зміст розкривається через професійну самосвідомість, самовизначення, саморозвиток професійних здібностей, інтернальність та самопроекування власної стратегії професійного зростання. Це дало змогу дослідниці визначати види професійної компетентності, ґрунтуючись на понятті «зрілість людини в професійній діяльності». Модель професійної компетентності А. Маркової складається з п'яти блоків, що відображають змістовий аспект професійної діяльності фахівця і мають єдину структурну організацію. Основні її елементи: 1) професійні знання; 2) професійні вміння; 3) професійні психологічні позиції, настанови фахівця, яких вимагає професія; 4) особистісні властивості особистості, що забезпечують опанування нею професійних знань і вмінь [4]. Але їх співвідношення у моделі компетентності не однакове. До пріоритетних складових професійної компетентності відносять результати професійної діяльності, а також професійну позицію та особистісні (психологічні) якості спеціаліста, що доповнюються і реалізуються вміннями («техніками»).

Як бачимо, аналіз найвідоміших моделей компетентності Н. Кузьміної та А. Маркової дозволив досить чітко побачити переорієнтацію змісту компетентності з

професійно-функціонального у бік особистісного.

До найбільш відомих «особистісних» моделей належить модель компетентності педагога Л. Мітіної [7], оскільки вона зорієнтована на вимоги загальновідомих суспільних норм, які пред'являються до особистості фахівця, де особливого значення набуває професійна самосвідомість. Професійну компетентність вона визначає як одну із складових фахової майстерності, що забезпечує успішність професійної діяльності відповідно до сучасних вимог. Проте така модель насправді відображає в своєму змісті, замість особистості фахівця, насамперед, традиційні професійні знання, здібності, вміння, що пов'язані з фаховою спрямованістю особистості, її загальною культурою та розвитком. Так, блок професійних знань складається не тільки із знань предмета, спеціальних психолого-педагогічних знань, а охоплює знання стосовно професійно-педагогічного вдосконалення своєї діяльності, а блок педагогічних здібностей доповнено особистими вміннями. Отже, структурна модель Л. Мітіної відображає інтеграцію попередніх моделей, але з орієнтуванням на особистісні властивості особистості як суб'єкта професійної діяльності.

Вважаємо, що моделі компетентності, розроблені Н. Кузьміною, А. Марковою, Л. Мітіною, доцільно й ефективно використовувати для діагностування рівня професійної компетентності фахівця. Але через відсутність чіткого визначення чинників та умов, які б сприяли розвитку цієї компетентності, вони не є ефективними для застосування в процесі підготовки до фахової діяльності.

У зарубіжній психолого-педагогічній літературі найбільш відомою є модель компетентності Дж. Равена [10], де компетентність представлено як здатність діяти самостійно і відповідально при виконанні конкретної дії в конкретних ситуаціях. Модель створено на основі взаємодії компонентів компетентності (когнітивні, афективні, вольові, навички та досвід), ефективно-результативної діяльності (ціннісні аспекти поведінки),

конкретної ситуації. Складовими в його моделі компетентності є вузькоспеціалізовані знання, особливі навички, способи мислення та розуміння відповідальності за свої дії. Важливим вважається те, що через суб'єктивно значущі ситуації оцінюється ефективність навчальної діяльності. На нашу думку, особливо корисним для визначення психологічних умов формування управлінської компетентності майбутніх працівників поліції в процесі професійної підготовки може бути органічне поєднання її компонентів з результативним аспектом діяльності, а її розвиток може відбуватися завдяки вирішенню квазіуправлінських завдань у процесі проведення відповідно розроблених тренінгів.

Таким чином, аналіз найбільш відомих моделей компетентності показав, по-перше, що є розбіжності у підходах щодо розуміння сутності компетентності; по-друге, виникає варіативність і неоднозначність у визначенні критеріїв побудови моделей компетентності; по-третє, у моделюванні враховується положення про те, що компетентність складне утворення і має компонентний характер. При цьому наведені істотні характеристики компетентності не дають змогу певною мірою обґрунтувати психологічні механізми та умови її формування й розвитку в офіцерів поліції у процесі навчання за програмою підготовки.

Специфіка управлінської компетентності обумовлена дією загальних, особливих і одиничних вимог до правоохоронної діяльності, а сутність і структура визначаються сформованістю у майбутнього полісмена комплексу якостей, що відповідають вимогам, цілями, завданнями і характеру сучасної управлінської діяльності.

На нашу думку, модель розвитку компетентності, яка буде ґрунтуватися на співвідношенні блока професійних компетенцій, в основі якого зосереджені управлінські функції офіцера поліції, та блока управлінської компетентності, складеного з психологічних компонентів (мотиваційного, когнітивного, емоційно-вольового, операційно-діяльнісного,

особистісного та рефлексивного), зможе відобразити специфіку її формування в процесі професійної підготовки. При цьому ми враховували такі обставини:

По-перше, цілі та специфіку майбутньої управлінської діяльності офіцера поліції.

По-друге, майбутня діяльність має переважно менеджерський і психолого-педагогічний характер.

По-третє, ця діяльність відбувається в стандартних та екстремальних умовах.

По-четверте, особистість майбутнього офіцера поліції – суб'єкта навчальної діяльності, розвиток управлінської компетентності якого відбувається у процесі навчання за програмою підготовки. Він має можливість постійно оновлювати знання, підвищувати кваліфікацію, критично мислити і знаходити нові та оригінальні способи при вирішенні квазіуправлінських завдань, вільно орієнтуватися й самостійно розв'язувати нестандартні управлінські ситуації [6].

У зв'язку з цим, в аспекті нашого дослідження управлінської компетентності перспективним є формування високого рівня компетентності, що охоплює високий рівень ініціативності, здатності організовувати діяльність для досягнення поставлених цілей в різних ситуаціях та особливих умовах, готовності оцінювати та аналізувати соціальні наслідки своїх дій, вміння оперативно реагувати на постійно виникаючі зміни, брати відповідальність за результат своєї управлінської діяльності, ефективне управління підлеглими в особливих та екстремальних умовах. Важливим є те, що через суб'єктивно значущі ситуації оцінюється ефективність його управлінської діяльності.

На нашу думку, особливо корисним для визначення умов формування управлінської компетентності майбутніх поліцейських в процесі професійної підготовки може бути органічне поєднання її компонентів з ефективно-результативним аспектом діяльності, а її розвиток може відбуватися завдяки створенню оптимальних умов для реалізації нашої моделі у процесі професійної підготовки.

В аспекті нашого дослідження управлінської компетентності перспективним є суб'єктно-діяльнісний підхід (В. Татенко) до з'ясування психологічних явищ [12], принципи якого дають можливість умовно створити теоретико-практичну «суб'єктну модель компетентності», яка в умовах професійної підготовки має реалізовуватися в системі її розвитку у кожного курсанта.

Отже, у практичному аспекті модель розвитку управлінської компетентності курсантів має будуватися, з одного боку, враховуючи існуючий процес професійної підготовки, а з іншого – має враховувати характерні особливості професійної діяльності офіцера поліції, спираючись на загальновідомі функції суб'єкта управлінської діяльності та спеціальні професійні його менеджерські функції в системі управління підрозділами.

На нашу думку, педагогічно доцільна реалізація цієї моделі здатна забезпечувати формування управлінської компетентності як інтегрального результату професійної підготовки поліцейських, оскільки їх майбутні посадові обов'язки переважно мають організаційно-управлінський характер. При цьому ми враховували такі обставини: по-перше, у майбутніх офіцерів поліції, як суб'єктів управлінської діяльності, формування управлінської компетентності має відбуватися в процесі професійної підготовки; по-друге, їх майбутня управлінська діяльність відбувається як у стандартних, так і в екстремальних умовах, що висуває підвищені вимоги до їхньої управлінської підготовки, цілеспрямоване формування особистісної, психологічної та професійної готовності до стійкої діяльності в екстремальних ситуаціях; по-третє, як показує аналіз державного стандарту вищої освіти з галузі знань 08 «Право» та за спеціальністю 081 «Право» зі спеціалізацій «Підготовка слідчих», «Оперативно-розшукова діяльність», «Підготовка працівників підрозділів превентивної діяльності Національної поліції», у ньому недостатньо передбачено управлінські вміння та здатності [2; 8]. Хоча аналіз первинних посад, на які вони призначають

після закінчення ЗВО МВС України та обов'язків поліцейських, згідно з Довідником типових професійно-кваліфікаційних характеристик основних посад працівників Міністерства внутрішніх справ України, показує їх насиченість управлінськими обов'язками.

Структурний аспект моделі (горизонтальну структуру) забезпечують: а) структура управлінської компетентності майбутнього офіцера поліції, яка має у своєму складі шість компонентів (мотиваційний, когнітивний, емоційно-вольовий, операційно-діяльнісний, особистісний та рефлексивний); б) структура професійної підготовки в ЛьвДУВС, яка відображає процес навчальної діяльності (цільово-мотиваційний, змістовий, процесуальний, контролюючо-корекційний, результативний компоненти).

Блок управлінської компетенції офіцерів поліції утворюють функції й умови управлінської діяльності, а також вимоги, які висуваються до ефективності його професійно-управлінської діяльності. Саме управлінська компетенція, як об'єктивна вимога до якості й результативності професійної підготовки майбутніх офіцерів НПУ, є основою для організації й здійснення навчального процесу. Невідповідність між вимогами професійної діяльності до особистісних якостей управлінця (блок управлінської компетенції) та наявним рівнем підготовленості курсанта до неї (блок управлінської компетентності) є основою для здійснення психолого-педагогічного впливу на особистість полісмена у навчальному процесі університету.

Важливим чинником формування управлінської компетентності в процесі професійної підготовки має стати комплекс психологічних умов, що потребує розроблення, теоретичного обґрунтування та експериментальної перевірки. Вважаємо за доцільне створення певних психологічних умов, які відображають специфіку конкретного компонента професійної підготовки до управлінської діяльності курсанта у процесі їх навчання. Водночас ці умови мають бути спрямовані

на формування і підвищення рівня розвитку управлінської компетентності у курсантів – майбутніх полісменів. З огляду на це, кожний структурний компонент такої підготовки, який відображає її специфіку, дає підстави визначити певні психологічні умови формування управлінської компетентності.

Цільово-мотиваційний компонент визначає спрямованість професійної підготовки в ЛьвДУВС на усвідомлення її результату, яким однозначно виступає управлінська компетентність офіцера поліції. Мета реалізації моделі – формування управлінської компетентності у випускників ЗВО МВС України, які набувають професійну освіту за галузю 08 «Право», здатних до професійної діяльності у складних екстремальних умовах. Вона визначає основні завдання щодо формування управлінської компетентності майбутніх офіцерів НПУ: формування позитивного емоційно-ціннісного ставлення до майбутньої управлінської діяльності та її норм, правил і цінностей; формування мотиваційної та когнітивної сфер майбутньої управлінської діяльності як основи управлінської культури; формування професійно важливих управлінських якостей та культури спільної діяльності, здатностей роботи в команді; набуття первинного досвіду управлінської діяльності на тих посадах, на які може бути призначений випускник після закінчення ЗВО МВС України; формування управлінського мислення, рефлексивно-оціночних здатностей щодо усвідомлення та критичного оцінювання власного рівня управлінської компетентності. Досягнення мети та реалізація завдань безпосередньо залежать від актуалізації мотиваційної сфери курсантів, яка має бути зорієнтована не тільки на актуальні завдання навчальної діяльності, а й на майбутню управлінську діяльність [5; 14].

Змістовий компонент – відбір змісту управлінської компетентності офіцера поліції і його структурування відповідно до управлінсько-службових функцій, що сприятиме становленню творчої особистості курсантів як суб'єктів

управлінської діяльності, розвитку їх емоційно-вольового, інтелектуально-творчого, особистісного, рефлексивного та управлінського видів потенціалу [5; 11; 13].

Процесуальний компонент – інтеграція в тренінговій формі навчання традиційних методів (аналіз проблемних ситуацій, практичні завдання) з активними (ігрове моделювання), що забезпечуватиме формування управлінської компетентності майбутніх офіцерів поліції. Необхідною є системна організаційна робота на рівні ЗВО щодо організаційно-педагогічного забезпечення формування управлінської компетентності випускників за видами підготовки, за основними видами навчальних заходів, на факультетах і кафедрах. Більшість форм і методів навчання є універсальними, які є характерними для системи вищої освіти, оскільки вони містять суттєвий освітній потенціал щодо формування управлінської компетентності. Найголовніше – це залучення курсантів до активної навчальної діяльності на всіх заняттях як їх суб'єктів. При цьому характер навчальної діяльності має передбачати конкретну практичну діяльність, що стимулює цілеспрямоване формування основних складників їх управлінської компетентності, актуалізує життєвий, навчальний і професійний досвід, поетапно веде від одного рівня до наступного – більш високого рівня сформованості управлінської компетентності [5; 14].

Наприклад, ефективним засобом є квазіуправлінські завдання різної складності – від простих до комплексних, які розв'язуються курсантами, наприклад, на комплексних тактико-спеціальних навчаннях.

Контролюючо-корекційний компонент – поетапність діагностування рівня сформованості управлінської компетентності курсантів у процесі їх підготовки до управлінсько-професійної діяльності, що забезпечуватиме підвищення цього рівня [11; 13].

Результативний компонент – необхідність співвідношення результату професійної підготовки офіцера НПУ з об'єктивними вимогами, які висуваються

професійною діяльністю до рівня його підготовленості. Зміст цього компонента визначається за допомогою критеріїв і показників сформованості управлінської компетентності майбутніх офіцерів поліції [1; 5; 6; 13].

Таким чином, визначені психологічні умови відображають специфічність професійної підготовки курсантів та їх націленість на формування управлінської компетентності майбутніх офіцерів поліції.

Виходячи з розуміння процесу формування управлінської компетентності в єдності її компонентів (мотиваційного, когнітивного, емоційно-вольового, операційно-діяльнісного, особистісного й рефлексивного), ми вважаємо за доцільне визначити загальні психологічні критерії розвиненості моделі формування управлінської компетентності в майбутніх офіцерів НПУ у процесі професійної підготовки до управлінської діяльності.

Наше уявлення про модель розвитку управлінської компетентності, як комплексної характеристики суб'єкта професійно-управлінської діяльності, ґрунтується на поєднанні суб'єктних можливостей офіцера поліції, які відображені у змістовій структурі управлінської компетентності з сучасними (об'єктивними) вимогами до його професійної діяльності, що відбиваються у функціонально-компонентному виявленні інтегративної здатності майбутнього офіцера поліції до розв'язування стандартних і нестандартних (нетипових) управлінських завдань. Відповідно модель управлінської компетентності майбутніх офіцерів НПУ можна розглядати як інтеграцію її структуроутворюючих компонентів – мотиваційного, емоційно-вольового, когнітивного, операційно-діяльнісного, особистісного й рефлексивного та функціонально-формуючих компонентів управлінської компетентності.

Характерними особливостями побудови моделі формування компетентності є необхідність врахування тенденцій, по-перше, до зміни управлінської підготовки майбутніх офіцерів поліції в університеті

(характеризується переходом від надання курсантам у процесі професійної підготовки широкого кола різноспрямованих знань, умінь і навичок, які можуть використовуватися полісменами у професійній діяльності до системи формування й розвитку управлінських здатностей курсантів, становлення їх як відповідальних, ініціативних, емоційно стійких, інтелектуально зрілих, творчих керівників, спрямованих на досягнення високих результатів управлінської діяльності у цілому в особливих та екстремальних умовах їх функціонування); по-друге, до спрощення досить складного інтегрального утворення, яким є управлінська компетентність (виділення в структурі управлінської компетентності таких критеріїв і показників, які б задовольняли вимогам повноти, об'єктивності та вимірюваності цієї суб'єктної характеристики керівника). При цьому модель розвитку управлінської компетентності дасть змогу визначити не тільки структурні компоненти цього явища у взаємозв'язку з функціональними компонентами професійної підготовки, а й способи її розвитку в курсантів ЛьвДУВС [5; 9].

У зв'язку з цим, формування управлінської компетентності в майбутніх офіцерів поліції у поєднанні структуроутворюючих і функціонально-формуючих компонентів ми розглядаємо як розширення їх можливостей здійснювати професійну управлінську діяльність, розкриття інтелектуальної сфери психіки фахівця та емоційно-особистісного залучення його до творчого розв'язування різноманітних управлінських ситуацій.

Визначення ступеня інтеграції зазначених компонентів дасть змогу з'ясувати якісні зміни, що відбуваються у формуванні компетентності, та рівні її сформованості.

Стосовно критеріїв компетентності в умовах професійної підготовки курсантів до майбутньої діяльності, на практиці зберігається тенденція вважати критерієм

готовність майбутнього фахівця здійснювати професійну діяльність.

Для повноти та об'єктивності вимірювання психологічних компонентів управлінської компетентності ми виділили наступні критерії і показники.

Першим психологічним критерієм рівня сформованості управлінської компетентності майбутнього офіцера ми визначили мотивованість його особистості до управлінської діяльності, його прагнення до подолання перешкод та покращання своїх результатів діяльності, наявність чітких цілей діяльності та наполегливість в їхньому досягненні, схильність проявляти ініціативу, прагнення до саморозвитку та самовдосконалення.

Показниками цього критерію є оцінка результатів праці, професійні домагання, інтернальність у сфері професійних досягнень, професійні інтереси та цінності, життєві цілі, соціальна бажаність та загальна активність, внутрішні мотиви.

Другий критерій сформованості рівня управлінської компетентності – емоційно-вольові властивості особистості майбутнього офіцера поліції. Проявляється даний критерій у відповідальності, розумінні та сприйнятті себе як активного діяча професійної діяльності та характеризується розвиненою системою емоційно-вольової саморегуляції.

Показниками цього критерію є тип локус контролю особистості та рівень сформованості саморегуляції активності.

Третім критерієм є інтелектуальна готовність до вирішення завдань управлінської діяльності. Під інтелектуальною готовністю до управлінської діяльності ми розуміємо сукупність сформованих інтелектуальних навичок, що характеризують особистість майбутнього поліцейського в розумовому аспекті. Вона виявляється в розв'язуванні майбутніми офіцерами поліції нетипових, нестандартних управлінських (проблемних) ситуацій, у здатності відчувати проблемність у процесі розв'язування професійних завдань і в самотійності постановки проблеми.

Як психологічний критерій сформованості управлінської

компетентності інтелектуальна готовність має такий показник, як високий рівень успішності.

Четвертий критерій сформованості рівня управлінської компетентності – це сформовані вміння та навички виконання управлінських завдань. Проявляється у вмінні управляти собою, володінні хорошими навичками вирішення проблем, вмінні впливати на оточуючих, вмінні навчати та керувати, вмінні налагодити групову роботу. Характеризується наявністю чітких цінностей та особистих цілей, творчим підходом до діяльності та триваючим саморозвитком.

Показниками цього критерію є розвинені управлінські якості, високий рівень володіння управлінськими уміннями та навичками, спрямованість на інтереси справи.

П'ятим критерієм сформованості рівня управлінської компетентності є сукупність особистісно-професійних якостей майбутнього офіцера поліції, який полягає у емоційній стійкості, товариськості, задоволеності собою і своїми успіхами, готовності слідувати нормам і вимогам, схильності до ризику, прагненні до суспільного визнання, лідерстві та адекватному розумінні власного місця і ролі в управлінській діяльності.

Даний критерій виявляється в таких показниках: врівноваженість, комунікабельність, екстравертованість, адекватність самооцінки.

Шостий критерій сформованості рівня управлінської компетентності – рефлексивність, який полягає в умінні свідомо контролювати офіцером поліції рівень власного розвитку та результати своєї діяльності, у здатності людини виходити за межі власного «Я», осмислювати, вивчати, аналізувати щось за допомогою порівняння свого «Я» з якими не будь подіями, особистостями.

Показниками даного критерію є: рефлексивність [1; 5; 6].

Зовнішнім механізмом формування управлінської компетентності майбутніх офіцерів НПУ має бути моделювання управлінських ситуацій в умовах тренінгу,

яке забезпечуватиме психологічну регуляцію самостійної творчо-пошукової діяльності курсантів, що спрямована на виявлення детермінуючих зв'язків, аргументацію та пошук способів розв'язування як реальних, так і умовних професійних управлінських завдань. Внутрішнім механізмом становлення управлінської компетентності є рефлексія, яка дає змогу одночасно інтегрувати осмислення набутого власного досвіду, емоційні переживання та усвідомлення вибору і побудови способів, що пропонуються для розв'язування ситуацій.

Висновки. Таким чином, у результаті теоретичного аналізу розроблено модель розвитку управлінської компетентності майбутніх офіцерів поліції, що є одним із необхідних кроків для диференційної діагностики і розвитку її психологічних компонентів у процесі професійної підготовки. В моделі виділено такі елементи: блок управлінської компетентності, блок управлінської компетенції, блок професійної підготовки. Невідповідність між вимогами професійної діяльності до особистісних якостей управлінця (блок управлінської компетенції) та наявним рівнем підготовленості курсантів до неї (блок управлінської компетентності) є основою для здійснення психолого-педагогічного впливу на особистість поліцейського у навчальному процесі університету (блок професійної підготовки).

Модель управлінської компетентності майбутніх офіцерів поліції розглядається як інтеграція її структуроутворюючих компонентів: мотиваційний, емоційно-вольовий, когнітивний, операційно-діяльнісний, особистісний й рефлексивний компоненти та функціонально-формуючих компонентів компетентності: цільово-мотиваційний, змістовий, процесуальний, контролюючо-корекційний й результативний.

До психологічних критеріїв рівня сформованості управлінської компетентності майбутнього офіцера НПУ належать: мотивованість, емоційно-вольові властивості, інтелектуальна готовність, сформовані вміння та навички виконання

управлінських завдань, сукупність особистісно-професійних якостей особистості та рефлексивність. Обґрунтовані нами критерії розвитку психологічних компонентів управлінської компетентності майбутніх офіцерів поліції є основою психодіагностичного апарату визначення її актуального стану.

Перспективою подальших наукових пошуків є здійснення експериментальної перевірки запропонованої моделі розвитку управлінської компетентності у майбутніх офіцерів поліції під час навчання у ЗВО МВС України.

Список використаних джерел

1. Борисюк О.М. Психологічні особливості розвитку управлінської компетентності у майбутніх офіцерів Національної поліції України: дис. ... канд. псих. наук: 19.00.09. Харків, 2017. 315 с.
2. Державні стандарти професійної освіти: теорія і методика: монографія / за ред. Н. Г. Николо. Хмельницький: ТУП, 2002. 334 с.
3. Кузьмина Н.В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения. Москва: Высш. Шк., 1990. 119 с.
4. Маркова А.К. Психологический анализ профессиональной компетентности учителя. Советская педагогика. 1990. № 8. С. 82-88.
5. Мацевко Т.М. Психологічна модель розвитку управлінської компетентності майбутніх магістрів військово-соціального управління у системі післядипломної освіти. Теорія і практика управління соціальними системами. Щоквартальний науково-практичний журнал. Харків: НТУ "ХПІ". 2006. № 3. С. 95-103.
6. Мацевко Т.М. Психологічні особливості розвитку управлінської компетентності майбутніх магістрів військового профілю: дис. канд. психол. наук: 19.00.09. Київ, 2007. 225 с.
7. Митина Л.М. Психологическое сопровождение выбора профессии: науч.-метод. пособ. 2-е изд., испр. Москва: Флинта, 2003. 184 с.
8. Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 р. № 1556-VII. Дата оновлення: 28.09.2017. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>.
9. Про затвердження Положення про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України: наказ МВС України від 26 січня 2016 р. № 50. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0260-16>
10. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация. Москва: Когито-Центр, 2001. 314 с.
11. Радванський І.Г. Шляхи та педагогічні умови підготовки офіцерів внутрішніх військ у вищих військових навчальних закладах до управлінської діяльності: дис. ... канд. пед. наук: 20.02.02. Хмельницький, 2000. 196 с.
12. Татенко В.О. Суб'єктна психодіагностика: критеріальна модель. Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. пр. Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка. Київ, 2002. Т. IV. Ч. 6. С. 256 – 263.
13. Торічний О.В. Теорія і практика формування військово-спеціальної компетентності майбутніх офіцерів-прикордонників у процесі навчання: монографія. Хмельницький: Вид-во Нац. акад. ДПСУ, 2012. 535 с.
14. Троцький Р.С. Модель формування готовності до управлінської діяльності майбутніх офіцерів у процесі фахової підготовки. Молодь і ринок. 2017. № 2. С. 121-126. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mir_2017_2_27.

References

1. Borysiuk, O.M. (2017) Psykholohichni osoblyvosti rozvytku upravlinskoï kompetentnosti u maibutnikh ofitseriv Natsionalnoi politsii Ukrainy: dys. ... kand. psykhn. nauk: 19.00.09. Kharkiv, 315. (in Ukrainian).
2. Nykalo, N.H. (2002) Derzhavni standarty profesiinoï osvity: teoriia i metodyka: monohrafiia. Khmelnytskyi: TUP. (in Ukrainian).
3. Kuzmina, N.V. (1990) Professionalizm lichnosti prepodavatelya i mastera proizvodstvennogo obucheniya. Moskva: Vyssh. Shk., 119. (in Russian)

4. Markova A.K. (1990) Psikhologicheskii analiz professionalnoy kompetentnosti uchitelya. Sovetskaya pedagogika. № 8. S. 82-88. (in Russian)
5. Matsevko, T.M. (2006) Psykholohichna model rozvytku upravlinskoi kompetentnosti maibutnikh mahistriv viiskovo-sotsialnoho upravlinnia u systemi pisliadyplomnoi osvity. Teoriia i praktyka upravlinnia sotsialnymi systemamy. Shchokvartalnyi naukovopraktychnyi zhurnal. Kharkiv: NTU "KhPI". 3. 95-103. (in Ukrainian)
6. Matsevko, T.M. (2007) Psykholohichni osoblyvosti rozvytku upravlinskoi kompetentnosti maibutnikh mahistriv viiskovoho profilu: dys kand. psykhol. nauk: 19.00.09. Kyiv (in Ukrainian).
7. Mitina, L.M. (2003) Psikhologicheskoe soprovozhdenie vybora professii: nauch.-metod. posob. 2-e izd., ispr. Moskva: Flinta. 184. (in Russian)
8. Pro vyshchu osvitu: Zakon Ukrainy vid 01.07.2014 r. № 1556-VII. Data onovlennia: 28.09.2017. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>.
9. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro orhanizatsiiu sluzhbovoi pidhotovky pratsivnykiv Natsionalnoi politsii Ukrainy: nakaz MVS Ukrainy vid 26 sichnia 2016 r. № 50. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0260-16>
10. Raven, Dzh. (2001) Kompetentnost v sovremennom obshchestve: vyyavlenie, razvitie i realizatsiya. Moskva: Kogito-Tsentr. 314. (in Russian)
11. Radvanskyi, I.H. (2000) Shliakhy ta pedahohichni umovy pidhotovky ofitseriv vnutrishnikh viisk u vyshchikh viiskovykh navchalnykh zakladakh do upravlinskoi diialnosti: dys. ... kand. ped. nauk: 20.02.02. Khmelnytskyi. 196. (in Ukrainian).
12. Tatenko, V.O. (2002) Subiektna psykhodiahnostyka: kryterialna model. Problemy zahalnoi ta pedahohichnoi psykholohii: zb. nauk. pr. Instytutu psykholohii im. H.S.Kostiuka APN Ukrainy /za red. S.D. Maksymenka. Kyiv. T. IV. Ch. 6. 256 – 263. (in Ukrainian).
13. Torichnyi, O.V. (2012) Teoriia i praktyka formuvannia viiskovo-spetsialnoi kompetentnosti maibutnikh ofitseriv-prykordonnykiv u protsesi navchannia: monohrafiia. Khmelnytskyi: Vyd-vo Nats. akad. DPSU. 535. (in Ukrainian).
14. Trotskyi, R.S. (2017) Model formuvannia hotovnosti do upravlinskoi diialnosti maibutnikh ofitseriv u protsesi fakhovoi pidhotovky. Molod i rynok 2. 121-126. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mir_2017_2_27.

Резюме

Борисюк О. кандидат психологических наук,
Львовский государственный университет
внутренних дел

МОДЕЛЬ РАЗВИТИЯ УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ ОФИЦЕРОВ ПОЛИЦИИ

В статье обоснована модель развития управленческой компетентности будущих офицеров полиции, которая выступает ориентиром для достижения их эффективной профессионально-управленческой подготовки. На основе обобщения исследуемого материала выделены структурные и функциональные компоненты управленческой компетентности. Разработаны психологические условия, которые отражают специфику конкретного компонента профессиональной подготовки к управленческой деятельности курсантов в процессе их обучения. Определены общие психологические критерии развитости модели формирования управленческой компетентности у будущих офицеров полиции в процессе профессиональной подготовки к управленческой деятельности.

Ключевые слова: модель развития управленческой компетентности; психологические критерии оценки; уровни сформированности управленческой компетентности; будущий офицер полиции.

Summary

Borysjuk O. candidate of psychological sciences
Lviv State University of Internal Affairs

MODEL OF THE DEVELOPMENT OF MANAGERIAL COMPETENCE OF FUTURE POLICE OFFICERS

The purpose of the article is to substantiate the model of development of managerial competence of future officers of the National Police of Ukraine in the process of professional training on the basis of subject-active and competence approaches.

It is determined that the model of development of managerial competence is based on the ratio of the block of professional competencies, which focuses on the managerial functions of the police officer, and the block of managerial competence, composed of psychological components (motivational, cognitive, emotional-volitional, operative-active, personal and reflexive). The model will be able to reflect the specifics of its formation in the process of professional training.

The scientific novelty of the research stands in the fact that a model of development of managerial competence of future police officers is developed and substantiated for the first time. It is considered as the integration of its structure-forming components: motivational, emotional-volitional, cognitive, operative-active, personal and reflexive components as well as functionally forming components: goal-motivational, substantive, procedural, control-corrective and effective.

The practical significance of the results of the study is reflected in the substantiation of the psychological conditions and criteria of the development of psychological components of the managerial competence of future police officers, which is the basis of psycho diagnostic apparatus of determining its current status. Empirical verification of the model will allow determining the level of the formation of professional skills among future officers of the National Police of Ukraine for professional and managerial activity and contribution to its productive development.

Thus, as a result of the theoretical analysis, the model of development of managerial competence of future police officers is developed, which is one of the necessary steps for differential diagnosis and development of its psychological components in the process of professional training. The following elements were singled out in the model: the block of managerial competence, the block of managerial adequacy, the block vocational training. The discrepancy between the requirements of professional activity to the personal qualities of the manager (the block of managerial competence) and the real level of cadets' readiness for it (the block of managerial adequacy) is the basis for the psychological and pedagogical influence on the personality of the police officer in the educational process of the university (block of professional training).

The prospect of further scientific research is to carry out an experimental verification of the proposed model of development of managerial competence among future police officers in the process of training in the institutions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine.

Key words: model of the development of managerial competence; psy-chological criteria of the evaluation; levels of formation of managerial competence; future police officers.

Вахоцька І. кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології Уманського державного
педагогічного університету ім. Павла Тичини

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ РЕСУРС ПІДЛІТКА ЯК ЧИННИК ЙОГО ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ

У статті викладено теоретичні підходи до питання про вплив соціально-психологічного ресурсу підлітка на процес його професійного самовизначення. Зокрема, зазначається, що людина, взаємодіючи у суспільстві і вибудовувавши усе більш розгалужену систему соціальних стосунків (чи формуючи соціально-психологічний ресурс), перебуває у пошуку кращих зразків для наслідування. Ця обставина природним чином припускає постійну відмову від тих зразків, що вичерпали свою привабливість. Це ж стосується і образів професій, і способів життя представників тих або інших соціально-професійних груп. Сам образ світу зазнає поступової зміни, людина як би шукає найбільш комфортний для життя образ світу, де вона змогла б цілком реалізуватися і соціальному, і у професійному аспектах. Професійне самовизначення і соціально-психологічний ресурс особистості включені до єдиної системи особистості підлітка і взаємодіють у межах єдиної структури через цілу низку психологічних конструктів-посередників, таких як довіра, впевненість у соціальному оточенні, толерантність, адаптивність особистості, соціальна компетентність і соціальна активність.

Ключові слова: соціально-психологічний ресурс; підліток; особистість; професійне самовизначення; психологічні конструкти-посередники.

Актуальність дослідження. Професійне самовизначення розглядається як один із критеріїв становлення професійної діяльності; компонент у змісті психологічної готовності до навчання і як умова вдосконалювання навчально-виховного процесу у ВНЗ; психологічна умова, що сприяє ефективному оволодінню управлінською діяльністю; етап професіоналізації під час навчання; психологічний механізм реалізації процесу формування професійного досвіду; чинник професійної орієнтованості і вибору професії. Підкреслюється, що зміст професійного самовизначення як процесу перебуває у тісному зв'язку з розв'язуваними суб'єктом на кожному з етапів особистісного і професійного розвитку завданнями, а також з потребами особистості (наприклад, потребами у визнанні, знаходженні сенсу існування, досягненні особистісної, професійної ідентичності, самореалізації і т.п.). У цьому зв'язку функції самовизначення (а, відповідно, і критерії оцінки його ефективності) співвідносяться, по-перше, з тими завданнями і вимогами, які суспільство об'єктивно ставить перед людиною, по-друге, з тими завданнями, які

людина ставить собі сама, суб'єктивуючи суспільні завдання, вимоги, усвідомлюючи власні потреби і професійні можливості.

Роль самовизначення в процесі професійного розвитку полягає у виявленні неузгодженості у системі «професія – людина» і визначенні шляхів її подолання. Тобто об'єктивною основою для самовизначення є реальна наявність неузгодженості, розбіжності нормативно обумовлених і індивідуально-суб'єктивних параметрів. Професійне самовизначення у цьому зв'язку являє собою самостійне усвідомлене узгодження професійно-психологічних можливостей людини зі змістом і вимогами професійної діяльності. У зазначеному дискурсі вбачається за актуальне проаналізувати соціально-психологічний ресурс підлітка, що справляє вплив на процес його професійного самовизначення.

Аналіз досліджень та публікацій. У науковому аспекті вивчення проблем, пов'язаних із професійним самовизначенням різних фахівців, впливу на цей процес психологічних чинників знайшло своє відображення у низці досліджень К. Абульханової-Славської, А.Азбель, Л. Анциферової, В.Берга,

Л. Божович, М. Гінзбурга, Е.Зеєр, Є. Клімова, Т. Кудрявцева, С. Максименка, А. Маркової, А. Осницького, Ф. Парсонс, Ю. Поварьонкова, С. Рубінштейна, Д. Сьюпера, В. Татенка, Т. Титаренко, М.Хейвигхерста Л. Шнейдера, Е. Ериксона та ін.

Соціально-психологічний ресурс особистості ніколи раніше не досліджувався як чинник професійного самовизначення у підлітковому віці [4; 7; 9; 12]. У той же час існує ціла низка теоретичних підстав для проведення такого зв'язку між поняттями, і виявляється можливим опис їх як взаємнообумовлюючих феноменів психологічного світу особистості [15; 17]. Основою для висновку про можливу наявність такого взаємозв'язку може слугувати припущення про те, що макро- і мікросоціальна довіра як системоутворюючий компонент соціально-психологічного ресурсу особистості значною мірою пов'язано з успішністю процесу професійного самовизначення підлітка, і дозволяє робити висновки про переважання певних чинників вибору професії у структурі суб'єктивного світу особистості [14]. Так, розробляючи феномен довіри як загальний для соціально-психологічного ресурсу особистості і для професійного самовизначення підлітка, можна припускати, що низький показник макро- і мікро- соціальної довіри здатний призводити до того, що підліток буде більше схильний прислухатися до власної думки, ніж до думки соціального оточення.

Мета статті – теоретичне обґрунтування впливу соціально-психологічного ресурсу підлітка на процес його професійного самовизначення.

Виклад основного матеріалу. У сучасній психологічній науці під самовизначенням особистості розуміється «свідомий акт виявлення і твердження власної позиції у проблемних ситуаціях» [1; 3]. Особистість, що самовизначилася, – це суб'єкт, що усвідомив, що він хоче, що він може, що він є (особистісні і фізичні властивості) і що від нього очікує колектив. Самовизначення розглядається у

різних контекстах: життєвому (пошук сенсу власного буття, формування несуперечливої системи світу і свого місця у ньому), у контексті свідомості і самосвідомості (знаходження/відновлення цілісності Я, його переосмислення, корекція, досягнення ідентичності), соціалізації і професіоналізації особистості (усвідомлення і вирішення суперечностей у системі «суспільство, професія – людина»). У цьому зв'язку поряд з особистісним самовизначенням у психології виокремлюються такі його види, як особистісне, соціально-професійне, рефлексивне, життєве. Тут до уваги береться, насамперед, предметна сфера (тобто із приводу чого визначається людина) і сфера самовизначення. У деяких випадках самовизначення розглядається як етап або як новоутворення вікового розвитку, коли мова, наприклад, іде про старший підлітковий або юнацький вік. У цьому випадку мається на увазі поява здатності у юнака на основі більш осмисленого, чим колись, співвіднесення своїх інтересів, якостей і можливостей з вимогами соціуму, до розумного і відповідального визначення своєї життєвої перспективи, формування внутрішньої позиції дорослої людини, здійснення первинного професійного вибору.

Професійне самовизначення розглядається у контексті життєвого шляху, соціалізації і професіоналізації особистості як специфічний вид активності (спеціальна діяльність) людини, змістом якої є досягнення смислової визначеності у самовідношенні і ставленні до виконуваної діяльності, структурування й інтеграція свого професійного майбутнього. Професійне самовизначення розглядається: як спеціальна діяльність у відповідь на проблемну ситуацію; як процес, що має власну динаміку і зміст; як один із критеріїв успішності професійного становлення, що полягає в адекватності професійного вибору; як психологічний механізм професійного розвитку особистості, що забезпечує вирішення внутрішньоособистісних суперечностей і перехід на більш високий рівень професійної самосвідомості.

Сутність кризи професійного самовизначення полягає у порушенні рівноваги і виникаючій суперечці між різними складовими системи професійного вибору або різними лініями професійного розвитку. Головною проблемою кризи у такому разі є усвідомлення виявлених суперечностей і грамотне управління цими процесами із метою їхнього повторного узгодження. У цьому випадку під «кризою» слід розуміти ситуацію, коли можливість суб'єкта продуктивно розвиватися у наявній ситуації є вичерпаною, коли інформованості про світ стає недостатньо, коли інформація стає неповною або втрачає актуальність. У цій ситуації людина вимушена міняти уявлення, що склалися, і перебудовувати систему образів і систему соціально-психологічних стосунків для того, щоб внести відповідність в уявлення про світ. При цьому сама криза здатна посилюватися у міру втрати усвідомлення змісту цієї кризи, оскільки у такому разі він стає некерованим.

Для кращого розуміння внутрішньої логіки і механізмів професійного розвитку суб'єкта самовизначення можна розглядати із позиції так званих «криз розчарування» особистості, що самовизначається [2; 8; 11; 16]. Людина, взаємодіючи у суспільстві і вибудовувавши усе більш розгалужену систему соціальних стосунків (чи формуючи соціально-психологічний ресурс), перебуває у пошуку кращих зразків для наслідування. Ця обставина природним чином припускає постійну відмову від тих зразків, що вичерпали свою привабливість. Це ж стосується і образів професій, і способів життя представників тих або інших соціально-професійних груп. Сам образ світу зазнає поступової зміни, людина як би шукає найбільш комфортний для життя образ світу, де вона змогла б цілком реалізуватися як у соціальному, так і у професійному аспекті. У цьому сенсі кризі розчарування протистойть повна інформованість людини, здатність її орієнтуватися у соціально-психологічних спільнотах, компетентність в особистих і групових взаємодіях – що і складають компоненти соціально-психологічного

ресурсу особистості. Соціально-психологічний ресурс особистості, таким чином, є умовою успішного проходження криз професійного самовизначення людини і, через вираженість тих або інших суміжних чинників соціально-психологічного ресурсу особистості, що стосуються соціальної компетентності, інформованості та активності, обумовлює найбільш успішний перебіг професійного самовизначення підлітка [5; 6; 10; 13].

Дж. Марсія розвивав погляди Е.Ериксона і розвиваючи попередні концепції, виокремив чотири статуси професійного самовизначення: вирішеність наперед, дифузія ідентичності, мораторій і досягнення. Підліток, який перебуває у статусі вирішеності наперед, бере на себе низку певних зобов'язань, але не проходить через процес ухвалення рішення; він зробив вибір професії, ідеології, цінностей, проте цей вибір було здійснено, фактично, заздалегідь і визначено найімовірніше значущими особами - друзями, вчителями, батьками. Таким чином, статус вирішеності наперед як статус професійного самовизначення характеризується зростаючим показником мікросоціальної довіри і консолідуючого соціально-психологічного ресурсу, що відбивається на професійному самовизначенні відсутністю очевидного внутрішньоособистісного конфлікту у ситуації вибору, проте виключає важливий елемент активного експериментування. Передбачається, що такий результат можна спостерігати за наявності достатньо сформованого соціально-психологічного ресурсу, але при деякому дефіциті вольових якостей особистості.

Підлітки ж, які перебувають у дифузному статусі, ще не визначилися у виборі професії, життєвих цінностях, і, як правило, не мають достатньо адекватної для адекватної оцінки власних здібностей і задатків самооцінки. У таких випадках вони концентруються на задоволенні миттєвих, одномоментних бажань і потреб, експериментують із різноманітними установками і моделями поведінки, не продумуючи чіткої лінії поведінки. Таким чином, дифузний статус професійного

самовизначення характеризується, навпаки, пониженим показником сформованості соціально-психологічного ресурсу особистості, що також негативно відбивається на процесі професійного самовизначення такого підлітка, оскільки не характеризується цілеспрямованістю.

Юнаки та юнки, що перебувають у статусі мораторію професійної ідентичності, переживають кризу ідентичності загалом і зайняті «пошуком самих себе» через достатньо пасивні форми самовизначення. Як правило, такий статус професійної ідентичності також дозволяє робити висновки про дещо несформований соціально-психологічний ресурс особистості і низькі показники макро- і мікросоціальної довіри.

Молодь, що перебуває у стадії досягнення ідентичності, характеризується сформованістю професійної спрямованості, адекватною самооцінкою власних задатків, мотивів, здібностей та індивідуально-психологічних особливостей, і, як правило, мають достатньо пропрацьований план із досягнення чітких, конкретних

професійних цілей. Молода людина у стадії досягнення бере зобов'язання дотримуватись моральних принципів при орієнтуванні у світі. Досягнення ідентичності, розглядаючись як найбільш бажаний і зрілий статус у професійному самовизначенні підлітка, виявляється досяжний за умови достатньої розвиненості волевих якостей особистості, зростаючої свідомості і усвідомленні власної суб'єктної позиції по відношенню до світу, і тим успішніший у практичному аспекті, чим більше сформований соціально-психологічний ресурс особистості.

Висновки. Таким чином, професійне самовизначення і соціально-психологічний ресурс особистості включені до єдиної системи особистості підлітка і взаємодіють у межах єдиної структури через цілу низку психологічних конструктів-посередників, таких як довіра, впевненість у соціальному оточенні, толерантність, адаптивність особистості, соціальна компетентність і соціальна активність.

Список використаних джерел

1. Болтівець С.І. Українська психологічна термінологія: словник-довідник / Укл. С.І. Болтівець, Н.В. Слободяник, М.-Л.А. Чеп, Н.В.Чепелева / За ред. М.-Л. А. Чеп. К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. 302 с.
2. Бохонок Ю.О. Психологічні особливості прояву адаптаційних ресурсів особистості під впливом самооцінки. *Актуальні проблеми психології*. Том V. Випуск 14. С. 11-18.
3. Бродовська В.Й., Патрик І.П., Яблонько В.Я. Тлумачний словник психологічних термінів в українській мові : словник. 2-е видання. К.: Професіонал, 2005. 224 с.
4. Водопьянова Н.Е. Современные концепции ресурсов субъекта профессиональной деятельности. *Вестник СПбГУ*. Сер. 16. 2015. Вып. 1. С.45-54.
5. Галян А.І. Особистісні ресурси як чинник подолання напружених ситуацій у медичних працівників. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, III(35), Issue: 71, 2015. С. 78-81.
6. Дементий Л.И. Ответственность личности как ресурс копинг-поведения. *Вестник Красноярского гуманитарного университета, серия «Гуманитарные науки»*. №6. 2004. С.164-170.
7. Иваницкий А.В. Психологический ресурс как интегральная характеристика личности. *Современные проблемы науки и образования* (электронный журнал). 2015. № 2-3. Режим доступа: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=23894>
8. Казанжи М.Й. Особистісні ресурси подолання психологічної кризи. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Психологія*. 2015. Вип. 1. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadpn_2015_1_6
9. Казібекова В.Ф. Психологічні ресурси особистості: філософсько-психологічний зміст. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. Випуск 2. Т.1. 2017. С. 120-127.
10. Кожевникова Е.Ю. Личностные ресурсы преодоления ситуации социально-экономической депривации: дис. канд. психол. наук. Краснодар, 2006. 247 с.

11. Ларіна Т.О. Ресурси життєздатності: можливості реабілітації особистості. *Особистість в умовах кризових викликів сучасності: Матеріали методологічного семінару НАПН України* (24 березня 2016 року). С. 479-487.
12. Перевозчикова О. Феноменологічний аналіз ресурсів особистості. URL : http://umo.edu.ua/images/content/nashi_vydanya/stud_almanah/41.pdf
13. Рисинець Т.П. Особистісні ресурси як фактор вибору копінг-стратегій майбутніми психологами. *Вісник Національного університету оборони України*. №1(32). 2013. С. 280-287.
14. Панасенко Н.М. Психологія підлітка в сучасній ситуації соціального розвитку. *Проблеми загальної та педагогічної психології*. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. К., 2007. Т.9. Ч.6. С.379-384.
15. Психофізіологічне забезпечення професійного самоздійснення фахівця в умовах соціально-економічних перетворень: монографія / О.М.Кокун, В.В.Клименко, О.М. Корніяка [та ін.]. К.: Інститут психології імені Г.С.Костюка НАПН України, 2018. 298 с.
16. Шкуратова И.П. Личностные ресурсы как фактор совладания с кризисными ситуациями. *Психология кризиса и кризисных состояний. Междисциплинарный ежегодник*. 2007. Вып.4. С. 17-23.
17. Штепа О.С. Психологічні ресурси як медіатор внутрішнього та зовнішнього «Я» людини. *Проблеми сучасної психології*. 2016. Випуск 31. С.559-568.

References

1. Boltivec' C.I. Ukraїnc'ka psyhologichna terminologija: slovnyk-dovidnyk / Ukl. S.I. Boltivec', N.V. Clobodjanyk, M.-L.A. Chepa, N.V.Chepeljeva / Za red. M.-L.A. Chepa. K.: DP «Informacijno-analitychne agentstvo», 2010. 302 c.
2. Bohonkova Ju.O. Psyhologichni osoblyvosti projavu adaptacijnyh resursiv osobystosti pid vplyvom samoocinky. *Aktual'ni problemy psyhologii'*. Tom V. Vypusk 14. S. 11-18.
3. Brodovc'ka V.J., Patryk I.P., Jablon'ko V.Ja. Tlumachnyj slovnyk psyhologichnyx terminiv v ukrai'nc'kij movi : slovnyk. 2-e vydannja. K.: Profecional, 2005. 224 c.
4. Vodop'janova N.E. Sovremennye koncepcyy resursov sub'jekta professyonal'noj dejatel'nosti. *Vestnyk SPbGU*. Ser. 16. 2015. Выр. 1. S.45-54.
5. Galjan A.I. Osobystisni resursy jak chynnyk podolannja napruzhenyh situacij u medychnyh pracivnykiv. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, III(35), Issue: 71, 2015. S. 78-81.
6. Dementij L.I. Otvetstvennost' lichnosti kak resurs koping-povedenija. *Vestnik Krasnojarskogo gumanitarnogo universiteta, serija «Gumanitarnye nauki»*. №6. 2004. S.164-170.
7. Ivanickij A.V. Psihologicheskij resurs kak integral'naja harakteristika lichnosti. *Sovremennye problemy nauki i obrazovanija (jelektronnyj zhurnal)*. 2015. № 2-3. Rezhim dostupa: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=23894>
8. Kazanzhy M.J. Osobystisni resursy podolannja psyhologichnoi' kryzy. *Visnyk Nacional'noi' akademii' Derzhavnoi' prykordonnoi' sluzhby Ukrai'ny. Serija: Psyhologija*. 2015. Vyp. 1. Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadpn_2015_1_6
9. Kazibekova V.F. Psyhologichni resursy osobystosti: filosof'sko-psyhologichnyj zmist. *Naukovyj visnyk Hersons'kogo derzhavnogo universytetu. Serija «Psyhologichni nauky»*. Vypusk 2. T.1. 2017. S. 120-127.
10. Kozhevnikova E.Ju. Lichnostnye resursy preodolenija situacii social'no-jekonomicheskoy deprivacii: dis. kand. psihol. nauk. Krasnodar, 2006. 247 s.
11. Larina T.O. Resursy zhyttjezdatnosti: mozhlyvosti rehabilitacii' osobystosti. *Osobystist' v umovah kryzovyh vyklykiv suchasnosti: Materialy metodologichnogo seminaru NAPN Ukrai'ny* (24 bereznja 2016 roku). S. 479-487.
12. Perevozchikova O. Fenomenologichnyj analiz resursiv osobystosti. URL : http://umo.edu.ua/images/content/nashi_vydanya/stud_almanah/41.pdf
13. Rysynec' T.P. Osobystisni resursy jak faktor vyboru koping-strategij majbutnimy psyhologamy. *Visnyk Nacional'noho universytetu oborony Ukrai'ny*. №1(32). 2013. S. 280-287.
14. Panasenko N.M. Psyhologija pidlitka v suchasnij situacii' social'nogo rozvytku. *Problemy zagal'noi' ta pedagogichnoi' psyhologii'*. Zbirnyk naukovykh prac' Instytutu psyhologii' im. G.S. Kostjuka APN Ukrai'ny. K., 2007. T.9. Ch.6. S. 379-384.
15. Psyhofiziologichne zabezpechennja profesijnogo samozdijsnennja fahivecja v umovah social'no-ekonomichnyh peretvoren': monografija / O.M.Kokun, V.V.Klymenko, O.M. Kornijaka [ta in.]. K.: Instytut psyhologii' imeni G.S.Kostjuka NAPN Ukrai'ny, 2018. 298 s.

16. Shkuratova I.P. Lichnostnye resursy kak faktor sovladaniya s krizisnymi situacijami. *Psihologija krizisa i krizisnyh sostojanij. Mezhdisciplinarnyj ezhegodnik*. 2007. Vyp.4. S. 17-23.

17. Shtepa O.S. Psychologichni resursy jak mediator vnutrishn'ogo ta zovnishn'ogo «Ja» ljudyny. *Problemy suchasnoi' psyhologii'*. 2016. Vypusk 31. S.559-568.

Резюме

Вахоцкая И. кандидат психологических наук, доцент, доцент кафедры психологии Уманского государственного педагогического университета им. Павла Тычины

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ РЕСУРС ПОРОСТКА КАК ФАКТОР ЕГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО САООПРЕДЕЛЕНИЯ

В статье изложены теоретические подходы к вопросу о влиянии социальнo-психологического ресурса подростка на процесс его профессионального самоопределения. В частности, отмечается, что человек, взаимодействуя в обществе и выстраивая все более разветвленную систему социальных отношений (или формируя социальнo-психологический ресурс), находится в поиске лучших образцов для наследования. Это обстоятельство естественным образом допускает постоянный отказ от тех образцов, которые исчерпали свою привлекательность. Это же касается и образов профессий, и образов жизни представителей тех или других социальнo-профессиональных групп. Сам образ мира испытывает постепенное изменение, человек как бы ищет наиболее комфортный для жизни образ мира, где бы он смог полностью реализоваться и в социальном, и в профессиональном аспектах. Профессиональное самоопределение и социальнo-психологический ресурс личности, включенные к единую систему личности подростка взаимодействуют в пределах единой структуры через целый ряд психологических конструктов-посередников, таких как доверие, уверенность в социальном окружении, толерантность, адаптивность личности, социальная компетентность и социальная активность.

Ключевые слова: социальнo-психологический ресурс; подросток; личность; профессиональное самоопределение; психологические конструкты-посередники.

Summary

Vahotska I. associate Professor in psychological sciences

SOCIALPSYCHOLOGICAL RESOURCE OF TEENAGER

AS A FACTOR OF HIS PROFESSIONAL SELF-DETERMINATION

In the article the theoretical going is expounded near a question about influence of social-psychological resource of teenager on the process of his professional self-determination. In particular, marked, that a man, co-operating in society and lining up more ramified system of social relations (whether forming a social-psychological resource), is in the search of the best standards for an inheritance. This circumstance in natural way assumes permanent abandonment from those standards that exhausted the attractiveness. The same touches characters of professions, and ways of life of representatives of those or other social-professional groups. Character of the world tests a fade, a man searches the most comfort for life character of the world as though, where she was able to be fully realized and social, and in professional aspects. An author goes out supposition that macro- and microsocial trust as a systemfounding component of social-psychological resource of personality is largely related to success of process of professional self-determination of teenager, and allows to draw conclusion about predominance of certain factors of choice of profession in the structure of the subjective world of personality. Thus, developing the phenomenon of trust as general for the social-psychological resource of personality and for professional self-determination of teenager, it is possible to assume that subzero index macro- and microsocial trust able to result in a volume, that a teenager will be anymore inclined to listen to own opinion, than to opinion of social surroundings. Professional self-determination and social-psychological resource of personality are the personalities of teenager included to the single system and co-operate within the limits of only structure through a number of psychological constructs-mediators, such as a trust, confidence in social surroundings, tolerance, adaptivity of personality, social competence and social activity.

Key words: social-psychological resource; teenager; personality; professional self-determination; psychological constructs-mediators.

ЕМОЦІЙНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ У ПСИХОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

У статті презентовано результати аналізу наукового доробку вчених, зусилля яких спрямовані на вивчення емоційної компетентності особистості. Зокрема, зазначається, що синтезуючи здібності людини до усвідомлення власних емоцій і розуміння емоцій інших людей, емоційна компетентність забезпечує збереження душевного балансу, духовну цілісність і здоров'я особистості, проявляючись у ціннісній диференціації емоційних станів та емоційній саморегуляції діяльності і спілкування. Розвиток цієї компетентності – складна робота, але саме ця робота дає найбільші результати, саме вона підвищує особисту ефективність. Психолог із високим рівнем розвитку емоційної компетентності має виражені здібності до розуміння власних емоцій та емоцій інших людей, до управління емоційною сферою, що обумовлює більш високу адаптивність і ефективність у спілкуванні. Емоційна компетентність, як складова професійної компетентності, є сукупністю емоційних і соціальних здібностей, таких як здібності до розуміння власних емоцій та емоцій інших людей, до управління емоційною сферою. Усі структурні компоненти емоційної компетентності взаємозв'язані, і їхня тісна взаємозалежність сприяє ефективній міжособистісній взаємодії. Інструментами розвитку емоційної компетентності є книги, тренінги, коучинг.

Ключові слова: емоційна компетентність; особистість; емоційні стани; емоційна саморегуляція; діяльність, спілкування.

Актуальність дослідження. Розпізнавання власних емоцій – перший крок у розвитку EQ. Часто людина утруднюється описати вербально ті почуття, які відчуває. Існує безліч емоцій, у кожної – багато рівнів інтенсивності, тому емоційна усвідомленість видається доволі нелегким завданням. Чим чіткіше людина навчиться визначати кожен власну емоцію, тим ширшими будуть її можливості з управління власною поведінкою. Дані зарубіжних досліджень у сфері емоційної компетентності свідчать про те, що управління емоціями – це навичка, яку можна напрацьовувати і розвивати впродовж усього життя людини [13]. Через це проблема емоційної компетентності є однією з найважливіших психолого-педагогічних проблем, актуальних для особистісного і професійного розвитку сучасного психолога. Емоційна компетентність – це вміння усвідомлювати власні емоції та емоції партнера по спілкуванню, аналізувати їх та управляти ними із метою вибору оптимальної поведінки у конкретній ситуації. Розвинені навички емоційної компетентності дозволяють психологу розглядати власні емоції та емоції тих, з ким він працює як

управлінський ресурс і завдяки цьому підвищувати ефективність власної діяльності. Специфіка праці психолога полягає у тому, що йому необхідно протистояти професійним труднощам, управляти власним емоційним станом, визначати особливості власних дій, проявляти перцептивні здібності, вміти розуміти позицію інших, розуміти індивідуальність і неповторність іншої людини, емпатувати їй, рефлексувати. Крім того професія психолога супроводжується постійними психоемоційними перевантаженнями, емоційною напруженістю, емоційним вигоранням і т. п. Отже, найбільшу значущість у структурі особистості психолога мають емоційні здібності (емпатія, рефлексія, саморегуляція і управління почуттями та емоціями інших людей).

Аналіз досліджень та публікацій. За визначенням Даніеля Гоулмана, «емоційна компетентність – це здатність усвідомлювати і визнавати власні почуття, а також почуття інших, для самомотивації, для управління власними емоціями усередині себе і у стосунках з іншими». Емоційний інтелект як інтеграційна здатність людини до розуміння емоцій та

управління ними розглядається вченими як засадничий чинник успішності життєдіяльності людини (Cooper, Sawaf, 1997; Goleman, 1995; Weisinger, 1998); як передумова психічного і фізичного здоров'я (Е.Л. Носенко та ін., 2000; Ciarrochi, Dean, Anderson, 2002; Trinidad, Johnson, 2002; Bracett, Mayer, Warner, 2004); як умова ефективної комунікації і соціальної інтеракції (Schutte et al, 2001; І.М. Андрєєва, 2003; Власова, 2005). А. von Kanitz визначає рівні розвитку емоційної компетенції і вважає, що розпізнавання і розуміння власних емоцій (рефлексія) є базовою компетенцією для ситуативного управління почуттями. Ця здатність є основною передумовою для розвитку інших елементів емоційного інтелекту. Т.І. Аврамова говорить про емоційно-особистісну компетентність і про можливість її розвитку засобами тренінгу [1]. Г.В. Юсупова розглядає розумові здібності і компетентність як пов'язані з одними і тими ж психологічними механізмами [12]. Емоційна компетентність визначається нею в аспекті здібностей, що розвиваються, до саморегуляції і регуляції інтерперсональних стосунків шляхом розуміння власних емоцій та емоцій оточення. Вона виокремлює два компоненти емоційної компетентності, що мають внутрішній і зовнішній вектори спрямованості: когнітивний (розуміння емоцій) і поведінковий (управління емоціями). І.М. Андрєєва вважає, що структура емоційної компетентності є більш деталізованою структурою емоційного інтелекту - із врахуванням соціальних впливів на його розвиток [3].

Постановка завдання. Аналіз наукового доробку вчених, зусилля яких спрямовані на вивчення емоційної компетентності особистості.

Мета статті – аналіз стану дослідженості проблеми емоційної компетентності особистості у психологічному дискурсі.

Виклад основного матеріалу. Як відмічає І.В. Белашева, аналіз досліджень та авторських моделей показує, що емоційна компетентність пов'язана з емоційним інтелектом і ґрунтується на ньому: емоційний інтелект є інструментом емоційної компетентності, оскільки є ментальною освітою, що проявляється у

здатності діяти у згоді із внутрішнім середовищем власних почуттів та емоцій, розуміти стосунки особистості, що репрезентуються в емоціях, управляти емоційною сферою на основі інтелектуального аналізу і синтезу і використання емоцій для підвищення ефективності мислення і поведінки [4]. Емоційний інтелект визначає формування конкретних компетенцій в емоційній регуляції поведінки і діяльності: здатність чітко розпізнавати, що відчуває інша людина, він є основою розвитку компетенції впливу на переживання інших людей, здібності до толерантної взаємодії; здатність управляти своїми емоціями складає ядро розвитку таких компетенцій, як ініціативність, здатність працювати у стресовій ситуації, резиліентність [6; 7].

Проведені О.М. Тимофєєвим дослідження із використанням методики оцінки А. von Kanitz з розвитку базової емоційної компетенції у студентів із різним рівнем розвитку загального інтелекту дали результати, які показують, що зайняття із студентами 2-го курсу впродовж одного семестру з розвитку базової емоційної компетенції (рефлексії) підвищує рівні розвитку емоційних компетенцій на 2-5% і підвищує рівень розвитку рефлексії до 79%, що впритул наближається до високого рівня розвитку базової емоційної компетенції [9]. Крім того, що чим вище рівень розвитку загального інтелекту студентів, тим вище початковий рівень емоційних компетенцій, що розвиваються у студентів. Таким чином, ментальність особистості як спосіб бачення світу, в якому думка не відокремлена від емоцій, визначає єдність інтелектуальної та емоційної компетентності.

О.Є. Французова виокремлює основні складові емоційної компетентності: самосвідомість; самоконтроль, емпатія; навички стосунків [11]. Самосвідомість - головний елемент емоційної компетентності. Людина із високою мірою самосвідомості знає власні сильні і слабкі сторони і вміє усвідомлювати власні емоції. Те, що вона самоусвідомила, означає глибоке розуміння самого себе, власних потреб і спонукань.

Самоконтроль - наслідок самосвідомості. Людина, якій властива ця риса, не лише «пізнала себе», але і навчилася управляти собою і власними

емоціями. Адже, попри те, що людськими емоціями рухають біологічні імпульси, вони цілком можуть управляти ними. Саморегуляція є важливою складовою емоційної компетентності. Вона дозволяє людям не бути «заручниками власних почуттів». Такі люди завжди зуміють не лише приборкати власні емоції, але і спрямувати їх у корисне русло.

Якщо перші дві складові емоційної компетентності - це навички володіння собою, то наступні дві - емпатія і комунікабельність (навички стосунків) - належать до здатності людини управляти взаємовідносинами з іншими. Успішна взаємодія з іншими людьми неможлива без емпатії. Це вміння ставити себе на місце іншого, враховувати в процесі ухвалення рішень почуття та емоції інших людей. Комунікабельність - здатність не така проста, адже це не просто дружелюбність, а дружелюбність із певною метою: спонукати людей у бажаному для людини напрямі. Це вміння налагодити взаємовідносини з іншими людьми так, щоб це було вигідно для обох сторін.

Оскільки емоційний інтелект, так само як і компетентність, трактується через поняття здатності, О.К. Хакімова і Р.О. Валеева визнали правомірним вести мову про особливу психічну організацію індивіда - емоційну компетентність, що входить до складу емоційної складової особистісного компонента професійної компетентності психолога [10]. О.В. Лібіна, вивчаючи індивідуальні відмінності у реагуванні на стрес, вводить поняття емоційної компетентності, яку визначає як здатність особистості здійснювати оптимальну координацію між емоціями і цілеспрямованою поведінкою. Надалі автор розглядає поняття емоційної компетентності із точки зору психотерапевта, протиставляючи його захисній поведінці і при цьому залишаючи у тіні склад, структуру і властивості цього інтегрального утворення.

Г.В. Юсупова розглядає емоційну компетентність як групу здібностей, що розвиваються, до саморегуляції і регуляції інтерперсональних стосунків шляхом розуміння власних емоцій і емоцій оточення [12]. На її думку розумові здібності і компетентність, досліджувані як різні, розглядаються як пов'язані з одними і тими

ж психологічними механізмами. Вона виокремлює два компоненти емоційної компетентності: когнітивний (розуміння) і поведінковий (управління). Кожен компонент має два вектори: внутрішній - спрямованість на себе і зовнішній - спрямованість на інших. Когнітивний вектор спрямований, з одного боку, на саморозуміння, що означає як явище рефлексії, з іншого - при спрямованості на інших - на емоційно-когнітивну децентрацію власного «Я», відому як явище емпатії. Пристосувальні поведінкові реакції реалізуються через саморегуляцію поведінки (поведінковий вектор, спрямований на себе) і регуляцію стосунків з іншими (поведінковий вектор, спрямований на взаємодію з оточенням).

Відповідно у складі емоційної компетентності виокремлюються чотири базові компоненти з їхніми функціями: саморегуляція (контроль імпульсів та управління емоціями, вираження емоцій, блокування негативних емоційних станів); регуляція взаємовідносин (соціальні навички, вміння будувати стосунки з оточенням); рефлексія (самоусвідомлення, раціональне осмислення емоцій, виявлення власних мотивів); емпатія (емоційно-когнітивна децентрація). Попарна комбінація цих компонентів утворює чотири функціональні блоки емоційної компетентності: поведінковий блок (саморегуляція + регуляція стосунків з іншими); когнітивний блок (рефлексія + емпатія); інтраперсональний блок (саморегуляція + рефлексія); інтерперсональний блок (регуляція стосунків з іншими + емпатія). Коротко охарактеризуємо базові компоненти емоційної компетенції та їхнє значення в процесі міжособистісної взаємодії.

До рефлексії у загальному вигляді належать здібності людини визначати, яку саме емоцію вона відчуває у конкретний момент за фізичним станом і внутрішнім діалогом; співвідносити цю емоцію з її назвою; визначати, з яких базових емоцій вона складається, усвідомлювати зміну інтенсивності емоції і переходи від однієї емоції до іншої. Рефлексія (саморозуміння) у цілому має емоційний, чуттєвий, емпатійний, а не раціональний характер. Отже, чим вище рівень розвитку емоційних здібностей, тим глибше саморозуміння,

усвідомлення емоцій. Усвідомлення емоцій має на увазі їхню реєстрацію у свідомості. У свідомості не завжди реєструється той або інший емоційний процес. У зв'язку із цим необхідно розрізняти два явища. Перше явище є достатньо відособленим організованим процесом, який суб'єктивно впливає на перебіг діяльності і пережите (у цьому випадку людина знає, що вона щось переживає, і це переживання відрізняється від попередніх). Друге явище - це власне усвідомлення, яке полягає у знанні про власний стан. Воно виражене у вербальних категоріях. Другий вид усвідомлення перебуває в основі процесів контролю над емоціями, в основі здатності передбачати їхній розвиток, знання чинників, від яких залежить їхня сила, тривалість і наслідки. Розуміння емоцій тісно пов'язане із можливостями їхнього вираження. Останнє вимагає володіння мовою емоцій, засвоєння загальноприйнятих у цій культурі форм їхнього вираження, а також розуміння індивідуальних проявів емоцій у людей, з якими людина живе і працює.

У цілому під саморегуляцією розуміється вміння визначати джерело і причину виникнення емоції, її призначення і можливі наслідки розвитку, міру її корисності у конкретній ситуації; відповідно до цього при необхідності знайти спосіб регуляції емоції (зміни міри її інтенсивності або заміни на іншу емоцію), управляючи диханням, станом тіла, використовуючи вербальні і невербальні способи управління емоціями та управління внутрішнім діалогом. До цього ж вміння належить здатність викликати у себе емоцію, необхідну у конкретній ситуації. Адекватна емоційна експресія є важливим чинником підтримки фізичного і психічного здоров'я. Стимування емоцій сприяє виникненню різних захворювань. У той же час безконтрольність емоційної експресії утрудняє міжособистісне спілкування. Міра емоційної експресивності впливає і на якість міжособистісних стосунків. Так, надмірна стриманість призводить до того, що людина сприймається як холодна, байдужа, зарозуміла, що викликає у оточення здивування або неприязнь. Таким чином, проблеми у сфері саморегуляції є несприятливими не лише для суб'єкта, але і для його найближчого оточення.

Регуляція взаємовідносин припускає вміння визначати можливу причину виникнення емоції у іншій людини і прогнозувати наслідки її розвитку; змінювати емоційний стан іншої людини (інтенсивності емоції, перехід на іншу емоцію) за допомогою вербальних і невербальних засобів; здатність викликати потрібну емоцію у людини.

Емпатія є базисною складовою емоційної компетентності. Традиційно цей феномен розуміється як досягнення емоційного стану, співпереживання, занурення в емоційне життя іншої людини; це емоційний відгук людини на переживання інших людей, що проявляється як у співпереживанні, так і у співчутті. При співпереживанні емоційний відгук ідентичний тому, що і як переживає конкретна людина; при співчутті емоційний відгук виражається у співчутливому відношенні до того, що переживає. Емпатія містить розуміння іншої людини, що спирається на аналіз його особистості, емоційне співпереживання, відгук на почуття іншої людини і вираження власних почуттів, прагнення сприяти, допомагати іншій людині.

Терміном емпатія визначається не лише цей стан, але і особистісна риса - здатність до такого роду розуміння і співпереживання. У сучасній психології розрізняють декілька видів емпатії: емоційну, яка ґрунтується на механізмах проєкції і наслідування реакцій іншої людини; когнітивну, як таку, що базується на інтелектуальних процесах (порівняння, аналогія і т. п.), і предикативну - таку, що проявляється як здатність людини передбачати афективні реакції іншої у конкретних ситуаціях. Особливими формами емпатії вважаються співпереживання і співчуття - отождолення із почуттями іншої людини і переживання власних емоційних станів із приводу почуттів іншого. У психологічній літературі виокремлюють три рівні емпатії.

Перший рівень (низький) пов'язаний із відсутністю інтересу до почуттів і думок інших. Людина не вміє і не бажає співпереживати людям. Другий рівень припускає епізодичну здатність до співпереживання, яка проявляється у деяких ситуаціях. Третій рівень емпатії (високий) означає глибоке і точне розуміння іншої

людини, вміння подумки відтворити його переживання і відчуття як власні; глибокий такт, що дозволяє усвідомити власні проблеми і прийняти правильні рішення без жодного нав'язування власної думки або власних інтересів. Найглибший рівень - це «спосіб буття», який дозволяє розуміти нюанси і складнощі внутрішнього світу іншої людини.

Найбільш адекватне, системне розуміння поняття «емпатія» представлене у працях І.М. Юсупова, який вважає, що це цілісний феномен, який зв'язує між собою свідомі і підсвідомі рівні психіки, мета якого – «проникнення» у внутрішній світ іншої людини. У низці сучасних наукових праць емпатія розглядається як один із ключових чинників успішної професійної діяльності психолога як представника соціономічної професії [5]. Емпатія є одним з найважливіших професійно значущих якостей особистості психолога, особливо це стосується проявів емпатії у спілкуванні із дітьми, бо передбачає вміння зрозуміти дитину, виразити їй власне співчуття і переживання, вміння співпереживати учневі, співчувати йому, проявляти доброзичливість, почуття причетності до усіх його «перемог» і «поразок».

Висновки. Синтезуючи здібності людини до усвідомлення власних емоцій і розуміння емоцій інших людей, емоційна компетентність забезпечує збереження душевного балансу, духовну цілісність і здоров'я особистості, проявляючись у ціннісній диференціації емоційних станів та емоційній саморегуляції діяльності і спілкування.

Розвиток цієї компетентності - складна робота, але саме ця робота дає найбільші результати, саме вона підвищує особисту ефективність. Інструментами розвитку емоційної компетентності є книги, тренінги, коучинг [2]. Між тим високі показники емоційної гнучкості ніколи не замінять ні професійної компетентності, ні вміння зважувати усе «за» і «проти» і робити об'єктивні висновки. На думку М.Рейнольдса «розвиток емоційної компетентності робить людину більш професійною, а професіонала більш людяним» [8].

Психолог із високим рівнем розвитку емоційної компетентності має виражені здібності до розуміння власних емоцій та емоцій інших людей, до управління емоційною сферою, що обумовлює більш високу адаптивність і ефективність у спілкуванні. Емоційна компетентність, як складова професійної компетентності, є сукупністю емоційних і соціальних здібностей, таких як здібності до розуміння власних емоцій та емоцій інших людей, до управління емоційною сферою. Усі структурні компоненти емоційної компетентності взаємозв'язані, і їхня тісна взаємозалежність сприяє ефективній міжособистісній взаємодії. Розвинена емоційна компетентність - найважливіша якість високопрофесійного психолога. Якщо людина володіє високим IQ, але його EQ дуже низький, навряд чи вона зможе бути успішною. Адже робота психолога як представника соціономічної професії складається із спілкування, успіх якого безпосередньо залежить від коефіцієнта емоційного інтелекту, на якому ґрунтується емоційна компетентність.

Список використаних джерел

1. Аврамова Т.И. Развитие эмоционально-личностной компетентности средствами тренинга у студентов. *Акмеология*. 2015. №3. С. 20–21.
2. Азлецкая, Е.Н. Как сформировать эмоциональную компетентность. *Директор школы*. 2006. N1. С. 35-36.
3. Андреева И.Н. Эмоциональный интеллект: исследования феномена. *Вопросы психологии*. 2006. №3. С. 78–86.
4. Белашева И.В. Эмоциональная компетентность как критерий и ресурс психологического здоровья личности. *Акмеология*. 2016. №3. С. 143-152.
5. Журавльова Л.П. Психологічні основи розвитку емпатії людини: дис. д-ра психол. наук. Південноукраїнський державний педагогічний університет ім. К.Д. Ушинського, Одеса, 2008. 391 с.
6. Мавлянова О.В. Эмоциональная компетентность и целенаправленность поведения детей младшего школьного возраста с разными формами проявления агрессии: дисс. канд. психол. наук М., 2011. 269 с.
7. Мохряков М.О. Эмоциональная компетентность и её компоненты в структуре требований к результатам освоения основной образовательной программы начального общего образования

младших школьников с общим недоразвитием речи. *Научно-методический электронный журнал «Концепт»*. 2016. Т.17. С. 398–403. URL: <http://e-koncept.ru/2016/46255.htm>

8. Рейнольдс М. Коучинг: эмоциональная компетентность. / Пер. с англ. Центра поддержки корпоративного управления и бизнеса – Центр поддержки корпоративного управления и бизнеса. М., 2003. 112 с.

9. Тимофеев О.Н. Эмоциональная компетентность и профессиональная компетентность. *Вестник Казанского технологического университета*. 2011. Т.14. №2. С. 318–323.

10. Хакимова Е.К., Валеева Р.А. Эмоциональная компетентность в структуре профессиональной компетентности педагога-психолога. *Современные проблемы науки и образования*. 2014. №1. URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=12142>

11. Французова О.Е. Эмоциональная компетентность личности как предмет исследования. *Гаудеамус: психолого-педагогический журнал*. Тамбов: ТГУ им. Г.Р. Державина, 2016. Т.15. №3. С. 114–117.

12. Юсупова Г.В. Состав и измерение эмоциональной компетентности: дис. ... канд. психол. наук. Казань. 2006. 208 с.

13. Cherniss C. Social and Emotional Competence in the Workplace. In: R.BarOn, J.D.A.Parker (Eds.). *Handbook of emotional intelligence: Theory, development, assessment, and application at home, school, and in the workplace*. San Francisco, CA: Jossey-Bass, 2000. pp. 433–458.

References

1. Avramova T.I. Razvitie jemocional'no-lichnostnoj kompetentnosti sredstvami treninga u studentov. *Akmeologija*. 2015. №3. S. 20–21.

2. Azleckaja, E.N. Kak sformirovat' jemocional'nuju kompetentnost'. *Direktor shkoly*. 2006. №1. S. 35–36.

3. Andreeva I.N. Jemocional'nyj intellekt: issledovaniya fenomena. *Voprosy psihologii*. 2006. №3. S. 78–86.

4. Belasheva I.V. Jemocional'naja kompetentnost' kak kriterij i resurs psihologicheskogo zdorov'ja lichnosti. *Akmeologija*. 2016. №3. S. 143–152.

5. Zhuravl'ova L.P. Psihologichni osnovy rozvytku empatii' ljudyny: dys. d-ra psyhol. nauk. Pivdenoukrai'ns'kyj derzhavnyj pedagogichnyj universytet im. K.D. Ushyn's'kogo, Odesa, 2008. 391 s.

6. Mavljanova O.V. Jemocional'naja kompetentnost' i celenapravlennost' povedenija detej mladshogo shkol'nogo vozrasta s raznymi formami projavlenija agressii: diss. kand. psihol. nauk M., 2011. 269 s.

7. Mohrjakov M.O. Jemocional'naja kompetentnost' i ejo komponenty v strukture trebovanij k rezul'tatam osvoenija osnovnoj obrazovatel'noj programmy nachal'nogo obshhego obrazovaniya mladshih shkol'nikov s obshhim nedorazvitiem rechi. *Nauchno-metodicheskij jelektronnyj zhurnal «Koncept»*. 2016. Т.17. S. 398–403. URL: <http://e-koncept.ru/2016/46255.htm>

8. Rejnol'ds M. Kouching: jemocional'naja kompetentnost'. / Per. s angl. Centra podderzhki korporativnogo upravlenija i biznesa – Centr podderzhki korporativnogo upravlenija i biznesa. M., 2003. 112 s.

9. Timofeev O.N. Jemocional'naja kompetentnost' i professional'naja kompetentnost'. *Vestnik Kazanskogo tehnologicheskogo universiteta*. 2011. Т.14. №2. S. 318–323.

10. Hakimova E.K., Valeeva R.A. Jemocional'naja kompetentnost' v strukture professional'noj kompetentnosti pedagoga-psihologa. *Sovremennye problemy nauki i obrazovaniya*. 2014. №1. URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=12142>

11. Francuzova O.E. Jemocional'naja kompetentnost' lichnosti kak predmet issledovaniya. *Gaudeamus: psihologo-pedagogicheskij zhurnal*. Tambov: TGU im. G.R. Derzhavina, 2016. Т.15. №3. S. 114–117.

12. Jusupova G.V. Sostav i izmerenie jemocional'noj kompetentnosti: dis. ... kand. psihol. nauk. Kazan'. 2006. 208 s.

13. Cherniss C. Social and Emotional Competence in the Workplace. In: R.BarOn, J.D.A.Parker (Eds.). *Handbook of emotional intelligence: Theory, development, assessment, and application at home, school, and in the workplace*. San Francisco, CA: Jossey-Bass, 2000. pp. 433–458.

Резюме

Гичко Ю. аспірант Уманського державного педагогічного університету ім. Павла Тычини

ORSID ID 0000 0002 1251 1129

ЭМОЦИОНАЛЬНАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ ЛИЧНОСТИ В ПСИХОЛОГИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

В статті презентовані результати аналізу наукового вкладу учених, зусилля яких направлені на вивчення емоційної компетентності особистості. В частиності, відзначається, що синтезуючи здібності людини до усвідомлення власних емоцій і розуміння емоцій інших людей, емоційна компетентність забезпечує збереження душевного балансу, духовну цілісність і здоров'я особистості, проявляючись в ціннісній диференціації емоційних станів і емоційної саморегуляції діяльності і спілкування. Розвиток цієї компетентності – складна робота, але саме ця робота дає найбільші результати, саме вона підвищує особисту ефективність. Психолог з високим рівнем розвитку емоційної компетентності має виражені здібності до розуміння власних емоцій і емоцій інших людей, до управління емоційною сферою, яка обумовлює вищу адаптивність і ефективність в спілкуванні. Емоційна компетентність, як складова професійної компетентності, є сукупністю емоційних і соціальних здібностей, таких як здібності до розуміння власних емоцій і емоцій інших людей, до управління емоційною сферою. Всі структурні компоненти емоційної компетентності взаємопов'язані, і їх тісна взаємозалежність сприяє ефективному міжособистісному взаємодію. Інструментами розвитку емоційної компетентності є книги, тренінги, коучинг.

Ключевые слова: емоційна компетентність; особистість; емоційні стани; емоційна саморегуляція; діяльність; спілкування.

Summary

Hychko Y. PhD student of the Uman state pedagogical university named by Pavlo Tychina, Uman city

EMOTIONAL COMPETENCE OF PERSONALITY IN PSYCHOLOGICAL DISCURS

In the article presented the results of analysis of scientific benefit of scientists, which efforts directed to research of emotional competence of personality. In particular, marked, that the specific of labour of psychologist consists in that he must resist to professional difficulties, to manage an emotional eigenstate, to determine the features of own actions, show perception capabilities, able to understand position other, to understand individuality and uniqueness of other man, to empathy to him, to reflecting. In addition the profession of psychologist is accompanied by permanent psychoemotion overloads, emotional tension, emotional burning down and m. n. Psychologist with the high level of development of emotional competence has the expressed capacities for understanding of own emotions and emotions of other people, to the management an emotional sphere that stipulates a higher adaptivity and efficiency in communication. An emotional competence, as a constituent of professional competence, is totality of emotional and social capabilities, such as capacities for understanding of own emotions and emotions of other people, to the management an emotional sphere. Thus, emotional capabilities (empathy, reflection, self-regulation and management feelings and emotions of other people) have most meaningfulness in the structure of personality of psychologist.

Synthesizing the capacities of man for realization of own emotions and understanding of emotions of other people, an emotional competence provides maintenance of heartfelt balance, spiritual integrity and health of personality, showing up in the valued differentiation of the emotional states and emotional self-regulation of activity and communication. Development of this competence is difficult work, but exactly this work gives most results, exactly she promotes the personal efficiency.

In composition an emotional competence four base components are distinguished with their functions: self-regulation (control of impulses and management, expression of emotions, blocking of the negative emotional states, emotions); adjusting of mutual relations (social skills, abilities to build relationships with surroundings); reflection (selfconsciousness, rational comprehension of emotions, exposure of own reasons); empathy (emotionally-cognitive decentration). Combination on pairs of these components forms four function boxes of emotional competence: behavioral block (self-regulation + adjusting of relationships with other); cognitive block (reflection + empathy); intrapersonal block (self-regulation + reflection); interpersonal block (adjusting of relations with other + empathy). All structural components of emotional competence are associate, and their close interdependence assists effective cooperation between personalities. The instruments of development of emotional competence are books, training, coaching.

Key words: emotional competence, personality, emotional states, emotional self-regulation, activity, communication.

*Грилюк С. викладач кафедри морально-психологічного забезпечення гуманітарного інституту Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського
ORCID ID 0000-011-8414-4949*

ВИКОРИСТАННЯ ПСИХОКОРЕКЦІЙНИХ НАПРЯМКІВ КІНЕЗІОЛОГІЇ В ПСИХОЛОГІЧНІЙ РЕАБІЛІТАЦІЇ ВЕТЕРАНІВ АТО (ООС)

У статті наведено результати теоретичного дослідження, що дозволяють розкрити суть поняття “кінезіологія” і висвітлити основні наукові напрямки і методи, що використовуються в психотерапії. Теоретично обґрунтовано положення про те, що кінезіологія є наукою з широкою теоретичною базою, що розвивається, і яка може існувати як самостійно, так і доповнювати різні області діяльності, зокрема психотерапію. Описано основні кінезіологічні методи корекції, що використовуються в психотерапевтичній роботі з клієнтом (“я відчуваю / я існую”, лобно-потилична корекція, барометр поведінки).

Ключові слова: кінезіологія; м'язовий тест; лобно-потилична корекція; нейролімфатичні та нейросудинні точки; спінальні рефлексії; HYPERTON-X; барометр поведінки.

Актуальність дослідження обґрунтована тим, що в Україні все частіше зустрічається термін “кінезіологія”, проте більшість людей не знають, що він означає. У даній статті представлені результати теоретичного огляду і розказано про витоки кінезіології і її основні напрямки і методи. Термін “кінезіологія” застосовується в різних напрямках, предметом яких є вивчення тіла людини. Особливо хороші результати дає її застосування в спорті, в медицині і в навчанні, набирає вона популярність і в психології, зокрема в психологічній реабілітації. В ряді психотерапевтичних методик її можна віднести до розділу “тілесно-орієнтованої психотерапії”. З точки зору психології вона примикає до гуманістичної психології “нової хвилі”.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні за останні два роки є одна публікація про кінезіологію на XVII Міжнародна науково-практична конференції “Фізична культура, спорт та здоров'я” м. Харків, де Кузьміна В. А. та Рубан Л. А. висвітлили етичні базові принципи кінезіології.

Назва “кінезіологія” походить від грецького слова “кінезіс” (kinesis), що означає “рух” (мається на увазі м'язовий рух). Грецьке ж походження має і слово “логос” (logos), яке зазвичай перекладають як “наука”. Але воно також означає ще “слово”, і “мова”. Отже “кінезіологія” - це

наука про рух, про рух м'язів, або мову рухів м'язів. Така назва пов'язана з тим, що основним методом в кінезіології є так званий “метод м'язового тестування”, тобто регулярне визначення тону тих чи інших м'язів в процесі кінезіологічної процедури. Кінезіологи воліють називати цю техніку “методом м'язового моніторингу”.

Як стверджував Г. Сельє стрес закладено природою в концепцію життя, в її вдосконалення та природний еволюційний відбір [9]. Р. Лазарус одним з перших звернув увагу на той факт, що “неспецифічними” реакціями на вплив середовища відповідає не тільки тіло, але і психіка. Так вперше були вимовлені слова “психічний стрес”, який частіше називають психоемоційним. До середини 80-х рр. XX ст. більшість вчених погодилися з таким визначенням: “Стрес - це стан психічної напруги, що виникає у людини в екстремальних умовах” [11].

Можна виділити два варіанти стресу: дистрес – стрес пов'язаний з вираженими негативними емоціями і має згубний вплив на здоров'я та еустрес – стимулюючий стрес, на протидію якому вистачає ресурсів організму.

У кінезіології поняття “стрес” зазвичай використовується для опису негативного взаємодії людини з навколишнім світом. М'язове тестування допомагає визначити, з чим саме в житті пов'язаний стрес.

Всі напрямки кінезіології об'єднує метод отримання інформації про людину – м'язове тестування (відомий також як метод біологічного зворотного зв'язку або мануальний м'язовий тест). М'язове тестування - це мануальне визначення кінезіологом ступеню зміни м'язового тону у м'язі-індикаторі ветерана після здійснення на нього провокуючого впливу.

Що ж таке м'язовий тест і яким чином він проводиться? У ролі м'язу, який буде тестуватися може використовуватися будь-який м'яз тіла людини, але найчастіше використовується передній дельтовидний м'яз на руці людини. Для перевірки "чистоти" м'яза ми просимо військовослужбовця підняти випрямлені руки вперед і вгору приблизно на 30 градусів відносно тіла. Потім ми натискаємо на руки вище кисті якби прагнучи повернути її у вихідне положення. Тиск, що застосовується не повинен перевищувати 1 кг. протягом 2 сек., щоб перевірити чи блокується м'яз. М'яз, що тестується буде або розблокованим (сильним), або заблокованим (слабким). Для перевірки чистоти м'язу ми стискаємо, або розтягуємо черевце м'язу. Якщо ми стискаємо черевце м'язу – м'яз стає розблокованим (слабким), у разі його розтягування сила м'язу посилюється і він заблоковується (стає сильним). Це фізична провокуюча перевірка "чистоти" м'язу.

Для проведення емоційної провокуючої перевірки "чистоти" м'язу ми просимо військовослужбовця подумати про щось неприємне і страшне для нього. Проводимо м'язовий тест – м'яз повинен розблокуватися (стати слабким, тобто, не пружним та м'яким), що є звичайною реакцією на стрес. Потім просимо людину подумати про щось приємне та радісне. Знову проводимо м'язовий тест – м'яз повинен заблокуватися (стати сильним, тобто, пружним і твердим).

Для проведення біохімічної провокуючої перевірки ми, на вибір людини, даємо їй понюхати речовину з різким неприємним запахом (людина може уявити цей запах). М'яз розблокується. Після глибокого вдиху свіжого повітря

знову проводимо тест м'яза-індикатора. Він знову повинен стати заблокованим (сильним). Тепер м'яз-індикатор перевірено і він готовий до роботи.

Стискаючи або розтягуючи м'яз пальцями руки ми здійснюємо вплив на веретеноподібні клітини, які є неврологічними датчиками (сенсорами), що знаходяться в інтрафузальних волокнах м'язу та є частиною проприоцептивної системи, яка передає інформацію до центральної нервової системи щодо положення і стану тіла. Це дозволяє тілу приймати рішення щодо ініціації нового руху, а також повторення відомих шаблонів руху. Коли ми стискаємо м'яз – сенсори наближуються один до одного і в мозку створюється враження, що м'яз напружився, на що подається команда про розслаблення м'язу. І навпаки, коли ми розтягуємо волокна м'язу, мозок від датчиків отримує інформацію про те, що м'яз мимовільно розслабився та подає команду на його напруження. У психологічній реабілітації ветеранів АТО (ООС) серед усіх шкіл та напрямків кінезіології ми використовуємо такі напрямки як "Цілющий дотик", "Освітня кінезіологія", "Єдиний Мозок" в концепції "Три в одному", Метод RESET, HYPERTON-X.

Прикладна кінезіологія – це цілісний підхід, заснований на концепції Тріади здоров'я, яку складають структурні, хімічні та емоційні чинники.

До структурних факторів відносяться такі складові організму, як м'язи, кістки і суглоби. М'яз є реактивною частиною, яка реагує ослабленням на дисбаланс в будь – якій частині системи. Було встановлено безпосередній зв'язок між м'язами і окремими хребцями, внутрішніми органами, залозами та головним мозком.

Хімічні фактори – це друга складова "Тріади здоров'я". Значення її важко недооцінити, адже людина - саморегулююча біохімічна структура, в якій одночасно відбуваються сотні видів біохімічних реакцій. Великий вплив на організм мають такі зовнішні фактори впливу, як прийом їжі, різні хімічні токсини, радіація і т.п. До хімічних

факторів також відносяться алергічні реакції, харчовий дефіцит, гормональний дисбаланс, дисбаланс рівня глюкози і токсичні речовини. Однією з цілей лікування стає індивідуальний підбір лікувальних препаратів або продуктів харчування, які в даний момент необхідні і найбільш корисні кожному конкретному пацієнту. Ефективність тих чи інших препаратів, продуктів харчування ми можемо визначити через м'язовий тест.

До емоційних факторів можна зарахувати думки, систему переконань, відносини, почуття, як свідомі, так і підсвідомі, що відносяться до минулого, сьогодення та майбуття. В сукупності вони можуть приводити до численних когнітивним і емоційним проблемам, включаючи стрес, тривогу, безсоння, залежно, фобії. Ці емоційні чинники не тільки глибоко впливають на нашу поведінку, але і на всі здоров'я в цілому. Ви стаєте тим, у що ви вірите. А то, ким ви є зараз, відображає те, у що ви вірили в минулому. Тому, працюючи з будь-якою проблемою зі здоров'ям, важливо визначити всі залучені емоційні чинники. Емоційний складовий "Тріади здоров'я" приділяється все більше уваги, як в ортодоксальній, так і в альтернативній медицині [12]. Відновлення гомеостазу людини в "Тріаді здоров'я" відбувається через мануальний вплив кінезіолога на точки спінального рефлексу (знаходяться на хребті), нейролімфатичні (зони Чапмена знаходяться на передній та задній частинах тіла людини) та нейросудинні (знаходяться на голові людини) точки, а також роботу з енергетичними меридіанами (вздовж меридіанів в тілі людини розміщено особливі акупунктурні точки, які мають електромагнітну природу та складаються з маленьких овальних клітин, що називаються Корпускулами Бонхема та оточують капіляри, кровоносні судини і внутрішні органи).

"Цілющий дотик" ("Touch for health"). У "Цілющому дотику", як і в прикладній кінезіології, використовуються такі ж основні концепції: Тріада здоров'я, м'язове тестування, зв'язок меридіанів, органів і м'язів, тільки вивчається

обмежена кількість м'язів (14 м'язів на початковому курсі та 42 у просунутому) і менший набір коригувальних технік [11, 12].

Освітня кінесіологія. В основі методики лежать сучасні знання про будову і функціонування головного мозку, про зв'язок рухів тіла і роботи мозку. Метою освітньої кінесіології є відновлення зв'язку між лобним і потиличним відділами головного мозку, встановлення балансу між правою і лівою півкулями, зняття емоційного, навчального та робочого стресу.

Освітня кінесіологія використовує м'язове тестування для визначення стресу і дисбалансу, що з'являється при будь-яких рухах або діяльності. У цьому методі приділяється особлива увага відновленню взаємодії і координації між правою і лівою півкулями, а потім між іншими частинами мозку.

в напрямку освітньої кінесіології проводить роботу російський вчений Сазонов В. І., який розробив та запровадив "кінезіологічну зарядку", що має ефективні результати щодо відновлення балансу між півкулями мозку, активізує запам'ятовування, стимулює координацію та гармонізує протікання енергії в організмі людини [7, 8].

Програма "Єдиний Мозок" в концепції "Три в одному" сформована на основі уявлення про три функціональні блоки мозку (що підтверджується концепцією А.Р. Лурія). Назва "Три в одному" автори використовували, щоб підкреслити єдність тіла, психіки і духу для досягнення гармонійної щасливого життя. При роботі з людиною увага приділяється всім трьом складовим (Stokes, Whiteside, 1984). Сутність зазначеної кінезіологічної методики полягає у врегулюванні емоційного стану військовослужбовця за допомогою м'якого словесного і мануального впливу на тлі помірної активації психотравмуючих переживань і спогадів. Негативні емоційні стани при цьому зв'язуються з тією чи іншою психологічною проблемою. За способом впливу – це не медична, а скоріше психологічно-педагогічна корекція

емоційного стану. Вона заснована на психофізіологічних механізмах м'язового реагування з подальшим усвідомленням і вербалізацією відчуттів. Перший крок при використанні методу “Єдиний мозок” в концепції “Три в одному” – визначення емоційної напруги і негативних переконань, які заважають людині повністю реалізувати свій потенціал. Проведені дослідження дозволили узагальнити отриману інформацію у вигляді “емоційного барометра поведінки”, який допомагає кінезіологу визначити емоції, що клієнт може і не усвідомлювати [7, 11].

В кінезіології немає забарвлених емоцій як негативних або позитивних, в роботі з клієнтом процес спрямований на гармонізацію особистості.

Визначити потрібну емоцію допомагають найголовніші інструменти концепції “Три в одному” – барометр поведінки і м'язовий тест. М'язове тестування дозволяє за несвідомою відповіддю тіла клієнта визначити реакцію на стрес, тим самим виявити зону, де в тілі виникла напруга або емоційний дисбаланс.

Для уточнення емоційного стану Г. Стокс і Д. Уайтсайд розробили барометр поведінки – карту емоційно-поведінкових станів людини [8]. Історія його появи незвичайна, так як автори тестували необхідні слова. Застосовуючи барометр поведінки, можна детально охарактеризувати стан людини. Близько 80% населення страждає на алекситимію, тобто нездатність вербально позначити свої переживання. У цьому сенсі барометр поведінки – це зручний інструмент для роботи з розпізнавання і тлумачення різних емоційних станів, як позитивних, так і негативних.

Барометр поведінки [6] – це шкала емоційних станів. Зліва знаходиться шкала позитивних станів. Справа, навпроти неї, - шкала протилежних їм негативних станів. Характеристики емоційних станів розташовані таким чином, що, визначивши місце розташування характеристики на шкалі негативних станів, ми можемо визначити відповідну протилежну емоцію на шкалі позитивних станів.

Таким чином, ви можете дізнатися, що відчуває або відчувала людина в тій чи іншій ситуації, щодо тієї чи іншої проблеми. І одночасно – який позитивний стан відсутній в той момент і, отже, який позитивний стан щодо даної проблеми слід відновити.

Барометр ділиться на три основні розділи (або рівні):

свідомість (зовнішній рівень, на якому ми мислимо, оцінюємо, отримуємо і переробляємо інформацію);

підсвідомість (більш глибокий рівень, наша внутрішня сутність, наша особистість або душа, то, що ми не усвідомлюємо своїм розумом, але звідки приходять за великим рахунком всі наші бажання, наміри, спонукання, «руху душі» і де відбувається внутрішній вибір);

тіло (найглибший рівень, неконтрольований ні свідомістю, ні підсвідомістю, який управляється вегетативною нервовою системою або живе природною інтуїцією і древніми інстинктами; він також є сховищем всієї генетичної пам'яті роду).

Кожен з цих трьох основних розділів ділиться на підрозділи. Вважається, що спочатку проблема або стрес виникає на рівні свідомості. Потім, не розв'язавшись на цьому рівні, вона переходить на більш глибокий рівень - підсвідомість. Ви перестаете нав'язливо думати про проблему (так було, коли вона була на рівні свідомості), але починає “хворіти душа”, з'являється внутрішня несвідомо тяжкість і тиск. Якщо і цей рівень не може впоратися з ситуацією, то проблема переходить на самий глибинний рівень - на рівень тіла і починається його руйнування або хвороба.

Чим нижче ми опускаємося за негативною шкалою станів, тим важчий і похмуріший наш стан. Найважчий стан – останній рівень: “немає вибору”. Він означає, що тіло не бачить виходу з ситуації, що склалася і перебуває в повному розпачі.

Завдання нашої роботи - повернути тілу стан вибору, або, іншими словами, розгорнути цей процес у зворотному напрямку: вийти зі стану безвиході, розрядити негативний заряд і повернутися

на позитивну шкалу або в стан вибору, коли ви бачите хоча б один або навіть безліч позитивних виходів з ситуації і перебуваєте в позитивному емоційному стані.

Для того щоб практично визначити емоційний стан клієнта в даній ситуації, або, іншими словами, положення на барометрі, необхідно виконати наступне.

Ми задаємо тілу уточнюючі питання. Запитуємо: “Проблема знаходиться на рівні свідомості? Підсвідомості? Тіла?”. Тестуємо кожен рівень. Тіло дасть ствердну відповідь на тому рівні, де знаходиться проблема.

Ми також можемо поставити питання по іншому. Наприклад: “Рівень свідомості в порядку?”; “А рівень підсвідомості в порядку?”; “Рівень тіла в порядку?”. У цьому випадку тіло дасть слабка відповідь на тому рівні, на якому знаходиться проблема.

Використовуємо будь-який зручний нам спосіб і задаємо будь-які уточнюючі питання. Потім переходимо до підкатегорій. Наприклад, якщо проблема знаходиться на рівні свідомості, запитаємо: “В якому підрозділі: антагонізм? гнів? образа?”. Припустимо, тіло показало, що проблема знаходиться в підрозділі “образа”. Тепер тестуємо всі категорії попарно: “Це пошкоджений - збентежений?”; “Поранений - використаний?”. І т. Д. До тих пір, поки не знайдемо потрібну. Знайшовши потрібний стан, ми побачимо, яке твердження суміжне з ним в парі і якого стану не вистачає на позитивній шкалі навпроти.

Таким чином ми зможемо визначити емоційний стан щодо будь-якої проблеми. І ця інформація дасть нам більше можливостей для розуміння, усвідомлення, а часто і визначення самої проблеми.

Також існує відповідність станів між усіма рівнями. Тобто якщо ми визначили місце розташування проблеми на рівні свідомості, ми можемо знайти відповідне по порядку положення на рівні підсвідомості і відповідне по порядку положення на рівні тіла. Наприклад, якщо на рівні свідомості це підрозділ “гнів”, категорія “в люті”, то на рівні підсвідомості йому відповідає підрозділ “страх втрати”,

категорія “знесилений”, на рівні тіла - підрозділ “відокремленість”, категорія “покинутий”.

Однак має сенс в кожному випадку тестувати окремо положення на рівні свідомості, підсвідомості і тіла. На практиці, визначивши за допомогою тестування становище на всіх трьох рівнях, ми можемо виявити, що вони не завжди відповідають один одному по положенню на шкалі барометра. Зрештою, остаточний правильний результат в кожному випадку дає тільки тестування тіла. Більш докладно про барометр поведінки викладено в розділі 3.7. підручника “Телесная терапия. Справочник практического психолога” автором якого є доктор фізико-математичних наук Малкина-Пих И.Г.

Мову барометра поведінки можна виділити як окрему істотну частину кінезіології. Завдяки барометру всі емоційні стани отримують своє ім'я, перекидається символічний місток між першою сигнальною системою і другою, відбувається вербалізація відчуттів, поривів, страждань, Більш того намічається шлях подальшого руху до поліпшення. Барометр поведінки включає в себе близько 150 термінів, не так багато на перший погляд. Однак, з огляду на те, що це характеристики станів людини, можна сказати, що це 150 назв різних емоційно поведінкових реакцій, які розширюють горизонти розуміння того, що відбувається. Барометр поведінки став невід'ємною частиною кожної корекції, тому що не дивлячись на причину звернення до психотерапевта, він допомагає прояснити емоційне підґрунтя того, що відбувається.

У концепції “Три в одному” м'язове тестування використовується для виявлення стресів і їх корекції. Багато в чому емоційні, фізичні і поведінкові проблеми виростають з минулих травм. Мета роботи кінезіолога – відновлення здатності функціонування організму ветеранів без гальмування наслідків минулого досвіду. І тому першим етапом роботи кінезіолога є виявлення невіршених емоційних проблем і негативних переконань, які заважають людям функціонувати з використанням

всього свого потенціалу. Саме для цього досліджують м'яз індикатор, що дозволяє виявити пріоритети роботи і вибрати одну з технік для зняття стресу.

Метою психотерапевтичної кінезіологічної корекції є відновлення порушених мозкових процесів шляхом корекції психоемоційних реакцій і дистресових станів [8]. Найбільш популярними методами корекції є метод “я відчуваю / я є” та лобно-потилична корекція.

Лобно-потилична корекція (ЛПК) – простий, природний, безпечний, нейрологічно обґрунтований спосіб інтеграції головного мозку [1]. Лобні і потиличні частки мозку не відповідають за емоції. За них відповідають скроневі частки, а за дії – тім'яна. Лобні частки відповідають за вибір і розробку нових рішень проблеми і моделі поведінки, потиличні – за зорове сприйняття і пам'ять. Таким чином, завдяки ЛЗК йде стимуляція розумової і зорової діяльності без участі емоцій. ЛЗК дозволяє пролити світло на дистрес через призму усвідомлених і продуманих варіантів поведінки. Інший метод корекції носить назву “я відчуваю / я є”. Автори методу “Єдиний мозок” в концепції “Три в одному” заявляють, що стрес можна частково нейтралізувати за допомогою промовляння того, що відбувається з людиною. Відпрацьовуючи стресові емоції, можна по-новому оцінити свій досвід і знайти конструктивні стратегії реагування в ситуації, що травмує. Позбавляючись від влади сильних негативних почуттів, клієнт набуває здатності з мінімальними психічними втратами виходити зі складних ситуацій, покращуючи якість свого життя. Даний метод корекції є промовляння клієнтом спочатку негативної емоції, а потім – позитивної; при цьому клієнт виконує вправу, спрямовану на розтягнення очних м'язів.

Метод RESET (Rafferty Energy System of Easing the Temporomandibular Joint), в дослівному перекладі “енергетична система Рафферті із розслаблення скронево-нижньощелепного суглоба”. Метод RESET ефективний для відновлення

функцій скронево-нижньощелепного суглоба, який допомагає здійснювати безліч різних функцій, в тому числі виражати різні емоцій (наприклад, крик, сміх, шепіт). При навмисному придушенні будь-якого прояву “Я” часто відбувається стиснення щелеп, що може мати накопичувальний характер. Таким чином, метод RESET може бути використаний в роботі як з фізіологічними, так і з психічними процесами [1].

HYPERTON-X. На наш погляд для швидкого повернення людини, яка перебуває в деструктивному стресі (емоційний, фізичний, хімічний та комбінований) дуже ефективним є використання такого напрямку кінезіології як HYPERTON-X – повної інтеграції тіла та мозку та дає високі результати “повернення” людини до тіла. Методика спрямована на виявлення та виправлення гіпертонічних м'язів, які пов'язані з крижами та потилицею, що призводить до глибокої та часто безпосередньої взаємодії розумової та фізичної діяльності [11].

Основне завдання HYPERTON-X – підвищити рівень розумової та фізичної працездатності шляхом виявлення та усунення гіпертонічного стану ключових м'язів, що пов'язані з інтеграцією всього головного мозку та інтеграцією тіла і мозку. Це виражається у наступному: збільшення потоку спинномозкової рідини (CSF), підвищення продуктивності ендокринної системи, та вивільнення від перешкод нервово-м'язових сигналів (нейро-статичних), що викликано гіпертонічним станом м'язів.

Робота з клієнтом базується на використанні м'яза-індикатора (як правило це передня або середня частина дельтовидного м'язу людини, або згиначі ноги), як дуже тонкого та точного діагностичного інструмента для неврологічного біологічного зворотного зв'язку, який буде сигналізувати про стан тої чи іншої групи м'язів, їх гіпертонованості (неспроможності м'язів у повному ступені розтягнутися, відновити м'язу пам'ять про правильну роботу).

Як відомо, практично кожен з м'язів нашого тіла напружує або опосередковано

пов'язаний із тим чи іншим органом тіла. Гіпертонованість м'язу може свідчити про порушення функцій органу тіла, як реакції тіла на дистрес та початку розвитку психосоматичного захворювання. Під час кінезіологічного сеансу через відновлення нормального фізіологічного стану м'язів (зняття гіпертонусу) ми розсіюємо накопичені у свідомості, підсвідомості та тілі наслідки дистресів, що дає у подальшому людині відповідним вірним чином розуміти тіло та перейти до когнітивного етапу роботи над проблемою.

Маючи на увазі той факт, що м'язи рухають кістки, HYPERTON-X, фокусується на м'язах, які приймають найбільш активну участь у черепно-крижовому механізмі з метою вивільнення напруги в цих важливих областях.

Відновлення здійснюється через створення опору для м'яза з яким проводилась робота за рахунок 3-4 повторів рухів м'язу у повній амплітуді руху (він ізолюється від інших м'язів). Після проведення балансу роботи м'язів проводиться перевірка балансу через сигнальні точки тіла, які співпадають із основними меридіанами тіла (у традиції китайської медицини).

Висновки. Отже, мета кінезіології - це оздоровлення і гармонізація, що досягається корекцією будь-яких виявлених порушень балансу за допомогою як стандартних терапевтичних технік, наприклад, запозичених з акупунктури, так і унікальних кінезіологічних підходів.

Психотерапевтична кінезіологія застосовується при порушеннях адаптації і реакції на гострий стрес, невротичних, депресивних, психосоматичних і

адиктивних розладах, розладах особистості в стадії декомпенсації, суїцидальної поведінки.

Процес кінезіологічного оздоровлення не супроводжується фізичними, психічними, моральними або душевними стражданнями. В основі кінезіологічної процедури лежить позбавлення людини від внутрішніх блоків і затисків, що перешкоджають підтриманню на оптимальному рівні гармонії і внутрішньої збалансованості індивіда [12].

Завдяки широті впливу на людину кінезіологія в багатьох країнах стала невід'ємною частиною системи охорони здоров'я і освіти як на правах окремого напрямку, так і в якості допоміжного методу традиційної медицини, педагогіки, психології та психотерапії.

Ефективність елементів кінезіологічної зарядки перевірялась в ході проведення психологічної реабілітації військовослужбовців на базі санаторного відділення Військово-медичного клінічного центру південного регіону (смт. Затока). Водночас нами вивчено та апробовано на понад 70 клієнтах практика HYPERTON-X. Після проведення методик за результатами опитування клієнтів щодо їх стану практично всі засвідчували значне покращення самопочуття та відчуття легкості у всьому тілі.

Подальші роботи будуть присвячені результатам дослідження психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції (Операції об'єднаних сил) із застосуванням напрямків психокорекційної кінезіології.

Список використаних джерел

1. Деннисон П., Деннисон Г. Гимнастика мозга. Простые упражнения для обучения целостным мозгом. - М.: Восхождение, 1998.
2. Изард К.Э. Психология эмоций / Пер. с англ. - СПб.: Питер, 1999. - 464 с.
3. Китаев-Смык Л.А. Психология стресса. М.: Изд-во "Наука", 1983. - 370 с.
4. Леш М., Фёрдер Г. Кинезиология От стресса к гармонии. - СПб.: Изд-во Вернера Регена, 2009. - С. 112.
5. Лисицина Н.А. 10 шагов к жизни: практическая психология для тех, кто хочет стать здоровым. - Великий Новгород, 2011. - 152 с.
6. Малкина-Пых И.Г. Телесная терапия. Справочник практического психолога // Эксмо. Москва – 2009, 970 с. (С.266-285)

7. Сазонов В.Ф. Кинезиология, снимающая стресс (Введение в психо-ориентированную кинезиологию). Кинезиолог, 2009-2016. Режим доступа: <http://kineziolog.su/content/kineziologiya-snimayushchaya-stress> (дата обращения: 16.09.2019).
8. Сазонов В.Ф. Способы проведения “мышечного тестирования” в психокоррекционной кинезиологии, классифицированные по силе давления // Журнал научных статей «Здоровье и образование в XXI веке». - 2014. - № 2. - С. 64-70.
9. Селье Г. Стресс без дистресса. - М.: Виеда, 1992. - 112 с.
10. Те Д. Кинезиология: Целебное прикосновение. - М.: Восхождение, 1998 ..
11. Ханнафорд К. Мудрость движение. Мы учимся не только головой / Пер. с англ. - М., 1999. - 238 с.
12. Чобану И.К. Основы психотерапевтической кинезиологии. - М.: Литера, 2012. - 184 с.

References

1. Dennison P., Dennison G. (1998). Gimnastika mozga. Prostyye uprazhneniya dlya obucheniya tselostnym mozgom [Gymnastics of the brain. Simple Exercises for Whole Brain Learning]. - М.: Voskhodzeniye (in Russian).
2. Chobanu I.K. (2012). Osnovy psikhoterapevticheskoy kineziologii [Fundamentals of psychotherapeutic kinesiology]. - М.: Литера (in Russian).
3. Izard K.E. (1999). Psikhologiya emotsiy [Psychology of emotions] / SPb.: Piter (in Russian).
4. Khannaford K. (1999). Mudrost' dvizheniya. My uchimsya ne tol'ko golovoy [Wisdom is movement. We learn not only with our heads]. - М. (in Russian).
5. Kitayev-Smyk L.A. (1983). Psikhologiya stressa [Stress psychology]. М.: Izd-vo “Nauka” (in Russian).
6. Lesh M., Forder G. (2009). Kineziologiya ot stressa k garmonii [Kinesiology from stress to harmony]. - SPb.: Izd-vo Vernera Regena (in Russian).
7. Lisitsina N.A. (2011). 10 shagov k zhizni: prakticheskaya psikhologiya dlya tekhn, kto khochet stat' zdorovym [10 steps to life: practical psychology for those who want to become healthy]. - Velikiy Novgorod (in Russian).
8. Malkina-Pykh I.G. (2009). Telesnaya terapiya. Spravochnik prakticheskogo psikhologa [Body therapy. Handbook of the Practical Psychologist] // Eksmo. Moskva (in Russian).
9. Sazonov V.F. (2009-2016). Kineziologiya, snimayushchaya stress (Vvedeniye v psikhoriyentirovannuyu kineziologiyu) [Stress relieving kinesiology (Introduction to psycho-oriented kinesiology)]. Kineziolog.. Rezhim dostupa: <http://kineziolog.su/content/kineziologiya-snimayushchaya-stress> (in Russian).
10. Sazonov V.F. (2014). Sposoby provedeniya «myshechnogo testirovaniya» v psikhokorreksionnoy kineziologii, klassifitsirovannyye po sile davleniya [Methods for conducting “muscle testing” in psychocorrectional kinesiology, classified by pressure force] // Zhurnal nauchnykh statey “Zdorov'ye i obrazovaniye v XXI veke”. - № 2 (in Russian).
11. Sel'ye G. (1992). Stress bez distressa [Stress without distress]. - М.: Viyeda (in Russian).
12. Te D. (1998). Kineziologiya: Tselebnoye prikosnoveniye [Kinesiology: healing touch]. - М.: Voskhodzeniye (in Russian).

Резюме

*Грилюк С. преподаватель кафедры морально-психологического обеспечения гуманитарного института Национального университета обороны Украины имени Ивана Черняховского
ORCID ID 0000-011-8414-4949*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПСИХОКОРЕКЦИОННЫХ НАПРАВЛЕНИЙ КИНЕЗИОЛОГИИ В ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ РЕАБИЛИТАЦИИ ВЕТЕРАНОВ АТО (ООС)

В статье приведены результаты теоретического исследования, с целью раскрыть сущность понятия “кинезиология”, осветить основные научные направления і методы, которые используются для психотерапевтического воздействия. Теоретически обосновано положение о том, что кинезиология есть наукой с значительной теоретической базой, яка розвивається, і может существовать как самостоятельно, так і доповнять разные области деятельности. Описано основные кинезиологические методы коррекции, что используются работе с клиентом (“я чувствую / я существую.”, лобно-затылочная коррекция, барометр поведения).

Ключевые слова: кинезиология; мышечный тест; лобно-затылочная коррекция; нейролимфатические и нейрососудистые точки; спинальные рефлекс; HYPERTON-X; барометр поведения.

Summary

Hryliuk S. Lecturer of the Moral and Psychological Support for the Troops (Forces) Department of Humanitarian Institute of National Defence University of Ukraine named after Ivan Chernyakhovskyi.

THE USE OF PSYCHO-CORRECTIVE OF DIRECTIONS OF KINESIOLOGY IS IN PSYCHOLOGICAL REHABILITATION OF VETERANS OF ATO (AJO)

The presented article provides the theoretical research results, which make it possible to reveal the essence of the term “kinesiology” and to highlight the main scientific areas and methods applied in psychotherapy. The author has theoretically justified the statement that kinesiology is a developing science with an extensive theoretical base and can exist separately as well as complement different fields of activity, psychotherapy in particular. In the course of the theoretical analysis there was considered the background history of kinesiology’s development and identified the notion of muscle testing (also known as the method of biological feedback and the manual muscle test). The following directions of development of kinesiology were considered: Applied Kinesiology, Educational Kinesiology, Kinergetics, application of the method “One Brain” in the “Three in One” concept, “Touch for Health”, HYPERTON-X. The sphere of Soviet sports kinesiology, where the psychological element is almost absent, has been analyzed separately. Necessity to work with emotional condition of clients as well as efficiency of the above mentioned method in psychological work was proved theoretically. Main kinesiology methods of correction applied in psychotherapeutic work with a client (“I feel I am”, frontal-occipital holding, the behavioural barometer) were described.

The goal of kinesiology is recovery and harmonization, which is achieved through the correction of any detected balance disorders with the help of standard therapeutic techniques, such as those borrowed from acupuncture, and unique kinesiological approaches.

The process of kinesiological recovery is not accompanied by physical, mental, moral or mental suffering. At the heart of the kinesiological procedure is the deprivation of the person from the internal blocks and clamps, which prevent the maintenance at the optimum level of harmony and internal balance of the individual.

Over the past year, we have started using kinesiology techniques to rehabilitate participants in the anti-terrorist operation, including: “Healing Touch”, “Three in One” Concept, Kinesiology Gymnastics, HYPERTON-X, Kinesiological “Inclusion”, which have positive results.

The effectiveness of the elements of kinesiological charging was tested during the psychological rehabilitation of servicemen at the sanatorium unit of the Military Medical Clinical Center of the southern region (Zatoka town). At the same time, we have studied and tested the HYPERTON-X practice on over 70 clients. Following the customer surveys, virtually everyone reported a significant improvement in well-being and a sense of ease throughout the body.

Due to the breadth of human impact, kinesiology has become an integral part of the health and education system in many countries, both as a part of the right direction and as an adjunct to traditional medicine, pedagogy, psychology, and psychotherapy.

Further work will be devoted to the results of the study of psychological rehabilitation of participants of the anti-terrorist operation (Joint Operations) using the directions of psycho-corrective kinesiology.

Keywords: kinesiology; muscle test; frontal-occipital holding; neuolymphatic and neurosudinal points; spinal reflects; HYPERTON-X; behavior barometer.

Доценко Л. кандидат психологічних наук,
доцент, Національний авіаційний університет
ORCID ID 0000-0001-5004-0471

Максименко Н. магістрантка,
Національний авіаційний університет.

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ АДАПТАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ СТРОКОВОЇ СЛУЖБИ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОЇ ЧАСТИНИ

У статті описано психологічні чинники адаптації військовослужбовців строкової служби. Визначено основні компоненти успішної адаптації. Досліджено рівень адаптаційного потенціалу військовослужбовців та визначено рівень розвитку чинників адаптації. За отриманими даними експериментального дослідження надано практичні рекомендації військовослужбовцям щодо зниження рівня чинників, які негативно впливають на адаптації.

Ключові слова: адаптація; військовослужбовці; психологічні чинники адаптації; психологічні стани; характерологічні особливості.

Постановка проблеми та її актуальність. В умовах сучасних змін українці є безпосередніми учасниками локального військового конфлікту. Тому наше суспільство потребує створення армії нового зразка. Армії, яка буде оптимальна за чисельністю, солдати котрої будуть професіоналами власної справи, володітимуть новою зброєю та зможуть критично мислити в екстремальних ситуаціях. Однією з ключових особливостей строкової служби є адаптація майбутніх військовослужбовців до умов військової частини, до обраної спеціалізації, до індивідуально-психологічних якостей товаришів по службі та офіцерів. Саме тому, успішна адаптація новобранця до умов військової частини забезпечить належне опанування знаннями та вміннями, котрі потребує спеціалізація, що в подальшому стане основою до становлення солдата, як професіонала.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значну увагу адаптації приділяли, як зарубіжні так і вітчизняні психологи. Адаптацію особистості до військових умов досліджували ряд психологів, а саме: Ліпатов І. І. [5], Шестопалова Л.Ф. [1], Афанасенко В. С. [1] звернувши свою увагу на процеси психічної адаптації військовослужбовців до бойових умов. Науковцями з'ясовано, що на адаптацію особистості до нового середовища впливає багато чинників. Серед основних, можна виокремити: особистісні, виробничі, та чинники, що знаходяться поза межами

виробництва. Так, в сучасних умовах, армія – це команда, котра працює на досягнення спільного результату. Вивчення впливу психологічних чинників, дасть можливість більш глибокого розуміння процесу адаптації військовослужбовців, що в свою чергу суттєво вплине на її ефективність.

Метою статті є висвітлення результатів дослідження особливостей адаптації військовослужбовців строкової служби в умовах військової частини. Досягнення поставленої мети здійснювалось у декілька етапів, де спочатку необхідно було виділити психологічні чинники адаптації військовослужбовців, що сприятимуть перебігу її ефективності; метою другого завдання було здійснити експериментальне дослідження даної проблематики; третій етап спрямований розробку практичних рекомендацій щодо покращення адаптації військовослужбовців.

Для розв'язання поставлених завдань було використано наступний комплекс психодіагностичних методик: для виявлення рівня адаптаційного потенціалу особистості була використана методика «Багатофакторний особистісний опитувальник «Адаптивність - 200»; для виявлення рівня впливу психологічних станів була використана методика «Самооцінки психічних станів Г. Айзенка»; для виявлення рівня впливу акцентуаційних рис особистості була використана методика «Характерологічний опитувальник К. Леонгарда і Х. Шмішека; для визначення рівня впливу темпераменту особистості була

використана методика «Особистісний опитувальник (ЕРІ) Г. Айзенка» [3].

Викладення основного матеріалу дослідження. Особистості в процесі своєї діяльності не рідко доводиться пристосовуватись до нових умов існування, людей, котрі оточують її, нового виду діяльності, так як це все викликане задоволення потреб індивіда. Даний процес, називається адаптацією.

Сучасні наукові словники подають велику кількість визначень даного поняття, яке донині поглиблюється та доповнюється новими смисловими одиницями. В науковій літературі психологічна адаптація визначається як процес пристосування особистості до умов оточуючого середовища, інтеграція індивіда до соціальної групи, формування належної системи відносин з іншими особистостями, дії індивіда, спрямовані на засвоєння стабільних умов суспільства, усвідомлення цінностей та норм даного соціального середовища. Структурними компонентами вищезначеного психологічного феномену є:

- психофізіологічний компонент, що полягає у пристосуванні особистості до нових фізичних та психологічних навантажень, зумовлених умовами суспільства;
- когнітивний компонент, який відображає теоретичний рівень знань та забезпечує особистості подальше ефективне пристосування до умов навколишнього середовища;
- практичний компонент, що включає в себе можливість набувати особистістю необхідних вмінь та навичок, для досягнення цілей, яких вимагає соціум і власне задоволення потреб та інтересів;
- соціально-психологічний компонент, який зводиться до отримання особистістю нового соціального статусу та включення її в систему взаємовідносин нового колективу чи групи;
- соціально-побутовий компонент включає в себе засвоєння та пристосування до особливостей соціально-побутових умов, в яких має перебувати індивід, вирішення проблем, пов'язаних з благоустроєм житла, а також з проведенням вільного часу [6].

За результативністю психологічна

адаптація може бути успішною або неуспішною в залежності від рівня оволодіння спеціальністю, отримання певного статусу в колективі, ступеню задоволення власною позицією в групі та виконуваною роботою [2].

Відповідно до цього, можна сказати, що позитивними чинниками психологічної адаптації особистості є: виробничі (організація робочого процесу), особистісні (психологічні характеристики) та чинники, що впливають за межами робочого процесу (престижність професії).

Серед чинників, які ускладнюють процес адаптації особистості виділяють: нові умови проживання, відсутність знайомих та близьких, різка зміна роду діяльності особистості, незадовільні стосунки з іншими людьми та керівником, низький рівень можливості до самореалізації, тощо[4].

Виходячи з цього, на нашу думку, провідну роль у процесі адаптації військовослужбовців відіграють саме особистісні чинники, серед яких особливості функціонування емоційно-вольової сфери, тип темпераменту та акцентуації характеру.

З метою вивчення психологічних чинників, що впливають на адаптацію військовослужбовців строкової служби до умов військової частини було проведено експериментальне дослідження у якому брали участь 40 військових строкової служби (віком 20-26 років) військових частин міста Києва.

Аналіз результатів проведення діагностики адаптації військовослужбовців в умовах військової частини дає можливість зробити наступні узагальнення. Так, визначення рівня адаптації особистості було здійсненого за допомогою шкали «Особистісний адаптаційний потенціал» з методики БОО «Адаптивність-200». Отримані результати вказують на те, що серед респондентів 20% мають низький рівень, 35% військовослужбовців - задовільний рівень, 23% серед усіх досліджуваних мають достатній рівень, та 22 % новобранців високий рівень адаптаційного потенціалу. Узагальнені показники представлені на рис.1.

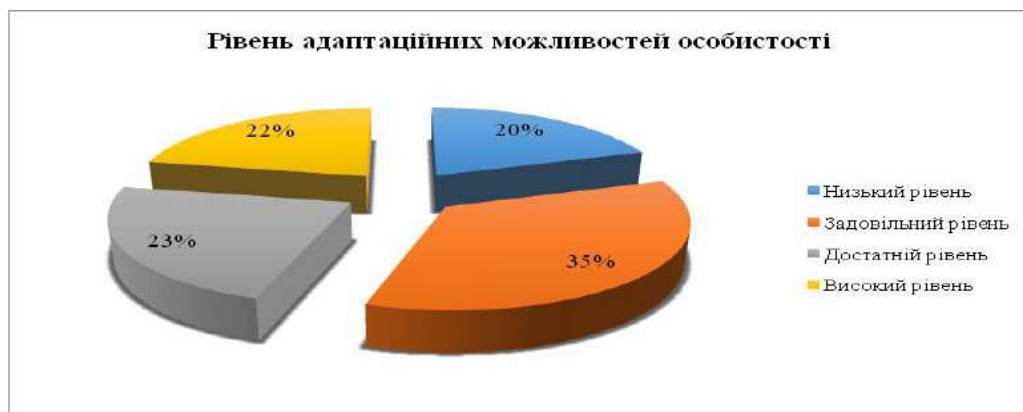

Рис.1. Рівень адаптаційних можливостей новобранців строкової служби

За отриманими результатами, ми можемо сказати, що у більшості новобранців процес адаптації пройде успішно, вони швидко налагодять міжособистісну взаємодію, групові інтереси у більшості з них стоять на порядок вище ніж особистісні.

Визначення типу темпераменту військовослужбовців було здійснено за допомогою методики ЕРІ Г. Айзенка. Ми

отримали наступні результати. У 37.5% респондентів сангвіністичний тип темпераменту. Для 22.5% досліджуваних характерний тип темпераменту – холерик. Для 30% військовослужбовців серед всі опитуваних характерний флегматичний тип темпераменту. 10% респондентів серед всі опитуваних складають меланхолічний тип. Графічне зображення показників дослідження відображене на рисунку 2.

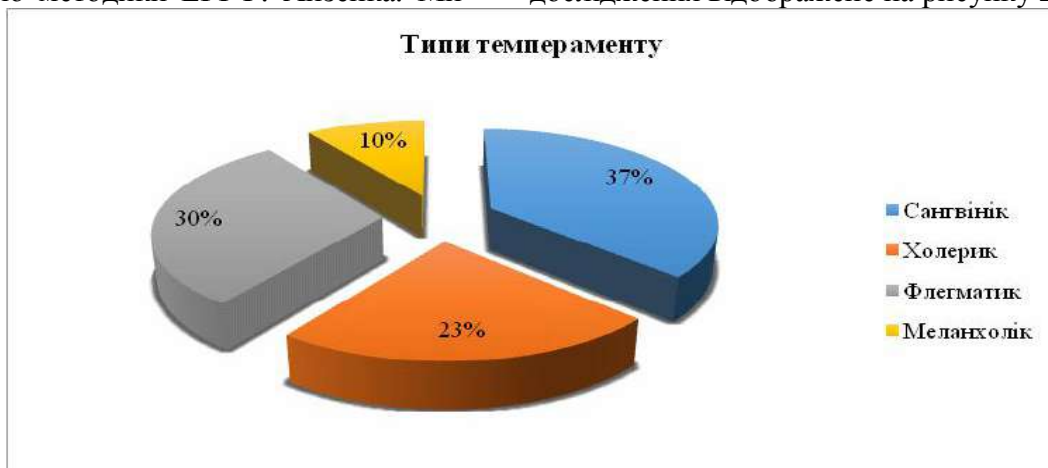

Рис. 2. Типи темпераменту новобранців строкової служби

За отриманими результатами, ми можемо сказати, що більшість респондентів екстравертовані. Таким новобранцям характерне: швидке пристосування до нових умов, комунікабельність, ініціативність, емоційність, відкритість, позитивізм, тощо. Всі ці характеристики сприяють успішній адаптації в умовах військової частини.

Застосування методики СПС (адаптована Айзенком) здійснювалась з метою діагностики психічних станів особистості. Результати діагностики тривожності, що відбувалася за шкалою «Тривожність» даної методики засвідчують той факт, що 10% досліджуваних мають

високий рівень її розвитку, 35% - середній, 55% - низький рівень тривожності. За шкалою «Фрустрація» 57,5% респондентів мають високий рівень фрустрації; 32,5% середній і 10% низький рівень фрустрації. За шкалою «Агресивність» 5% військовослужбовців мають високий рівень агресивності, 45% середній і 50% респондентів низький рівень агресивності. За результатами шкали «Ригідність» 2.5% новобранців мають високий рівень ригідності, 50% середній і 47.5% низький рівень ригідності. Кількісні показники прояву означених характеристик подано у таблиці 1.

Результати діагностики за методикою «Самооцінка психічних станів» Г.Айзенка

Критерії	Рівень прояву		
	Високий	Середній	Низький
Тривожність	10%	35%	55%
Фрустрація	57.5%	32.5%	10%
Агресивність	5%	45%	50%
Ригідність	2.5%	50%	47.5%

Показники даної таблиці засвідчують той факт, більшість досліджуваних мають низький рівень тривожності, що говорить про властиве їм адекватне сприйняття навколишньої діяльності, стресостійкість, впевненість у власних силах, відсутність відчуття тривоги за те, що може трапитись. В свою чергу, більшість досліджуваних, що мають високий рівень фрустрації є досить ініціативними, проявляють здатність до адекватного аналізу ситуації, постановки цілей, мають авторитет у колег, впевненість у власних силах та високий рівень працездатності. Також слід зазначити, що більшість військовослужбовців мають низький рівень агресивності, що проявляється в стриманості, комунікабельності, відвертості, відсутності високого рівня конфліктності, товариськості, повазі до колег, старших за званням, тощо. Окрім

цього, більшість новобранців, які мають середній рівень ригідності проявляють розпач при невиконанні завдань, впертість, лінь, швидку втомлюваність, важкість змінювати діяльність, необхідність в додатковому поясненні при виконанні завдання.

Діагностика наявності та ступеня розвитку акцентуації характеру особистості з'ясувала, що у 42.5 % досліджуваних відсутні акцентуовані риси характеру. Серед усіх досліджуваних у 15% присутня гіпертимна акцентуація, у 10% респондентів демонстративна, у 5% осіб збудливий тип, у 7.5% досліджуваних екзальтований тип акцентуації, у 12.5% військовослужбовців емотивний тип акцентуації, у 7.5 % особистостей циклотимний тип акцентуації. Кількісні показники представлені на рис.3.

Рис.3. Типи акцентуацій новобранців строкової служби

За результатами проведеного дослідження ми можемо сказати, що більшість респондентів комунікабельні, егоцентристи, намагаються привернути увагу до себе, будь яким шляхом, ініціативні, через бажання бути неформальними лідером. Деякі із респондентів схильні до конфліктної поведінки та агресивності. Частина досліджуваних емпатійні, схильні до

підтримки оточуючих, тощо.

Підсумовавши результати дослідження ми з'ясували, що для респондентів з високим рівнем розвитку адаптаційного потенціалу характерний низький рівень тривожності, високий рівень фрустрації, низький рівень агресивності, низький рівень ригідності, холеричний, або сангвіністичний тип темпераменту та відсутність акцентуованих рис характеру.

Новобранці даного рівня розвитку адаптаційного потенціалу та особливостей емоційно-вольової сфери, темпераменту та характеру вдало адаптуються до нових умов проживання, колективу, розпорядку дня та особливостей функціонування в професійних межах.

При достатньому рівні розвитку адаптаційного потенціалу наявні: низький, або середній рівень тривожності, високий, або середній рівень фрустрації, середній рівень агресивності та середній рівень ригідності, сангвіністичний, або флегматичний тип темпераменту, відсутність, або схильність до прояву акцентуацій характеру, або емотивний тип акцентуації. Військовослужбовці з такими результатами успішно адаптуються до оточення, сфери діяльності, умов проживання без суттєвих труднощів.

У особистостей із задовільним рівнем адаптації, наявний середній рівень тривожності, фрустрації агресивності та ригідності, холеричний, або флегматичний тип темпераменту, та гіпертимний / демонстративний тип акцентуацій. Під час адаптації, у даних респондентів можуть виникнути труднощі, через складнощі у налагодженні взаємодії, прагненні реалізувати себе через пригнічення бажань групи, егоцентризм, конфліктність, тощо.

У військовослужбовців з низьким рівнем адаптаційного потенціалу, визначений середній, високий рівень тривожності, низький, або середній рівень фрустрації, високий, або середній рівень агресивності та ригідності, меланхолічний, або флегматичний тип темпераменту, збудливий, екзальтований та циклотимний тип акцентуацій характеру. В процесі адаптації у військовослужбовців з низьким рівнем адаптаційного потенціалу, можуть виникнути суттєві труднощі. Через низький рівень стресостійкості, солдату важко пристосуватись до кардинальних змін у повсякденній діяльності, в результаті чого, може виникнути дезадаптація, депресія, суїцидальні наміри, тощо.

Задля встановлення зв'язків між вищезазначеними критеріями та перевірки достовірності отриманих результатів ми здійснили статистичну обробку даних за

допомогою застосування критерію рангової кореляції Спірмена. Тому, в процесі проведення кореляційного аналізу даних було виявлено зв'язки між емотивним критерієм адаптації та оцінкою адаптаційного потенціалу; за шкалою «Ригідність», за шкалою «Агресивність», за шкалою «Фрустрація», за шкалою «Тривожність» методики самооцінки психологічних станів Айзенка та Оцінкою адаптаційного потенціалу за методикою БОО «Адаптивність-200» при $p \leq 0.01$;

Між критерієм акцентуації та оцінкою адаптаційного потенціалу за характерологічним опитувальником К. Леонгарда і Х. Шмішека по шкалах: «Гіпертимний тип», «Демонстративний тип», «Екзальтований тип», «Емотивний тип», «Циклотимний тип», «Збудливий тип» та оцінкою адаптаційного потенціалу за методикою БОО «Адаптивність-200». Між темпераментом та оцінкою адаптаційного потенціалу за шкалою «Інтроверсія-екстраверсія», за шкалою «Невротизм» за методикою визначення типу темпераменту Айзенка (EPI) при $p \leq 0.05$.

Відповідно до отриманих результатів, ми можемо сказати, що психологічні стани, а саме: ригідність, агресивність, фрустрація та тривожність в комплексі з темпераментальними та характерологічними особливостями особистості впливають на адаптацію військовослужбовців до нових умов несення строкової служби. При високому рівні фрустрації, низьких рівнях агресивності, ригідності та тривожності, за відсутності акцентуацій рис характеру та при екстравертованому типі темпераменту новобранець швидше та якісніше пристосується до нових умов перебування, нового колективу та до особливостей військової професії.

В іншому випадку можуть виникати труднощі в адаптації, в деяких випадках навіть при стресових ситуаціях, можливі нервові зриви, депресія, девіантна поведінка особистості, суїцидальні наміри та спроби. Для усунення можливих наслідків дезадаптації військовослужбовців строкової служби нами розроблено практичні рекомендації.

Враховуючи результати отримані в ході дослідження, ми пропонуємо практичні рекомендації щодо поліпшення адаптації військовослужбовців в умовах військової частини. Для нормалізації психологічних станів військовослужбовців може бути запропоновано тренінг емоційної компетентності з використанням вправи на зниження рівня тривожності, агресивності, ригідності та фрустрації. Саме ці вправи сприятимуть нормалізувати самооцінку, знизити ризик виникнення депресії, підвищенню впевненості в собі, ініціативності, нормалізації критичності та налагодженні взаємозв'язку з іншими юнаками, а отже прискоренню адаптації.

Окрім цього, при виникненні стресових ситуацій у військовослужбовців, варто проводити дихальну терапію (холотропне дихання та вільне дихання), вправи на зняття напруги. Не завадить також проводити психологічні консультації військовослужбовців з товаришами по

службі та офіцерами з метою розв'язання проблем особистого характеру.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Отож, ключовими чинниками адаптації військовослужбовців виступають психологічні стани, темпераментальні та характерологічні особливості особистості. З'ясовано, що наявність певного рівня прояву вищезазначених особливостей зумовлює наявність відповідного рівня адаптації особистості. Тобто, чим нижчий рівень акцентуацій характеру, психологічних станів та екстровеерованість особистості, тим вищий рівень адаптації військовослужбовців і навпаки.

Проведене нами експериментальне дослідження не вичерпує всіх аспектів свого вивчення. Перспективи подальших пошуків ми вбачаємо у вивченні мотиваційного аспекту військовослужбовців, як чинника адаптації.

Список використаних джерел

1. Афанасенко В. С. Ліпатов І. І. Шестопалова Л. Ф. Психологічна адаптація військовослужбовців до бойової діяльності: Навчальний посібник. Х: ХВУ. 1999р.
2. Буряк О. О., Гіневський М. І. Соціальна адаптація армії України до нових умов існування. Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил. 2014. Випуск 4. С. 160-166 Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ZKhUPS_2014_4_41
3. Діяльність психолога у ході психологічного забезпечення професійної діяльності особового складу Збройних Сил України: (методичні рекомендації) / Міністерство оборони України, Наук.-дослід. центр гуманітар. проблем Збройних Сил України: О.Г. Скрипкін, А.Б. Дейко, О.В. Еверт. Київ: НДЦ ГП ЗС України. 2016, 110 с.
4. Каськов, І. В. Теоретичні аспекти адаптації молодих офіцерів до професійної діяльності. Психологія : збірник наукових праць НПУ імені М. П. Драгоманова. 2000. № 11. С. 439–442.
5. Ліпатов І. І. Психологічна адаптація військовослужбовців до бойової діяльності: навчальний посібник. Харків: ХВУ. 1999, 148 с.
6. Ягупов В. В. Військова психологія : Підручник. Київ: Тандем. 2004, 656 с.

References

1. Afanasenko VS Lipatov II Shestopalova LF Psychological adaptation of servicemen to combat activity: Textbook. X: CVI. 1999
2. Buryak O. O, Ginevsky M. I Social adaptation of the Ukrainian army to new conditions of existence. Proceedings of Kharkiv University of the Air Force. 2014. Issue 4. P. 160-166 Access mode: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ZKhUPS_2014_4_41
3. Activity of the psychologist in the course of psychological support of professional activity of the personnel of the Armed Forces of Ukraine: (methodical recommendations) / Ministry of Defense of Ukraine, Scientific research. center humanitarian. Problems of the Armed Forces of Ukraine: O.G. Skripkin, A.B. Deiko, OV Evert. Kiev: SIC of the Ukrainian Armed Forces. 2016, 110 pp.
4. Kaskov, IV Theoretical Aspects of Adaptation of Young Officers to Professional Activity. Psychology: a collection of scientific works of the NPU named after MP Drahomanov. 2000. № 11. S. 439–442.
5. Lipatov II Psychological adaptation of military personnel to combat activity: a textbook. Kharkiv: CVU. 1999, 148 pp.
6. Yagupov VV Military Psychology: A Textbook. Kiev: Tandem. 2004, 656 pp.

Резюме

Доценко Л. кандидат психологических наук, доцент,
Национальный авиационный Университет
ORCID ID 0000-0001-5004-0471

Максименко Н. магистрантка,
Национальный авиационный университет

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ АДАПТАЦИИ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ СРОЧНОЙ
СЛУЖБЫ В УСЛОВИЯХ ВОИНСКОЙ ЧАСТИ**

В статье описаны психологические факторы адаптации военнослужащих срочной службы. Определены основные компоненты успешной адаптации. Исследован уровень адаптационного потенциала военнослужащих и определен уровень развития факторов адаптации. По полученным данным экспериментального исследования даны практические рекомендации военнослужащим по снижению уровня факторов, которые негативно влияют на адаптацию.

Ключевые слова: адаптация, военнослужащие, психологические факторы адаптации, психологические состояния, характерологические особенности.

Summary

Dotsenko L. doctor PhD (Candidate of Psychological Sciences)
National Aviation University of Ukraine

Maksimenko N. magister National Aviation University of Ukraine

**PSYCHOLOGICAL FACTORS OF ADAPTATION OF CONSCRIPTS IN TERMS OF
MILITARY UNIT**

***Introduction.** With today's changes, Ukrainians are directly involved in a local military conflict. That is why our society needs to create an army of a new model. An army that is optimal in numbers, soldiers who will be professionals in their own business, will own new weapons and will be able to think critically in extreme situations. One of the key features of conscript service is the adaptation of future servicemen to the conditions of the military unit, to their chosen specialization, to the individual and psychological qualities of their companions and officers. That is why the successful adaptation of the recruiter to the conditions of the military unit will ensure the proper acquisition of knowledge and skills that require specialization, which will subsequently become the basis for becoming a soldier as a professional.*

***The purpose** of the article is to elucidate the results of the study of the features of adaptation of conscripts in terms of military unit. Achieving this goal was carried out in several stages, where it was first necessary to identify the psychological factors of adaptation of servicemen, which will contribute to the flow of its effectiveness; the purpose of the second task was to carry out an experimental study of the study of this problem; The third stage is aimed at developing practical recommendations for improving the adaptation of military personnel.*

***Methods** The following set of psychodiagnostic techniques were used to solve the tasks: to identify the level of adaptive capacity of the individual, the "Multiple personal questionnaire" Adaptability - 200 "technique was used; to identify the level of influence of psychological states was used the method of "Self-assessment of mental states of G. Eysenck"; to identify the level of influence of accentuating personality traits was used the method of "Characteristic questionnaire of K. Leonhard and X. Shmishek; to determine the level of influence of personality temperament was used the method of "Personal Questionnaire (ERI) G. Eysenck".*

***The originality** of the work is that they can be used to promote the level of adaptation of military personnel. The diploma materials are recommended to be used in the course of training sessions on the adaptation of conscripts, as well as to the psychologists of the military units in order to improve the process of adaptation and correction of psychological states that directly affect the adaptation.*

***Conclusions.** Thus, the key factors in the adaptation of military personnel are psychological states, temperamental and character traits of the individual. It has been found that the presence of a certain level of manifestation of the above-mentioned features causes an appropriate level of personality adaptation. That is, the lower the level of accentuation of character, psychological states and extraversion of personality, the higher the level of adaptation of servicemen and vice versa.*

The experimental research we conducted does not exhaust all aspects of our study. We see the prospects for further searches in studying the motivational aspect of military personnel as a factor of adaptation.

Keywords: adaptation; servicemen; psychological factors of adaptation; psychological states; characterological features.

Дячкова О. кандидат педагогічних наук, Черкаський інститут пожежної безпеки ім. Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України
ORCID ID 0000-0001-5164-3522

МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЯКОСТІ ОСОБИСТОСТІ КУРСАНТА, ОСОБЛИВОСТІ ЇХ ФОРМУВАННЯ

У статті наведено структуру морально-психологічних якостей курсантів, узагальнено специфіку процесу їх формування і прояву. Стаття обґрунтовує актуальність удосконалення педагогічних умов формування морально-психологічних якостей курсантів в закладах освіти. Професійну підготовку розглянуто з позицій становлення курсанта як творчої і вільної особистості, як суб'єкта правової культури, цивільної безпеки і професійної самореалізації.

Ключові слова: особистість; курсант; морально-психологічні якості; характер; емоційна сфера; психолого-педагогічні особливості; професійний розвиток; саморозвиток.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливим науковими чи практичними завданнями. Упродовж останніх десятиліть світова спільнота зазнає глобальних змін у кожній сфері суспільного життя. Інтенсивне оновлення українського суспільства наближається до визнання людини як найвищої цінності, а гарантію її прав і свободи – головним обов'язком держави. Попри труднощі, які виникають внаслідок зміни мети і завдань, пріоритетів і змісту процесу формування особистості, варто пам'ятати – лише фахівець оновленого формату здатен вибудувати демократичне суспільство. Професійне вдосконалення у тандемі з високим рівнем сформованості національних, громадянських, морально-психологічних і професійно-особистісних якостей постає нагальним напрямом підготовки фахівців у навчальних закладах сфери цивільного захисту та безпеки життєдіяльності. Державна служба України з надзвичайних ситуацій (ДСНС) традиційно виконує функцію носія і транслятора одвічних національних цінностей та ідеалів, які гарантовано імплементуються у вітчизняне суспільство. Навчальні заклади означеного центрального органу виконавчої влади закономірно віддзеркалюють історичні етапи, національну приналежність, героїчне минуле нації і покликані об'єднати інтереси особистості,

суспільства і держави, впливаючи на морально-психологічний розвиток, культуру і систему цінностей під час професійної підготовки курсантів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття. Професійний розвиток у поєднанні з розвитком громадянських, морально-психологічних, професійно-особистісних якостей залишається актуальним напрямом підготовки курсантів, про що йдеться і в Положенні про Державну службу України з надзвичайних ситуацій (п. 11): «Голова ДСНС забезпечує формування в установленому порядку кадрового резерву ДСНС, організацію підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, державних службовців і працівників ДСНС та осіб, включених до кадрового резерву» [3]. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває проблема формування і розвитку особистості курсанта, а також процес адаптації до специфічних умов навчальної діяльності. Тому вагомою стає особистісно-професійна діагностика курсантів упродовж професійного психологічного відбору, психолого-педагогічного супроводу навчально-виховного, освітнього процесу, під час

організації і проведення виховної роботи в межах морально-психологічного забезпечення професійної діяльності, спрямованої на оволодіння необхідними для її ефективного виконання якостями [4, 68].

Розробка теорій навчання і виховання курсантів розглядається з різних позицій і є предметом уваги широкого кола дослідників. Зокрема, науковці акцентують увагу на підвищенні якості загальної підготовки курсантів (С. Каплун, Е. Сарафанюк та ін.), на методиці організації навчально-вихованого процесу (В. Бачевський, С. Будник, Я. Корнійчук та ін.), на розвитку і формуванні професійно-важливих якостей особистості курсантів (О. Барабанщиков, Д. Іщенко, Б. Олексієнко, О. Столяренко та ін.). Разом з тим, здійснений нами аналіз ґрунтовних наукових досліджень, виявив той факт, що проблема формування морально-психологічних якостей особистості курсанта залишилась поза увагою науковців, що і спонукало нас до наукової розвідки.

Формування мети статті. Мета статті – визначити значущі морально-психологічні якості курсантів і специфіку їх формування у процесі професійної підготовки.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Аналіз наукових психолого-педагогічних джерел засвідчив, що більшість науковців погоджується з міркуванням про значущість рівня розвитку морально-психологічних якостей як детермінант успішної діяльності фахівця під час виконання професійних обов'язків. Відтак, доцільним стає порівняння рівня прояву особистісних якостей у майбутнього спеціаліста (курсанта) з еталонною моделлю фахівця конкретної професійної сфери. У випадку достатньо високого рівня розвитку і чіткого прояву морально-психологічних якостей, а також при наявності стійкої позитивної мотивації – уможливорюється сприятлива перспектива успішної професійної діяльності. Науковці висловлюють припущення, що методи

професійного відбору, зокрема для визначення особистісних передумов успішної діяльності, мають ґрунтуватись на визначенні рівня сформованості професійно важливих якостей загалом, і морально-психологічних зокрема. [10, 36].

Психолого-педагогічні особливості процесу формування морально-психологічних якостей під час освітнього процесу викликають інтерес з позицій дослідження закономірностей саморозвитку особистості, які пропонують численні наукові школи і напрями. Метод психоаналізу американського психолога Е. Берна сприяє дослідженню поля свідомості особистості, механізмів самоствердження і міжособистісної взаємодії. Німецький філософ Е. Гуссерль в межах гештальтпсихології аналізує саморозвиток за допомогою характеристики інтенцій. Аналітична психологія К. Юнга пропонує типологію особистості за спрямованістю реакцій та діяльності особистості або назовні, або на власну особистість (екстраверт і інтроверт), а також обґрунтовує сприйняття світу теорією архетипів (образи несвідомого). У різних контекстах потрактовано теорію діяльності і психологію розвитку завдяки культурно-історичній теорії Л. Виготського, а також науковим дослідженням П. Гальперіна, О. Леонтьєва та ін. Важливу роль в теоретичному обґрунтуванні психолого-педагогічних засад формування морально-психологічних якостей відіграє теорія уявлень індивіда про себе, себто «Я-концепція» К. Роджерса. Американський психолог є автором значущого твердження про те, що уявлення про себе слугує основою освіти і формування особистості [5, 67].

Психологічні особливості педагогічного процесу формування морально-психологічних якостей в науці досліджуються психологією особистості згідно з гуманістичним підходом, який визначає особистість як суб'єкт моральної діяльності. Аналізуючи і узагальнюючи особливості майбутньої професійної діяльності курсантів стає можливим виокремлення їх морально-психологічних якостей як цілісної структури, що

відповідає комплексу психологічних вимог до особистості фахівця у сфері цивільного захисту та безпеки життєдіяльності.

З-поміж конститутивних груп морально-психологічних якостей, важливих для майбутньої професійної діяльності курсантів, вирізняють наступні [2, 34]:

- інтелектуальні (варіативність мислення як здатність швидко обирати і оцінювати ефективність можливих шляхів і способів розв'язання ситуації; здатність відтворити візуальний образ зі словесного опису; здатність до аналізу ситуації і прийняття рішення в умовах обмеженого часу та ін.);

- емоційно-вольові якості (високий рівень врівноваженості, емоційної стійкості, зібраності; низький рівень сугестивності; здатність брати на себе відповідальність);

- комунікативні якості (здатність обрати доцільну форму спілкування, інтонацію відповідно до психологічного стану й особистісних особливостей співрозмовника; вміння узгоджувати власні дії з діями інших);

- мовленнєві (здатність вербально висловлювати і доказово визначати пріоритети в процесі спілкування);

- моторні (як здатність до швидкодії в умовах обмеженого часу; швидка і раціональна поведінкова реакція на неочікувані звукові подразники);

- мнемонічні (зорова пам'ять для збереження візуального образу і поведінки людини; моторна пам'ять; здатність утримувати в пам'яті тривалий час значний обсяг інформації);

- уважність і спостережливість (високий рівень стійкості, розподілу уваги; переключення уваги, вміння помічати деталі і незначні зміни об'єкта).

Сучасна царина психолого-педагогічних наук не пропонує чіткий перелік якостей особистості фахівця, які увійшли б до складу групи морально-психологічних. Морально-психологічні якості курсантів, на наш погляд, є сукупністю соціально-психологічних утворень, що впливають на процес формування особистості курсанта і його

рівень професійної компетентності під час виконання службових обов'язків. Підґрунтям процесу формування морально-психологічного розвитку особистості слугує саморозвиток і його педагогічне забезпечення, що полягає у спільному з курсантом визначенні його цілей, інтересів, шляхів розв'язання труднощів, які заважають зберігати людяність і досягати максимальних результатів під час самовиховання, навчання, спілкування й будівництва устрою власного життя. [8, 144].

Морально-психологічні якості курсантів формуються у взаємозв'язку зі змістом навчального процесу і професійної діяльності, життєвим досвідом, сімейним станом, рівнем виховання і розвитку, освіти і низкою інших чинників. Цей взаємозв'язок виражається в поведінці, в рівні розвитку духовності, очікуваннях та інтересах, в повсякденній діяльності майбутніх фахівців. На основі узагальнення проявів особистісних якостей курсантів науковці виокремлюють декілька таких, що заслуговують особливої уваги під час організації освітнього процесу [5, 68]:

- суперечності між інтенсивним розвитком вольової сфери, сили характеру і сферою бажань та прагнень. Оскільки віковій категорії курсантів властивий процес досягнення особистісної зрілості, а бажання і прагнення формуються швидше, ніж сила і воля характеру, майбутній фахівець не завжди спроможний самотійно долати деякі надмірні і зайві амбіції;

- оптимізм, впевненість у собі, доброта до оточуючих, душевність, щирість, безпосередність, товарииськість – неповний перелік якостей, що слугують сприятливим підґрунтям для формування у майбутніх фахівців благородних якостей і використання ними сил та енергії для відповідальної діяльності у сфері цивільного захисту та безпеки населення;

- емоційний фон із завищеним рівнем напруги. Курсантам властивий високий рівень сприйнятливості, емоційності, кожна ситуація успіху проковує надмірну радість і емоційний

підйом, тоді як помилка або збій, відсутність успіху поглиблює заклопотаність, невдоволення, низьку самооцінку;

- нетерпимість критики і несправедливості, загострена реакція на констатацію особистісних і професійних недоліків. У цьому разі педагогічний колектив повинен розв'язати проблему хворобливого сприйняття несправедливості засобами педагогічного такту і чуйності;

- недостатній рівень обґрунтованості і суперечність світогляду та переконань. Для вікової категорії курсантів властива активізація процесів формування світогляду, в основу якого покладена потреба в пізнанні оточуючого світу, що зв'язана з потребою напрацювати власне ставлення до життя. Однак світогляд і переконання майбутніх фахівців іноді недостатньою мірою обґрунтовані з наукових позицій, можуть вирізнятися суперечливим характером, тож курсанти можуть відчувати труднощі в об'єктивному оцінюванні соціально-політичних явищ і подій;

- категоричність міркувань; яскраво виражена прямолінійність. Висловлювання курсантів часто категоричні, різкі й безапеляційні, іноді поспішні. Їм властива відвертість у висловлюванні власного погляду, прямолінійність у висловлюванні думок, що варто врахувати під час організації навчально-виховного процесу курсантів. Коли мова йде про перебудову помилкових поглядів, необхідно тактично повідомити про оману, аргументувати іншу позицію і висловити більш раціональні міркування.

Формування особистості курсанта під час освітнього процесу – складне і багатоаспектне завдання, ефективність виконання якого залежить від організації і планування, створення зовнішніх і внутрішніх умов для розвитку й інтенсивного прояву необхідних якостей, збагачення знань, вмінь і навичок майбутніх фахівців. Успішність розвитку особистості забезпечується врахуванням індивідуальних особливостей курсантів, серед яких особливу роль відіграють

активна громадянська позиція, соціальна і професійна спрямованість, високий рівень розвитку мотиваційної сфери. Проте, під час практичної діяльності курсантів важливим є не лише комплекс окремих морально-психологічних якостей, а системність особистості, функціонування якої здійснюється за рахунок взаємної зумовленості всіх її компонентів [9, 56].

Кожен курсант повинен розуміти поставлені завдання, вміти орієнтуватись у ситуації, діяти раціонально. Оскільки будь-яка професійна діяльність передбачає високий рівень розвитку волі, вольових якостей, що формуються під час освітнього процесу, для курсантів у складі морально-психологічних якостей особливу роль відіграють цілеспрямованість, рішучість та самовладання. Самостійність – здатність діяти відповідно власного плану, не піддаючись зовнішньому впливу і суб'єктивним чинникам. Самостійність важлива для курсанта з огляду особливостей професійної діяльності, яка здійснюється в можливих умовах ізоляції або відокремленості від командира чи інших фахівців. Наполегливість характеризує рівень завзятості курсанта, що дозволяє ефективно виконувати професійні обов'язки. Ініціативність сприяє творчому досягненню цілей, використовуючи нові за формою і змістом підходи. Старанність розглядаємо як активне і систематичне виконання прийнятих рішень або отриманих розпоряджень. Кожна з означених якостей розвиваються на основі формування у курсанта високого рівня свідомості і наявності системи позитивної мотивації [6, 118].

Кожен вольовий вчинок і вольова дія мають розвиватись закономірно і поетапно, незалежно від його характеру. О. Опощнянський пропонує наступні етапи формування волі у курсантів. Перший етап – боротьба мотивів. Мета виховання – сформувати позитивні суспільно значимі мотиви. Важливу роль відіграє напрацювання у курсантів ставлення до вказівок керівника як єдино можливих, що припиняють боротьбу мотивів. Наступний етап – усвідомлення мети. Допомогати

визначати цілі, спрямовувати до визначення цілей в службі, в роботі, під час навчання – означає спонукати до вольових дій, а самостійна постановка актуальних цілей і завдань – дозволяє розвивати волю. Третій етап – напрацювання плану дій. Будь-який вольовий вчинок містить план дій, тому важливо спонукати курсантів до ретельного обмірковування і планування змісту і послідовності дій для здійснення вольового вчинку, досягнення цілі. Наступний етап полягає у прийнятті рішення. Це найскладніший етап вольової дії, оскільки не кожна людина після визначення мети, планування дій для її досягнення здатна перейти до виконання наміченого. Дехто може відчувати труднощі і вагання щодо вірності і реальності плану, відкладаючи його виконання. З метою підвищення ефективності управління вольовою поведінкою варто допомагати майбутнім фахівцям приймати рішення, діяти не припускаючи сумнівів і вагань. П'ятий етап – виконання рішення. Подолання труднощів під час досягнення поставленої мети слугує завершальним етапом вольового акту. Якщо досягнення цілі не відбулося – значить не відбувся і вольовий акт, однак успішні дії потребують високого рівня майстерності. Останній етап – аналіз виконаної діяльності. В результаті проробленої роботи будь-яка людина відчуває внутрішню вдовolenість або невдоволеність – це простий приклад аналізу виконаної діяльності. Об'єктивна самооцінка розвиває особистість, однак виховання волі відбувається на основі формування спрямованості особистості, системи високих моральних мотивів, притаманних курсанту, де вирішальну роль відіграє світогляд і глибокі моральні переконання [6, 119].

Особлива увага до курсантів-фахівців сфери цивільного захисту і безпеки життєдіяльності обумовлена тим, що співробітники означеного профілю повсякчас комунікують з верствами населення, а їх зовнішній вигляд у форменому спорядженні, поведінка і компетентність – формують у свідомості населення узагальнений образ про

структуру загалом. У зв'язку з цим формування морально-психологічних якостей у курсантів набуває актуальності і потребує імплементації в освітній процес відповідних засобів і, зокрема, методів просвітницької роботи.

Теоретичний аналіз процесу формування морально-психологічних якостей курсантів у розрізі філософського, соціологічного і психолого-педагогічного знання дозволяє узагальнити низку його особливостей. Морально-психологічні якості мають базуватись на системі цінностей, що визнають дотримання інтересів кожної особистості. Реальна цінність цієї системи полягає у створенні балансу між індивідуальними цінностями й інтересами, що формують стійку й соціально адаптовану особистість і суспільними, на які покладено функцію достачання стабільності і безпеки. Окрім цього, для визначення і дослідження морально-психологічних якостей курсантів важливо враховувати їх ключові компоненти: когнітивний (правові знання), аксіологічний (моральні цінності, ідеали і норми), технологічний (професійно значущі знання, вміння і навички), діяльнісний (особистісні якості, здібності фахівця, ставлення до себе і до світу, яке знаходить прояв у діяльності). Кожен компонент, виходячи з системного підходу, пов'язаний з іншими і разом з цим володіє автономністю, що дозволяє виконувати низку функцій (пізнавально-перетворювальну, праворегулятивну, ціннісно-нормативну, комунікативну, прогностичну, гуманістичну і правосоціалізаторську). Означені функції можуть слугувати способами духовно-практичного засвоєння особистістю морального надбання і досвіду суспільства, до якого вона належить. З іншого боку – ці функції забезпечують формування морально-психологічних якостей курсантів, що саме і обумовлює цілісність становлення моральності особистості в системі професійної освіти [7, 43].

У структурно-змістовому сенсі морально-психологічні якості курсантів охоплюють основні сфери прояву особистості: когнітивну, емоційно-

ціннісну, мотиваційно-змістову, вольову і поведінкову. Відтак, процес формування морально-психологічних якостей майбутніх фахівців у закладах вищої освіти – переважно духовна складова освітнього процесу, спрямована на формування свідомого виконання обов'язків, психологічної стійкості до труднощів професійної діяльності в екстремальних умовах. Ефективне формування морально-психологічних якостей курсантів відбувається за умови цілеспрямованої роботи у ході імплементації системи умов, які обумовлені результатами дослідження рівня сформованості їх окремих критеріїв і показників. Підвищення рівня сформованості морально-психологічних якостей безпосередньо залежить від спрямованості особистості курсанта на самовдосконалення, саморозвиток і самоосвіту [6, 119].

Науковці наголошують на значущості педагогічного проектування моделі процесу формування морально-психологічних якостей курсантів на засадах використання цільового, структурно-змістового, організаційно-процесуального і контрольо-оцінного компонентів, котрі охоплюють форми її побудови організації. В сукупності вони утворюють єдиний напрям процесу формування морально-психологічних якостей в умовах закладу освіти, що дозволяє курсантам бути задіяними в суспільному житті, професійно спрямованій діяльності, творчій реалізації,

світоглядному саморозвитку. Зауважимо, що запропоновані науковцями моделі формування означених якостей спроектовані з урахуванням низки принципів, серед яких доцільно виокремити принципи системності, концептуальності, нормативно-правової обумовленості й прогностичності [1, 77]. Досягнення високих показників ефективності впровадження педагогічних умов формування морально-психологічних якостей курсантів здебільшого можливе у випадку дотримання всієї сукупності вимог.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших досліджень у даному напрямку. Успішна реалізація освітніх реформ і, відповідно, інтенсивне оновлення суспільства нині неможливе без актуалізації професійно-особистісного і морально-психологічного потенціалу фахівця. Формування готовності курсантів до трансляції моральних норм і цінностей, побудова їх цілісного психологічного образу – перспективний напрям психолого-педагогічних досліджень. Причетність майбутніх фахівців до цивільного захисту та безпеки життєдіяльності населення, що посилена соціальною відповідальністю й потребами суспільства, покладає на заклади освіти обов'язок виховання у курсантів національної духовності, патріотизму, соборності, милосердя і взаємодопомоги як цілісної професійно-значущої морально-психологічної надбудови.

Список використаних джерел

1. Божко С. В., Некрасов С. Д. Современные проблемы исследования обретения курсантом профессиональной компетентности // Личность курсанта: психологические особенности бытия: материалы Междунар. науч.-практ. конф. / отв. ред. С. Д. Некрасов. Краснодар, 2012. С. 76–82.
2. Буданов А. В. Педагогика личной безопасности сотрудников органов внутренних дел: монография. Москва, 2007. 190 с.
3. Державна служба України з надзвичайних ситуацій. Режим доступу: <https://www.dsns.gov.ua/ua/Polozhennya.html>
4. Зуева Л. Ю. Личностные и профессионально важные качества как основа профессиональной компетентности дознавателя // Психопедагогика в правоохранительных органах, Омск, 2009. № 1. С. 60–73.
5. Киселев Г. Б. Воспитание курсантов военных вузов на основе системы личностно-профессионального саморазвития // Историческая и социально-образовательная мысль. Краснодар, 2010. №2(4). С. 67–75.
6. Личность курсанта: психологические особенности бытия: материалы IV Всерос. науч.-практ. конф. (с иностранным участием) / отв. ред. С. Д. Некрасов. Краснодар: ВУНЦ ВВС «ВВА»; Кубанский гос. ун-т; Просвещение-Юг, 2013. 355 с.

7. Малышев А. Г. Формирование морально-психологических качеств курсантов в процессе их профессиональной подготовки в вузах Федеральной службы исполнения наказаний: монография. Москва : Проспект, 2018. 109 с.
8. Педагогическая психология: учебник для вузов // И. А. Зимняя / Изд. второе, доп., испр. и перераб. Москва : Университетская книга; Логос, 2009. 384 с.
9. Слостенин В. А., Каширин В. П. Психология и педагогика: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. 3-е изд., стереотип. Москва : Академия, 2006. 264 с.
10. Трус А. А. Личностные и социально-психологические предпосылки успешности деятельности курсантов военного вуза : Дис. ... канд. психол. наук : 19.00.14 : Минск, 1998. 148 с.

References

1. Bozhko S. V., Nekrasov S. D., (2012) *Sovremennye problemy issledovaniya obreteniya kursantom professionalnoj kompetentnosti* [Modern problems of research on gaining professional competence by a cadet: Materials Intern. scientific-practical conf.]. Krasnodar. Pp. 76–82. (in Russian).
2. Budanov A. V., (2007) *Pedagogika lichnoj bezopasnosti sotrudnikov organov vnutrennih del: monografiya* [Pedagogy of personal security of employees of internal affairs bodies: monograph]. Moscow, 190 p. (in Russian).
3. Derzhavna sluzhba Ukrayini z nadzvichajnih situacij [The State Service of Ukraine for super-sound situations]. URL: <https://www.dsns.gov.ua/ua/Polozhennya.html> [(n Ukrainian)].
4. Zueva L. Yu., (2009) *Lichnostnye i professionalno vazhnye kachestva kak osnova professionalnoj kompetentnosti doznnavatelya* [Personal and professionally important qualities as the basis of the professional competence of the inquiry officer]. Psychopedagogy in law enforcement agencies, Omsk, Vol. 1, pp. 60–73. (in Russian).
5. Kiselev G. B., (2010) *Vospitanie kursantov voennyh vuzov na osnove sistemy lichnostno-professionalnogo samorazvitiya* [The education of cadets of military universities based on the system of personal and professional self-development]. Historical and socio-educational thought. Krasnodar. Vol. 2 (4), pp. 67–75. (in Russian).
6. *Lichnost kursanta: psihologicheskie osobennosti bytiya* [Personality of the cadet: psychological features of life]. Materials of IV All-Russian. scientific-practical conf. (with foreign participation) / resp. ed. S. D. Nekrasov. Krasnodar: Air Force Research Center “VVA”; Kuban state. un-t; Enlightenment-South, 2013. 355 p. (in Russian).
7. Malyshev A. G., (2018) *Formirovanie moralno-psihologicheskikh kachestv kursantov v processe ih professionalnoj podgotovki v vuzah Federalnoj sluzhby ispolneniya nakazaniy: monografiya* [Formation of the moral and psychological qualities of cadets in the process of their professional training at universities of the Federal Penitentiary Service: monograph] Moscow: Prospect. 109 p. (in Russian).
8. *Pedagogicheskaya psihologiya: uchebnik dlya vuzov* [Pedagogical psychology: a textbook for high schools] // I. A. Zimnyaya / Ed. second, add., rev. and reslave. Moscow: University Book; Logos, 2009. 384 p. (in Russian).
9. Slastenin V. A., Kashirin V. P., (2006) *Psihologiya i pedagogika: ucheb. posobie dlya stud. vyssh. ucheb. zavedenij* [Psychology and pedagogy: textbook allowance for students higher institutions.]. Moscow: Academy. 264 p. (in Russian).
10. Trus A. A., (1998) *Lichnostnye i socialno-psihologicheskie predposylki uspeishnosti deyatelnosti kursantov voennogo vuz* [Personal and socio-psychological prerequisites for the success of the activities of cadets of a military university]. Dis. ... cand. psychol. sciences: 19.00.14: Minsk. 148 p. (in Russian).

Резюме

Дячкова О. кандидат педагогических наук, Черкасский институт пожарной безопасности им. Героев Чернобыля
Национального университета гражданской защиты Украины

МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ КАЧЕСТВА ЛИЧНОСТИ КУРСАНТА, ОСОБЕННОСТИ ИХ ФОРМИРОВАНИЯ

В статье приведена структура морально-психологических качеств курсантов, обобщена специфика процесса их формирования и проявления. Статья обосновывает актуальность совершенствования педагогических условий формирования морально-психологических качеств курсантов в учебном заведении. Профессиональную подготовку рассмотрено с точки зрения формирования курсанта как творческой и свободной личности, как субъекта правовой культуры, гражданской безопасности и профессиональной самореализации.

Ключевые слова: личность; курсант; морально-психологические качества; характер; эмоциональная сфера; психолого-педагогические особенности; профессиональное развитие; аморазвитие.

Summary

Diachkova O. PhD (Pedagogy), lecturer of chair of psychology of activity in specific conditions Cherkasy Institute of Fire Safety named after Chornobyl Heroes of National University of Civil Defense of Ukraine
ORCID ID 0000-0001-5164-3522

MORAL AND PSYCHOLOGICAL QUALITIES OF CADET PERSONALITY, THE FEATURES OF THEIR FORMATION

Introduction. Nowadays psychological and pedagogical sciences have a great number of advanced techniques for improving the educational process. The multiplication of the pedagogical diversity of methods and forms of the educational process during the professional training of cadets over time is justified by a number of objective factors. Among these determinants is the need for society to be a perfect personality in the sphere of civil protection and life safety, who, in addition to professional improvement, aims to the formation of a high level of national, civic, moral, psychological and professionally personal qualities. Implementation of innovative pedagogical technologies, pedagogical conditions and principles, clear definition of the structure of professionally important moral and psychological qualities of cadets and development of stages of their formation will allow to increase to a considerable extent not only the moral and psychological training of the specialist, but also to unite the interests of the personality, society and state.

Purpose. The purpose of the article is to isolate the significant moral and psychological qualities of the cadets and to theoretically explain the specifics of their formation in the process of professional training.

Methods. Such theoretical methods of pedagogical research are used in the article: analysis and synthesis for complex consideration of the structure of moral and psychological qualities of cadets; methods of induction and deduction to find out the cause and effect relationships of the process of implementation of pedagogical conditions designed to form professionally significant moral and psychological qualities of the cadet; generalization for theoretical summary of psychological and pedagogical principles of formation of moral and psychological qualities of cadets, which offer different scientific theories, as well as for summarizing the main spheres of demonstration of moral and psychological qualities of the personality during professional activity.

Originality. We consider the moral and psychological qualities of cadets as a set of social and psychological units that influence on the process of personality formation of a cadet and his/her level of professional competence in the course of his / her duties. Among the important moral and psychological qualities of cadets are intellectual, emotional-volitional, communicative, lingual, motorial and mnemonic. The structural components of the cadets' moral and psychological qualities include cognitive, axiological, technological and active, each of which is connected with the other and at the same time has some autonomy and performs a number of functions. We emphasize the connection of the process of formation of moral and psychological qualities of cadets with the content of educational process and professional activity, life experience, marital status, level of education, development, education and a number of other factors.

Conclusion. The moral and psychological qualities of the cadet's personality are the specific formation of the spiritual sphere, and their formation in educational establishments is a difficult and main task set by society and explained by the regulatory framework. The effectiveness of the implementation of the mentioned above task depends on its rational organization and planning, the creation of external and internal factors for the development and intensive demonstration of the moral and psychological qualities of future specialists. We see the prospect of further research in this area in the in-depth study of issues related to improving the indicators of moral and psychological development and the formation of the cadets readiness to use moral norms and values in their professional activity.

Key words: personality; cadet; moral and psychological qualities; character; emotional sphere; psychological and pedagogical features; professional development; self development.

Korniienko I. Doctor of Psychological Sciences, Associate Professor,
Chair of the Department of Psychology Mukachevo State University
ORCID ID 0000-0003-1451-4128

Barchi B. PhD of Psychological Sciences, Senior lecturer,
Senior lecturer of Psychology chair Mukachevo State University
ORCID ID 0000-0002-5923-7331

ADVANTAGES AND ISSUES OF USER INTERFACE TESTING OF UNEMPLOYED

У статті представлено результати теоретичного дослідження використання онлайн тестів у психодіагностичній роботі психологічних особливостей безробітних. Виділено основні змінні онлайн тестування. Проаналізовано наукову літературу з проведення онлайн тестування та вказано на можливі складності та переваги у роботі.

Key word: psychodyagnostic; test; interface testing; personality; unemployed.

Introduction

The phenomenon of "unemployment" is identified as one of the pressing problems of world civilization. It is a socio-economic phenomenon caused by objective and subjective circumstances, including: decline in production, inefficient employment of the able-bodied population, differences between labor supply and demand in the labor market, social tension and social differentiation. Social mobility is getting harder and more stressful. Feeling of time is disrupted. The unemployed feels depressed state, loneliness, social isolation, apathy, passivity, mental and psychosomatic disorders, loss of optimism, assertiveness, uncertainty about employment possibilities. The structure of such a construct is made up of conscious and unconscious motivational factors that determine the choice of profession and personal experience. Therefore, the mental states of the unemployed affect the system of their value orientations, attitudes and interests.

The problem of unemployment has always attracted attention of scientists. The main research questions are subjective perception of the person of their new status, identification with the previous status and others, experience of their inability, possibility to have a constructive resource to escape from the situation of unemployment, psychological factors affecting the mental state of health, behavior and work results.

In order to find out the above problems, it is necessary to select such types of psychodiagnostic studies of psychological

features of unemployed persons, which will be more convenient in the work of both the psychologist and the respondent himself.

Exploring the problem of development of the life-world of the unemployed personality psychology considers the test as the main tool of psychodiagnostic examination, intended for establishing psychological diagnosis by measuring quantitative and qualitative psychological differences.

The test is a tool that allows to obtain the most objective and complete information about the subject in a short period of time and small material costs. However, to achieve this goal, the test must meet a set of basic psychometric requirements.

Advances in technology, and its impact on testing practice, and even test development, indicate the need for ongoing monitoring of developments globally. Online testing is extending quickly, especially with the meeting of innovation and the acknowledgment of "connectivity" as a portion of life for the endless larger part of youths and grown-ups inside our society. The quick development in data collecting by means of computerized implies will assist the drive towards online testing and evaluation. Test takers can presently complete personality questionnaires through versatile gadgets. It is thought that test distributors are reacting to the requests of customers (test takers) in creating such applications for portable gadgets. This advance continuously rises questions around legitimacy, rules of utilize, preferences and

impediments of User Interface On-line Testing (UIT).

Earlier to the coming of the web, and online testing, PCs were utilized essentially as “page turners” in arrange to manage and score paper and pencil tests. Hanks had created, in 1946, a simple computer to score the Strong Vocational Interest Blank (SVIB) [11]. For illustration, more applications that are inventive were managed by means of computer. Early inquire about work test appraisals included the use of a streamlined landing reenactment for use in pilot selection [5]. As computers and the web got to be more broadly acknowledged and utilized, standards had risen to typify present day strategies of psychological testing. One of the foremost-upheld models is that of Bartram [4] in which he characterizes four modes of test organization through the computer or the internet: a) open: no conditions; no test taker distinguishing proof (insecure). b) controlled: no supervision, but test taker is evidently distinguished (direct security); c) supervised: human supervision; delegate will login the test taker and confirm correct administration (secure); d) managed: tall level of supervision with control over the test taking environment through the utilize of a devoted testing center (secure).

Bartram [3] has proposed adjusted demonstration of test organization: 1) Open: unsupervised; 2) Controlled: unsupervised; 3. I) Remote: supervised; II) Local: supervised; III) Fully managed.

Purpose

The purpose of the article is give historical overview and modern state of using interface testing and to point out its advantages and disadvantages in psyche diagnosing the unemployed.

Methods: theoretical analysis of the literature, summarizing.

Originality

The application of online checking, with genuine time biometrics, has empowered the development of an extra mode of testing, in spite of the fact that this requires the checking innovation to be accessible to the test user. Every mode has favorable circumstances. Unsupervised testing is becoming popular. It is used for individuals to make decisions about undertaking online therapy programs for anxiety and depression.

Supervision is vital for high stakes testing, for example, business screening. In any case, systems have been created to beat a portion of the conspicuous downsides of unaided testing. In hierarchical settings, for instance, it is presently conceivable, with certain tests, to retest chose (short recorded) applicants in a regulated setting utilizing a subset of things from the databank utilized for the unaided testing session, and to think about the outcomes from the two unique organizations.

The broadly referred to American Psychologist article by Naglieri [12] furnishes preventative remark with respect to the utilization of web-based testing, while Hambleton, Bartram, and Oakland give a concise diagram of the (chronicled) specialized advances, both rules and principles for the evaluation procedure. The altered book by Bartram and Hambleton offers a comprehensive outline of issue scopes, including the point of view of the test taker [6].

Web-based testing (a subset of Computer-Based and Internet Delivered Testing) has grown quickly lately, determined by different variables including, yet not restricted to:

- The ascent of globalization and the expanding requirement for speed and effectiveness in test organization and consequent basic leadership.

- Advances in innovation, including PC equipment, programming and network.

- Increased cost accuracy and effectiveness, using PCs and the web, for both test organization and scoring.

- Cheaper access to the innovation, bringing about a huge take-up in PC use and internet access globally.

- Enhanced limit with respect to building up a more extensive scope of tests and test items, now and again attracting upon advances present day psychometric testing including thing reaction hypothesis (IRT) and generalizability hypothesis. Such hypothetical and PC advancements regularly support test adjustment starting with one culture or language then onto the next.

- Increased opportunity for conveying diverse item reaction arrangements including (dynamic) continuous PC versatile testing, for psychological, character and inclination tests.

- Enhanced information security and expanded speed and effectiveness in information transmission and capacity.

- The online organization of tests expands the insurance of the copyright and licensed innovation of the test distributors, in this way upgrading distributor acknowledgment for the online method of test organization.

- The web can be utilized to spread material to help test clients. This can incorporate online materials, for example, manuals, FAQs, standards (counting refreshes), practice questions and data for test takers.

Usage of online testing

At the 2012 International Test Commission Conference, Martin Roorda (of The Netherlands) conveyed a keynote address: *"The Exciting Future of Educational Testing"*. While this isn't really equivalent to mental testing in instructive settings, there is no getting away from the cover between this testing (regularly accomplishment testing) and mental testing in hierarchical and instructive settings. The ascent of present-day psychometric advancements, and improved mechanical applications, may well enable learning diagnostics and procedures to be individualized.

From what has all the earmarks of being a reference to thing reaction hypothesis (versus old style test hypothesis), Roorda alluded to "less is more" (i.e., less items in a given test for proportionate dependability), ongoing investigation and assessment of the instructive mediation. PCs, and web based/online testing, are presently part of current instructive frameworks.

For instance, Cognitive Load Theory [13] sets that instructional materials should be altered as a student moves from knowing almost nothing about a theme (novice) towards knowing a lot (expert). Online testing can be utilized to evaluate a person's present degree of aptitude so an educator (or PC conveyed instructional exercise program) can choose the ideal plan of instructing and learning materials to be consequently exhibited to the student.

It is anything but difficult to see comparable applications in clinical brain science whereby online test outcomes can be utilized to give individualized treatment

programs. By utilizing item reaction hypothesis and the intensity of PCs, an expanding method can be utilized to give fast symptomatic results and prescribed intercession choices for the treating clinical therapist. Moreover, with the approach of multi-media recreations is very conceivable that the preparation and the evaluation of temporarily enrolled clinical therapists can be encouraged through such online applications.

The utilization of electronic testing and evaluation in training isn't new. A respected book *"Item Response Theory for Psychologists"* [7] targets the psychologists. Besides, Hambleton [6] expressed that in five to ten years all testing will be directed on the web (aside from certain clinical and neuro-mental applications). And still, at the end of the day, we are seeing online testing applications infiltrate regions that, generally, were saved for coordinated or direct organization of tests utilized for symptomatic purposes.

The state of dissatisfaction with all categories of the system of organizing one's own life and the widening gap between the real and the desirable world of life is an important problem that needs to be addressed in our society. Value orientations of personality, features of living space and lifestyle options are separate components of the individual's lifestyle [1].

Diagnostic is the main stage of the research process the psychological traits of the unemployed. Psychological diagnostics plays a special role in the re-choice of profession. In a broad sense, psychological diagnostics is a system of psychological influences aimed at diagnosing motivation, self-determination and self-realization, forming assertive behavior in re-choosing a profession in order to prevent social and professional deformation of the individual. In the course of such work, there is a study of persons involved in choosing a profession unemployed. Using online testing as a method of psychodiagnosis, it is prioritized on the subject's internal potential, his or her right to make choices and to be responsible for them in a comfortable environment [2].

Fast development of web based testing may be fortified by advancements in China. The colossal populace, and an absence of customary testing practice, have driven the

take-up of confirmation testing just as mental and instructive testing. As per Zhang, Zhang and Zhang [14], more than 500 scholastic propositions on thing reaction hypothesis have been distributed since 2001.

Much of what pertains to good online testing practice mirrors what is regarded as good testing practice in using traditional paper and pencil tests, as outlined in the APS Guidelines for psychological assessment and the use of psychological tests (APS, 2009) and Supplement to guidelines for the use of psychological tests.

What's more, the International Test Commission (ITC) has delivered a few important rules intended to advance great practice, with the International rules for test use (ITC, 2001) of note.

A key report is the International rules on PC based and web conveyed testing (ITC, 2006). These rules give explicit counsel to three unmistakable groups: distributors, engineers, and test clients, with four general topics tended to, to be specific:

- Technology – guaranteeing that the specialized parts of CBT/Internet testing are considered, particularly in connection to the equipment and programming required to run testing.

- Quality – guaranteeing and guaranteeing the nature of testing and test materials and guaranteeing good practice through the testing procedure.

- Control – controlling the conveyance of tests, test taker validation and earlier practice.

- Security – security of the testing materials, protection, information insurance and privacy are the four issues and are additionally separated into second level explicit rules, with a third level arrangement of going with models gave to the important partner.

Engineers can grasp the intensity of present-day psychometrics to create tests which can be adjusted diversely (utilizing systems, for example, Differential Item Functioning (DIF)) and which will be increasingly effective. Capacity or intellectual tests specifically can utilize exceptionally enormous thing databanks, with items chose arbitrarily for a given level of difficulty. A further developed method includes Computer Adaptive Testing (CAT) where things

introduced to the test taker differ powerfully as indicated by the rightness of their earlier reaction and until the Standard Error of Measurement (SEM) falls beneath a pre-characterized level [7].

- Online tests regularly give upgraded security, as the issue of wrong access to test papers is never again an issue.

- Publishers can ensure copyright and protected innovation as the test things are hard to duplicate and the scoring conventions are not uncovered. Moreover, defensive thing organizations can be grown so that in a numerous decision test, the test taker has a restricted chance to be presented to all reaction decisions for a given thing.

- Publishers can assume responsibility for an incorporated databank, refreshing standards for helpful conveyance to test clients.

- Publishers can encourage the preparation and instruction of test clients by means of online systems. It can include webinars.

- Malfeasance (or tricking) is an issue for all types of testing, especially in testing for high stakes business purposes. In any case, web-based testing can give the accompanying shields (saw as points of interest also):

- Keystroke examination (a case of online biometric validation)

- Certified Online Proctoring (e.g., online webcam)

- Protective thing positions

- Strong machine and program lockdowns

- Real time information crime scene investigation (e.g., observing of reaction designs, reaction latencies, and so on which may recommend earlier learning or endeavors to swindle)

- Unauthorized keystroke checking (e.g., giving of admonitions by the delegate for test taker endeavors to sidestep controls)

- Following existing security norms, which can incorporate observing of web traffic.

The association appointing the tests is probably going to take advantage of a bigger candidate (test taker) pool, and secure a snappier reaction. Experts (not all analysts) have the chance to increase brisk access to test takers, both locally and remotely. Online testing, regardless of whether directed under administered or not proctored conditions,

doesn't require the sending of test materials by either post or dispatch, giving a sparing of time and cost. Publishers can ensure that outdated tests cannot be used. Such tests can be withdrawn from the publisher's server. Online tests regularly will be less expensive, quicker and better. Not generally, test client aptitudes are yet significant. Scoring is institutionalized and blunder free (aside from methodical mistake in the programming). Data based reports are delivered rapidly. A scope of story and interpretive reports can likewise be created. Publishers still require test clients to meet certain characterized capability levels. While the potential for materials to fall into an inappropriate hands exists, this issue is probably not going to be any more across the board than is the situation with paper conveyance.

Progressively test takers seem to value having the chance to attempt tests in a recognizable, home condition, utilizing innovation and gear with which they feel great. It is helpful, especially for the individuals who are not working in an urban or major local focus, or the individuals who think that it's hard to attempt testing during ordinary business hours.

Investigation into the adequacy of web-based testing and the parity of dangers and prizes is moderately new. However, specialists have raised the accompanying potential issues:

- A paper and pencil test, changed over to an online configuration may have distinctive psychometric properties from that of the first test. Both development and estimation proportionality are required.

- Research utilizing character surveys recommend that there is next to no distinction in results between UIT directed tests versus administered web tests, in any event, for high stakes testing (for instance, Bartram and Brown, [3] in their exploration utilizing the OPQ). In any case, Guion [9] has expresses doubts. The scientist wonders if their results are typical. Issues can exist for online capacity tests led for medium to high stakes purposes. A key region of center is in connection to the test taker, including verification and swindling worries as well as how UIT may influence individual test takers and their frames of mind towards a potential boss.

- Cheating on subjective tests (rather than faking or reaction contortion on non-

intellectual measures) can be an issue for UIT. While "speeded" high stakes cognitive tests appear to be partially buffered from the cheating phenomenon, "power" tests are likely to be more vulnerable. Macqueen [10] refers to two introductions from the 2012 SIOP Conference in which the evaluated base pace of bamboozling is professed to be low. In any case, what level of certainty is required for one to presume that a test taker has swindled when a check score varies factually from the first UIT score?

- Surrogates may attempt the tests, in spite of the fact that validation can likewise be an issue for conventional testing. Another situation, hard to screen, is the point at which an assistant is situated close to the test taker, yet past the perspective on a webcam, regardless of whether one is being utilized.

- There has been some help for the view that more seasoned test takers, new to PCs and innovation, are impeded by the utilization of planned tests in high stakes testing by UIT. No gender differences appear to operate. Although there is demographic differences in the test takers' perception of the testing environment in one recent study. Moreover, the natural exchange off between delegated nearby and not proctored organization gives off an impression of being better workspace versus less commotion, individually.

- Despite the abovementioned, UIT is probably going to be related with more prominent change in the testing condition. Under conventional, delegated testing practice, a test director can control numerous outer components as well as make note of any oddities that may have influenced the test taker's exhibition or reactions. The coming of test conveyance on cell phones improves the probability of changeability in the testing condition. Furthermore, poor web network can adversely affect the testing condition.

- Online testing is often accompanied by a complete lack of interaction between the test taker and the psychologist (or professional test user). This may compromise the quality and comprehensiveness of the assessment judgments and subsequent decisions. Important non-test personal information may be overlooked, as may relevant contextual factors together with subsequent commentaries.

The approach of refreshed web

programs and the nearness of utilizations intended to secure the PC can occasionally imply that the testing framework neglects to load or run suitably. Varieties in web association speed, the working framework and the program should be considered at the advancement arrange. Moreover, "upkeep" issues are especially significant for test distributors. The ITC (2006) Guidelines give explicit direction, yet some distributor frameworks or stages seem, by all accounts, to be more easy to understand than others. The more risky frameworks work in a lot of repetitive assurance, with a complex haphazardly created secret word (and an appropriate however not really clear ID). Such passwords can be transmitted and additionally entered inaccurately if the test head or the test taker isn't cautious, prompting resulting test taker disappointment with the testing procedure.

Aside from standard moral practice as it applies to any testing or appraisal, internet testing, especially UIT for high stakes testing, brings to the casing the key issue of impropriety or "duping" and what to do about it in the event that it is identified or suspected.

The presence of duping is probably going to prompt unseemly choice being made when UIT testing is utilized in high stakes circumstances. Along these lines, there is a need to affirm the outcomes through some procedure, for example, a resulting delegated organization of a parallel structure, or comparable test. In any case, there is an unmistakable moral and expert issue required here: At what level of inconsistency (between the two test scores) can the test client guarantee convincingly that duping has occurred? What corroborative proof is accessible to help the end and what does the association (or enlisting chief) do about it? Is procedural equity disregarded if the individual has no counter-guarantee accessible? What are the dangers required for the significant partners, and in what capacity ought to these be overseen?

To decrease the likelihood of being trapped in this difficulty, aversion is significant as has been noted in past segments on test security, just as the need to illuminate the test taker regarding the strategies. A few associations may even utilize an express trustworthiness approach before testing

begins.

At the point when a given number of individuals are to be utilized through a large-scale testing and determination task, a cut score approach might be utilized. In any case, rather than utilizing a straightforward top-down determination approach, it is suggested that the test client at first chooses more test takers than foreseen for the second, corroborative, testing stage. To the degree that deceiving happens, the number passing the cut will be higher than anticipated, however the extra numbers will be disposed of by the affirmation test. Nevertheless, graduate enlistment programs, and other enormous scale choice projects, ought to consider utilizing this changed slice score approach to decrease the effect of deceiving [3].

Regardless of whether at present the degree of duping in UIT is generally small, great practice requests that some type of administered testing is led before an ultimate choice (or finding) is made, especially in high stakes testing.

Conclusion

Psychological diagnosis is one of the main forms practical application of the psychologist's professional abilities in the work on the problem of studying the development of the life world of the unemployed person. Psychodiagnostic techniques, namely online tests, are widely used to control the mental development of the individual and study it for expert purposes, to guide and optimize the strategies of behavioral actions of the unemployed.

Aside from usability, innovation gives the chance to create and show more extravagant types of upgrades than is conceivable with paper and pencil or customary testing. Such improvements can join sound, video and graphical boosts. Authenticity that is more prominent would thus be able to be given than is conceivable through a composed situation. Innovation can furnish more institutionalization than is conceivable with live pretends (regardless of whether expert entertainers), a customary practice or action in extensive appraisal focuses utilized for choice and advancement purposes. Utilization of such innovation improved testing isn't limited to the executives levels, with models existing for the utilization of innovation to aid the appraisal of untalented

or semiskilled work force, especially those tested with education issues. Such advancements can join liveliness with graphical devices, for example, intuitive controls.

The expression "gamification" has entered the testing and evaluation vocabulary. Programming applications may incorporate energized symbols and recreated conditions. While downloadable games, for example, America's Army most likely have more to do with enrollment and advertising as opposed to testing fundamentally, the idea is gaining increasing traction. The opening innovative discourse at the ITC 2012 gathering was titled "The development of evaluation: Simulations and genuine games" [8].

The information above recommends that there is an expanding obscuring of the lines among "tests and testing" and different types of "appraisal". There is a scope of issues to

address, paying little mind to the fame in receiving such mechanical advancements. "Build comparability" is an especially significant specialized issue to address, as are proficient issues, for example, the privacy and security of data. Moreover, what openings are accommodated appropriate test taker input when computerization is the point of convergence? What's more, computerization can imply that the test taker's smaller scale practices can be recorded during a PC conveyed appraisal. Measurements, for example, click examples or mouse "drift time" might be gathered, with the probability of reductionist or false appraisal decisions being made without the help of satisfactory research. Taking into account the information mentioned above we see our further researches in empirical work to check the hypothesis of the advantages of online test use.

References

1. Kornienko I.O. (2014). Problema doslidzhennja rozvitku zhittevogo svitu osobistosti [The problem of the study of the development of the personal life world] Aktual'ni problemi psihologii: Zbirnik naukovih prac' Institutu psihologii imeni G.S. Kostjuka NAPN Ukraïni. Zhitomir: Vid-vo ZhDU im. I. Franka., Tom VII. Ekologichna psihologija. V.36. P.197-207 (in Ukrainian)
2. Marusinec' M.M., Barchi B.V. (2018) Strategii povedinkovih dij bezrobitnih: statevij i vikovij aspekt doslidzhennja [Strategies for behavioral actions of the unemployed: gender and age aspects of the study] Ukraïns'kij psihologichnij zhurnal: zbirnik naukovih prac' / golovn. red. I. V. Daniljuk : KNU imeni Tarasa Shevchenka. K., № 3 (9). P.107-121(in Ukrainian)
3. Bartram, D. (2010). *The need for a new mode of test administration in assessment for work*. Paper presented at the 7th International Test Commission Conference, Hong Kong (in English).
4. Bartram, D. (2001). *The impact of the Internet on testing for recruitment, selection and development*. Keynote paper presented at the Fourth Australian Industrial and Organizational Psychology Conference, Sydney (in English).
5. Bartram, D. (1987). The development of an automated pilot testing system for pilot selection: The MICROPAT project. *Applied Psychology: an International Review*, 36, 279-298 (in English).
6. Bartram, D., & Hambleton, R. K. (Eds) (2006). *Computer-based testing and the internet: Issues and advances*. Chichester: John Wiley & Sons (in English).
7. Embretson, S. E., & Reise, S. P. (2000). *Item Response Theory for Psychologists*. Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates (in English).
8. Fallaw, S. S., & Kantrowitz, T. M. (2011). *2011 Global Assessment Trends Report*. SHLPreVisor (in English).
9. Guion, R. (2011). *Assessment, Measurement, and Prediction for Personnel Decisions* (2nd Edition). New York: Routledge (in English).
10. Macqueen, P. S. (2012). The rapid rise of online psychological testing in selection. *InPsych*, 34(5), 16-17 (in English).
11. Moreland, K.L. (1992). Computer-assisted psychological assessment. In M. Zeidner & R. Most (Eds.), *Psychological testing: An inside view*. Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press (in English).
12. Naglieri, J. A., Drasgow, F., Schmit, M., Handler, L., Prifitera, A. L., Margolis, A., & Velasquez, R. (2004). Psychological testing on the internet: New problems, old issues. *American Psychologist*, 59(3), 150162 (in English).
13. Sweller, J., Ayres, P., & Kalyuga, S. (2011). *Cognitive Load Theory*. New York: Springer (in English).
14. Zhang, J., Zhang, M., & Zhang, W. (2012). Application and Development of Testing in China. *Testing International*, Vol. 27, July, 2012 (6 – 8). [Newsletter of the International Test Commission.] (in English).

Резюме

Корниенко И. доктор психологических наук,
доцент, заведующий кафедрой психологии
Мукачевский государственный университет
ID ORCID 0000-0003-1451-4128

Барчи Б. кандидат психологических наук
старший преподаватель кафедры психологии
Мукачевский государственный университет
ID ORCID 0000-0002-5923-7331

**ПРЕИМУЩЕСТВА И ПРОБЛЕМЫ ПОЛЬЗОВАТЕЛЬСКОГО ИНТЕРФЕЙСА
ТЕСТИРОВАНИЯ БЕЗРАБОТНЫХ**

В статье представлены результаты теоретического исследования использования онлайн тестов в психодиагностической работе психологических особенностей безработных. Выделены основные переменные онлайн тестирования. Проанализирована научная литература по проведению онлайн тестирования и указано на возможные сложности и преимущества в работе.

Ключевые слова: психодиагностика; тест онлайн; тестирование интерфейса; личность; безработные.

Summary

Korniienko I. Doctor of Psychological Sciences, Associate Professor,
Chair of the Department of Psychology Mukachevo State University
ORCID ID 0000-0003-1451-4128

Barchi B. PhD of Psychological Sciences, Senior lecturer,
Senior lecturer of Psychology chair Mukachevo State University
ORCID ID 0000-0002-5923-7331

ADVANTAGES AND ISSUES OF USER INTERFACE TESTING OF UNEMPLOYED

The problem of unemployment has always attracted attention of scientists. In order to find out the above problems, it is necessary to select such types of psychodiagnostic studies of psychological features of unemployed persons, which will be more convenient in the work of both the psychologist and the respondent himself. Psychological diagnosis is one of the main forms practical application of the psychologist's professional abilities in the work on the problem of studying the development of the life world of the unemployed person. The purpose of the article is to give historical overview and modern state of using interface testing and to point out its advantages and disadvantages in psyche diagnosing the unemployed. Theoretical analysis of the literature and summarizing were the method used in the research. The article presents the results of a theoretical study of the use of online tests in the psychodiagnostic work of psychological features of the unemployed. The main variables of online testing are highlighted. The scientific literature on conducting online testing is analyzed and the possible difficulties and advantages of the work are pointed out. Online test outcomes can be used to give individualized treatment programs. By utilizing item reaction hypothesis and the intensity of PCs, an expanding method can be utilized to give fast symptomatic results. It was found out that to decrease the likelihood of being trapped in this difficulty, aversion is significant as has been noted in past segments on test security, just as the need to illuminate the test taker regarding the strategies. It was analyzed that a few associations may even utilize an express trustworthiness approach before testing begins. The research gives the proofs that innovation gives the chance to create and show more extravagant types of upgrades than is conceivable with paper and pencil or customary testing. Such improvements can join sound, video and graphical boosts. The results of the study showed that psychodiagnostic techniques, namely online tests, are widely used to control the mental development of the individual and study it for expert purposes, to guide and optimize the strategies of behavioral actions of the unemployed. Further researches are seen in empirical work to check the hypothesis of the advantages of online test use.

Кришталь М. кандидат психологічних наук,
професор, Черкаський інститут пожежної безпеки
імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України
ORCID ID 0000-0003-0701-4731

Головченко С. кандидат економічних наук,
Черкаський інститут пожежної безпеки
імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України
ORCID ID 0000-0002-6782-5221

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ПРАЦІВНИКІВ ДСНС УКРАЇНИ

У статті розкрито особливості психофізіологічної експертизи працівників ДСНС України, що стосуються наукової, організаційної та правової сфер. Представлені результати роботи дозволяють скласти цілісне уявлення про нормативно-правову базу експертизи, організаційну структуру процесу дослідження, методи та методики психофізіологічного обстеження працівників ДСНС.

Ключові слова: персонал ДСНС України, діяльність, професійна придатність, психофізіологічна експертиза, професійно важливі якості.

Постановка проблеми. Зменшення ризиків для життя та здоров'я працівників є однією з найбільш важливих проблем, яку покликана вирішувати система психологічного забезпечення професійної діяльності фахівців ризиконебезпечних галузей. В останнє десятиріччя суттєвий внесок у її розробку зробили В. Алтухов, Г. Грибенюк, В. Довгуша, М. Корольчук, П. Криворучко, М. Макаренко, О. Малхазов, В. Осьодло, О. Тімченко та ін.

У ДСНС вона знайшла своє рішення через механізм психофізіологічної експертизи, яка сьогодні є прикладом міждисциплінарної проблеми, що охоплює собою наукову, організаційну та правову сфери.

Виклад основного матеріалу. Науковці вказують [3-5], що психофізіологічна експертиза здатна вирішувати низку задач пов'язаних із збереженням професійного здоров'я працівника, зниженням ентропії його поведінки під час виконання завдань за призначенням, та, що найголовніше, дає можливість об'єктивно оцінити професійну придатність суб'єкта праці до конкретного виду діяльності.

Професійна придатність, як відомо, проявляється в показниках ефективності, надійності та якості діяльності. Показник надійності є основним з погляду безпеки,

безаварійності праці та характеризується рівнем безпомилковості й своєчасності дій, змістом помилкових дій та наслідками зниження надійності. Надійність діяльності визначається сукупністю професійних, технічних, організаційних факторів, але з погляду професійної придатності її провідними передумовами є психофізіологічні особливості суб'єкта, що відображають його можливості, стан професійно важливих якостей особистості, механізми психічної регуляції поведінки в екстремальних умовах та встановлюється шляхом проведення психофізіологічної експертизи [10].

Важливою ланкою психофізіологічної експертизи, як наголошують А. Єна та В. Маслюк, є правова база, яка детально регламентує заходи щодо організації та здійснення такої експертизи [2]. Нині, наявна нормативно-правова база охоплює різні рівні, зокрема, міжнародний, державний та міжгалузевий. На кожному з цих рівнів є один або декілька документів, які з певним узагальненням регламентують заходи щодо організації та проведення психофізіологічної експертизи.

Європейська модель охорони праці базується на системі мінімальних директив, які чітко визначають заходи для

покращання безпеки праці та охорони здоров'я на робочому місці.

Рамкова директива Європейського Співтовариства № 89/391/ЄЕС по запровадженню заходів щодо поліпшення безпеки і захисту здоров'я робітників на виробництві визначає загальну концепцію безпеки та охорони здоров'я на робочому місці в ЄС та є основою для 19 індивідуальних директив за окремими сферами діяльності.

Відповідно до директиви, роботодавець зобов'язаний «забезпечити охорону безпеки та здоров'я працівників у всіх аспектах, що стосуються виробництва».

Пункт 2-d статті 6 цього документу наголошує необхідність прийняття до уваги людського фактору в роботі, особливо при упорядкуванні робочих місць та гігієнічних факторів при виборі знарядь праці, а також працівників і виробничих процесів. Пункт 3-b цієї статті пропонує узяти до уваги придатність працівника до роботи, яку йому довірили з погляду забезпечення безпеки праці та збереження його здоров'я [6].

За визначенням, психофізіологічна експертиза через оцінку психофізіологічних можливостей працівника відносно ефективного виконання конкретного виду діяльності, саме і спрямована на визначення його придатності до виконання небезпечної роботи. Вона констатує наявність та рівень розвитку певних якостей, що визначають спроможність робітника діяти адекватно при виникненні небезпеки.

Безпечне виконання робіт підвищеної небезпеки потребує професійного відбору, складовими якого є освітній відбір, відбір за станом здоров'я та за психологічними і психофізіологічними даними. Перевірці наявності необхідних знань, навичок та стану здоров'я для виконання певних робіт приділяється належна увага, проте, іншій складовій – правильному підбору працівника, спроможного за своїми психологічними та психофізіологічними якостями виконувати роботи підвищеної небезпеки, ще не так давно приділялося недостатньо уваги у нашій країні.

На державному рівні найголовнішим документом, що регламентує психофізіологічну експертизу, є Закон України «Про охорону праці», стаття 5 («Права на охорону праці під час укладання трудового договору») якого передбачає її проведення: «...Працівнику не може пропонуватися робота, яка за медичним висновком протипоказана йому за станом здоров'я. До виконання робіт підвищеної небезпеки та тих, що потребують професійного добору, допускаються особи за наявності висновку психофізіологічної експертизи» [8].

Впровадження в провідних галузях економічної діяльності нашої держави системи професійного психофізіологічного відбору спеціалістів, зайнятих на роботах з підвищеним рівнем небезпеки, та розробка відповідної нормативної бази здійснювалося відповідно до Національної програми поліпшення стану безпеки, гігієни праці та виробничого середовища на 2001-2005 роки, яка затверджена постановою Кабінету Міністрів України № 1320 від 10.10.2001. Координація заходів Національної програми була покладена на Держгірпромнагляд.

Постанова Кабінету Міністрів України від 11.03.2004 за № 315 «Про підсумки соціально-економічного розвитку України у 2003 році та хід виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України» передбачала прийняття нормативно-правових актів, що регламентують діяльність системи психофізіологічної експертизи працівників, зайнятих на роботах з підвищеною небезпекою.

Нормативно-правові акти, прийняті на міжгалузевому рівні, дозволяють здійснювати заходи психофізіологічної експертизи. Так, конкретний перелік робіт підвищеної небезпеки та тих, що потребують професійного добору, розкрито у відповідних актах:

– Постанова Кабінету Міністрів України № 1631 від 15.10.2003 «Про затвердження Порядку видачі дозволів Державним комітетом з нагляду за охороною праці та його територіальними органами» що затверджує «Перелік робіт

підвищеної небезпеки», який налічує 88 видів робіт.

– Наказ Державного комітету України з нагляду за охороною праці № 15 від 26.01.2005, що затверджує «Типове положення про порядок проведення навчання і перевірки знань з питань охорони праці та Перелік робіт з підвищеною небезпекою». Згідно наказу робота з підвищеною небезпекою – є робота в умовах впливу шкідливих та небезпечних виробничих чинників або така, де є потреба в професійному доборі, чи пов'язана з обслуговуванням, управлінням, застосуванням технічних засобів праці або технологічних процесів, що характеризуються підвищеним ступенем ризику виникнення аварій, пожеж, загрози життю, заподіяння шкоди здоров'ю, майну, довкіллю.

– Спільний наказ Міністерства охорони здоров'я України та Державного Комітету по нагляду за охороною праці № 263/121 від 23.09.1994 «Про затвердження Переліку робіт, де є потреби у професійному доборі» (зі змінами, внесеними наказом № 102/85 від 06.06.1995).

Останнім документом визначений перелік видів робіт, де є потреба у професійному доборі, та психофізіологічні показники для його проведення. Відповідно до наказу, необхідне проведення психофізіологічної експертизи різних видів ризонебезпечних робіт, зокрема і аварійно-рятувальних робіт та робіт по гасінню пожеж (п.8).

З метою виконання вищевказаного нормативного акту, у Державній службі України з надзвичайних ситуацій, видано відповідні відомчі організаційно-розпорядчі документи, які конкретизують положення про психофізіологічну експертизу працівників міністерства: наказ МНС України № 14 від 14.01.2004 «Про удосконалення порядку вивчення та відбору кандидатів на службу на посади рядового і начальницького складу МНС України» та наказ МВС України № 747 від 31.08.2017 «Про затвердження Порядку психологічного забезпечення в Державній службі України з надзвичайних ситуацій»,

а також наказ МОЗ України № 464 від 11.07.2006 «Про затвердження методичних рекомендацій «Проведення психофізіологічного професійного відбору кандидатів на навчання до вищих навчальних закладів Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків чорнобильської катастрофи».

У п. 3.1. першого розділу («Загальні положення») наказу МНС України № 14 від 14.01.2004 йдеться про те, що вивчення кандидатів для прийняття на службу на посади рядового і начальницького складу здійснюється в три етапи, серед яких вказаний і медичний відбір, який проводиться за соматичними, психіатричними та психофізіологічними показниками [9].

Також зазначено, що вивчення кандидатів на службу або навчання у ЗВО відомства серед іншого здійснюється шляхом проходження ними психофізіологічного обстеження для визначення психофізіологічних показників професійного добору, за допомогою яких оцінюються особисті якості кандидатів. На підставі отриманих результатів видається висновок психофізіологічного обстеження щодо придатності до проходження служби, який оформляється довідкою.

Наказ ДСНС № 747 від 31.08.2017 доповнює вищезгаданий документ і чітко вказує, що професійно-психологічний відбір в ДСНС проводиться з використанням методів соціально-психологічного вивчення, психологічного та психофізіологічного обстеження з метою структурного аналізу особистості кандидата відповідно до вимог обраної професії [7]. Зокрема, психологічне та психофізіологічне обстеження (тестування) дозволяє оцінити пізнавальні психічні процеси (сприйняття, увага, пам'ять, мислення), властивості нервової системи (сила, рухливість, лабільність, врівноваженість), психомоторики, психологічні особливості особистості (темперамент, характер, здібності).

Окремої уваги, у рамках нашої наукової розвідки, заслуговує питання адекватного та якісного

психодіагностичного інструментарію, який застосовується для проведення психофізіологічної експертизи працівників ДСНС України, та відповідає обов'язковим психометричним вимогам достовірності та надійності. У ДСНС України до фахового психодіагностичного інструментарію відносять два основних класи методик: методики спостереження і співбесіди та діяльнісні тестові методики.

Спостереження та співбесіда, як зазначає В. Бодров, є одним з найбільш традиційних способів діагностики індивідуальних особливостей та станів людини у її поведінкових проявах. Завдання дослідника на цьому етапі експертизи – описувати лише зовнішні прояви та поведінку обстежуваних, виключаючи емоційні реакції та власні оцінки [1]. Такий підхід організації дослідження є валідним та надійним інструментом, що дає можливість отримувати результати, які мінімально залежать від особистості дослідника.

Діяльнісні тестові методики, реалізуються у сертифікованому програмному тестовому комплексі для професійного психофізіологічного відбору спеціалістів, які зайняті на роботах з підвищеною небезпекою. Даний програмний продукт розроблений Центром психофізіологічної експертизи працівників для виконання робіт підвищеної небезпеки ДП «Головний навчально-методичний центр», Державного Департаменту промислової політики, охорони праці та гірничого нагляду МНС України.

Методики комплексу характеризуються високою валідністю та надійністю, що забезпечує належний рівень об'єктивності та стандартності обстеження. До їх сукупності належать наступні тести: «Таблиця», «Маятник», «Годинник», «Трикутник», «Квадрат», «Складна сенсомоторна реакція. Фігура трикутник-коло», «Складна сенсомоторна реакція. Фігура квадрат-коло», «Переключення уваги», «Екстремальні умови (установлення закономірностей)», «Адаптивність» [10].

Послідовність проведення психофізіологічного обстеження на

тестовому комплексі, включає такі етапи: інструктаж групи працівників, які будуть обстежені; їх реєстрація; тестування; аналіз і експертиза результатів обстеження, занесення інформації до бази даних, підготовка і видача висновків психофізіологічної експертизи (див. рис 1.).

Тестування по кожному окремому тесту починається з тренажера. Інструкція пояснює задачу, а також дії, які необхідно проводити з клавіатурою.

Тест «Таблиця» призначений для вивчення об'єму, розподілу та переключення уваги.

Тест «Маятник» призначений для визначення показника стійкості реакції.

Тест «Годинник» призначений для виявлення сприйняття просторового уявлення.

Методики «Трикутник» та «Квадрат» призначені для визначення латентних періодів простих сенсомоторних реакцій на подразник. Сутність вищезазначених методик полягає у вимірюванні загального часу рухової реакції лівої та правої руки, відповідно, у відповідь на дію подразника.

Тести «Складна сенсомоторна реакція. Трикутник-коло» та «Складна сенсомоторна реакція. Квадрат-коло» призначені для визначення швидкості та точності сенсомоторних реакцій, що здійснюються в умовах, коли обстежуваний повинен реагувати лише на відповідну комбінацію фігур.

Методика «Переключення уваги» призначена для вивчення здатності до розподілу та швидкості переключення уваги.

Тест «Екстремальні умови (установлення закономірностей)» призначений для дослідження сукупності комбінаторно-логічних мисленевих операцій.

Тест «Адаптивність» призначений для визначення точності сприйняття часу, а також таких показників як адаптивність, тривога, втома, лабільність.

За результатами обстеження складається експертний висновок психофізіологічної експертизи працівника, який ґрунтується на сукупності даних, отриманих з використанням програмного

Питання психології

тестового комплексу та формалізованих даних, отриманих під час спостереження і співбесіди (під співбесідою слід розуміти будь-яке мовне спілкування з обстежуваним, в тому числі під час реєстрації та інструктажу, а не лише цілеспрямоване опитування). Відзначимо, що кожна окрема складова експертизи

спрямована на отримання певної інформації як про рівень розвитку певної якості, так і про особливості цілісної поведінкової активності, що відображає функціональну повноцінність нервової системи і особливості психічних процесів обстежуваного.

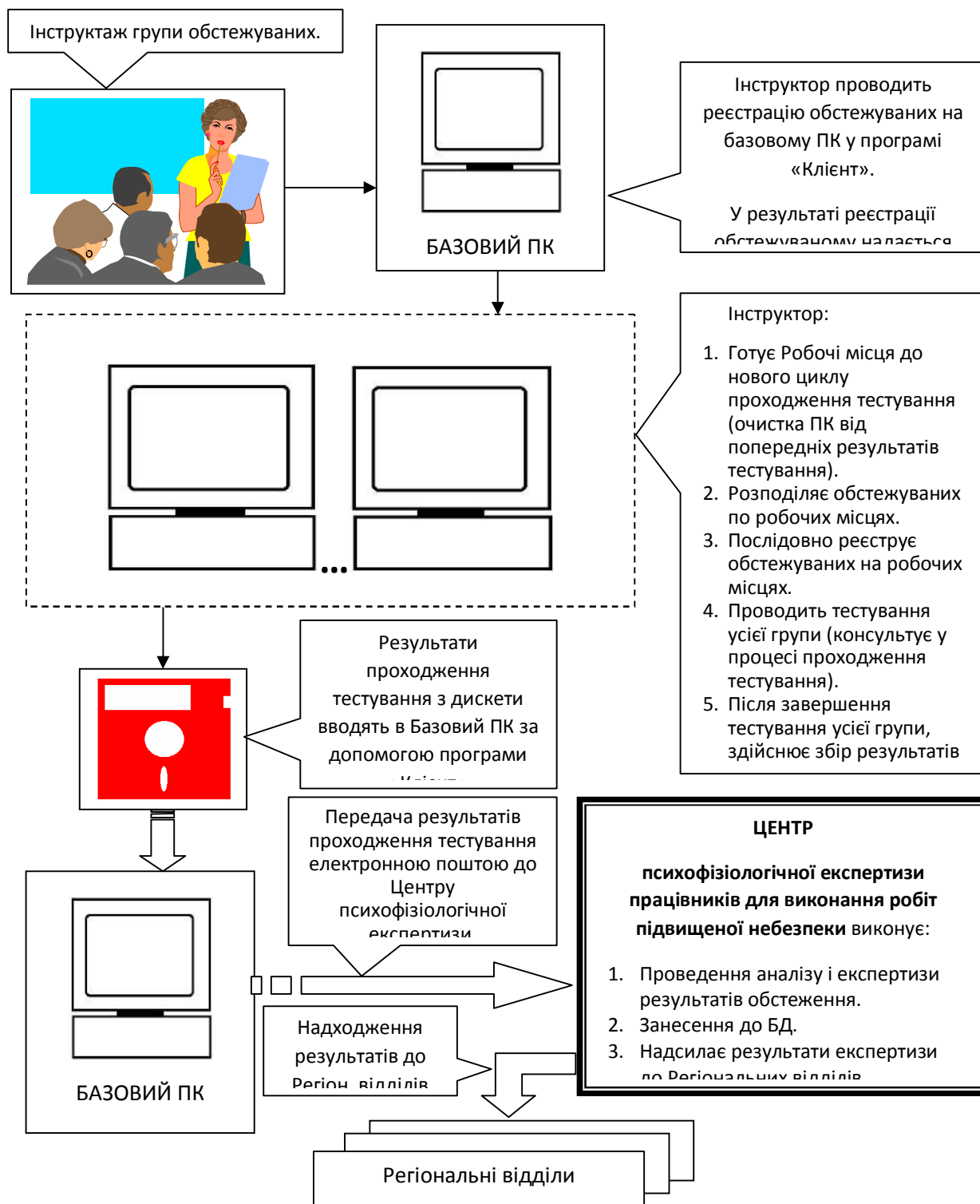

Рис. 1. Послідовність проведення психофізіологічної експертизи працівників ДСНС України [10]

У експертному висновку вказуються формалізовані оцінки за показниками окремих якостей, що були досліджені та загальна оцінка психофізіологічного обстеження, яка є інтегрованим результатом спостереження, співбесіди і тестування. Отримані дані є матеріалом для подальшої роботи з обстежуваним: цілеспрямована співбесіда, направлення на медогляд, призначення тренувань або психокорекції чи реабілітаційних заходів з повторним обстеженням.

Описана процедура організації дослідження, дозволяє забезпечити високу точність висновку психофізіологічної експертизи, яка, у свою чергу, покликана надати об'єктивність при оцінці рівня професійної придатності як працівників, так і кандидатів на працевлаштування та

навчання в системі ДСНС України при проходженні професійно-психологічного відбору, а також сприяти профілактиці професійного травматизму при виконанні завдань за призначенням.

Висновки. Таким чином, розкриті особливості психофізіологічної експертизи працівників ДСНС України дозволяють скласти цілісне уявлення про основні аспекти психофізіологічного вивчення фахівців рятувальної справи. Так, правові аспекти – описують наявну нормативно-правову базу експертизи; організаційні – розкривають організаційну структуру процесу психофізіологічного обстеження працівників ДСНС; наукові – відображають методологічні засади даного дослідження.

Список використаних джерел

1. Бодров В.А. Психология профессиональной пригодности : [учеб. пособ. для вузов] / В.А. Бодров. – [2-е изд.]. – М. : ПЕР СЭ, 2006. – 511 с. – (Современное образование).
2. Єна А. Правові аспекти проведення психофізіологічної експертизи / А. Єна, В. Маслюк // Довідник кадровика. – 2007. – № 5. – С. 89–95.
3. Корольчук М.С. Теорія і практика професійного психологічного відбору : навч. посіб. / М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк. – К. : Ніка-Центр, 2006. – 532 с.
4. Макаренко М.В. Основи професійного відбору військових спеціалістів та методики вивчення індивідуальних психофізіологічних відмінностей між людьми / М.В. Макаренко. – К. : Ін-т фізіології ім. О.О. Богомольця НАН України, Науково-дослідний центр гуманітарних проблем ЗС України, 2006. – 395 с.
5. Малхазов О.Р. Впровадження спеціальних психофізіологічних технологій у систему профвідбору фахівців для авіаційної галузі України / О.Р. Малхазов, В.П. Бабак, В.П. Харченко // Наука та інновації. – 2007. – Т. 3, № 5. – С. 36–52.
6. Про впровадження заходів щодо заохочення вдосконалень у сфері безпеки і охорони здоров'я працівників під час роботи на виробництві : директива ради ЄС від 12.06.1989. – № 89/391/ЄЕС.
7. Наказ МВС України від 31.08.2017, № 747 «Про затвердження Порядку психологічного забезпечення в Державній службі України з надзвичайних ситуацій» [Електронний ресурс] // МВС України. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1390-17/page>.
8. Про охорону праці : [закон України, 14.10.1992, № 2694-XII] // Відомості Верховної Ради України, 1992. – № 49.
9. Про удосконалення порядку вивчення та відбору кандидатів на службу на посади рядового і начальницького складу МНС України : наказ МНС України від 14.01.2004 / МНС України. – К., 2004. – № 14.
10. Програмний тестовий комплекс для професійного психофізіологічного відбору спеціалістів, які зайняті на роботах з підвищеною небезпекою. Версія 1.001. Керівництво оператора. – К. : Центр психофізіологічної експертизи працівників для виконання робіт підвищеної небезпеки ДП “Головний навчально-методичний центр”, 2007. – 56 с.

References

1. Bodrov V.A. Psikhologiya professionalnoy prigodnosti : [ucheb. posob. dlya vuzov] / V.A. Bodrov. – [2-e izd.]. – M. : PYeR SE, 2006. – 511 s. – (Sovremennoe obrazovanie). [in Russian].
1. 2. Єна А. Pravovi aspekti provedennya psikhofiziologichnoї ekspertizi / А. Єна, V. Maslyuk // Dovidnik kadrovika. – 2007. – № 5. – S. 89–95. [in Ukrainian].

3. Korolchuk M.S. Teoriya i praktika profesiynogo psikhologichnogo vidboru : navch. posib. / M.S. Korolchuk, V.M. Kraynyuk. – K. : Nika-Tsentr, 2006. – 532 s. [in Ukrainian].
4. Makarenko M.V. Osnovi profesiynogo vidboru viyskovikh spetsialistiv ta metodiki vivchennya individualnikh psikhofiziologichnikh vidminnostey mizh lyudmi / M.V. Makarenko. – K. : In-t fiziologii im. O.O. Bogomoltsya NAN Ukraïni, Naukovo-doslidnyy tsentr gumanitarnikh problem ZS Ukraïni, 2006. – 395 s. [in Ukrainian].
5. Malkhazov O.R. Vprovadzhennya spetsialnikh psikhofiziologichnikh tekhnologiy u sistemu profvidboru fakhivtsiv dlya aviatsiynoi galuzi Ukraïni / O.R. Malkhazov, V.P. Babak, V.P. Kharchenko // Nauka ta innovatsii. – 2007. – T. 3, № 5. – S. 36–52. [in Ukrainian].
6. Pro vprovadzhennya zakhodiv shchodo zaokhochennya vdoskonalen u sferi bezpeki i okhoroni zdorov'ya pratsivnikiv pid chas roboti na virobnitstvi : direktiva radi ЄS vid 12.06.1989. – № 89/391/ЄYeS. [in Ukrainian].
7. Nakaz MVS Ukraïni vid 31.08.2017, № 747 «Pro zatverdzhennya Poryadku psikhologichnogo zabezpechennya v Derzhavniy sluzhbi Ukraïni z nadzvichaynikh situatsiy» [Yelektronniy resurs] // MVS Ukraïni. – Rezhim dostupu: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1390-17/page>. [in Ukrainian].
8. Pro okhoronu pratsi : [zakon Ukraïni, 14.10.1992, № 2694-XII] // Vidomosti Verkhovnoi Radi Ukraïni, 1992. – № 49. [in Ukrainian].
9. Pro udoskonalennya poryadku vivchennya ta vidboru kandidativ na sluzhbu na posadi ryadovogo i nachalnitskogo skladu MNS Ukraïni : nakaz MNS Ukraïni vid 14.01.2004 / MNS Ukraïni. – K., 2004. – № 14. [in Ukrainian].
10. Programniy testoviy kompleks dlya profesiynogo psikhofiziologichnogo vidboru spetsialistiv, yaki zaynyati na robotakh z pidvishchenoyu nebezpekoyu. Versiya 1.001. Kerivnitstvo operatora. – K. : Tsentr psikhofiziologichnoi ekspertizi pratsivnikiv dlya vikonannya robot pidvishchenoi nebezpeki DP “Golovniy navchalno-metodichniy tsentr”, 2007. – 56 s. [in Ukrainian].

Резюме

Крышталъ Н. кандидат психологических наук, профессор, Черкасский институт пожарной безопасности имени Героев Чернобыля НУГЗ Украины
ORCID ID 0000-0003-0701-4731

Головченко С. кандидат экономических наук, Черкасский институт пожарной безопасности имени Героев Чернобыля НУГЗ Украины
ORCID ID 0000-0002-6782-5221

ОСОБЕННОСТИ ПСИХОФИЗИОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ РАБОТНИКОВ ГСЧС УКРАИНЫ

В статье раскрыты особенности психофизиологической экспертизы специалистов ГСЧС Украины, касающиеся научной, организационной и правовой сфер. Представленные результаты работы позволяют составить целостное представление о нормативно-правовой базе экспертизы, организационной структуре процесса исследования, методах и методиках психофизиологического обследования специалистов ГСЧС.

Ключевые слова: персонал ГСЧС Украины, деятельность, профессиональная пригодность, психофизиологическая экспертиза, профессионально важные качества.

Summary

Kryshstal M. Ph. D. in Psychology, Professor, Cherkasy Institute of Fire Safety named after Chornobyl Heroes of National University of Civil Defence of Ukraine
ORCID ID 0000-0003-0701-4731

Golovchenko S. Ph. D. in Economic, Cherkasy Institute of Fire Safety named after Chornobyl Heroes of National University of Civil Defence of Ukraine
ORCID ID 0000-0002-6782-5221

THE FEATURES OF PSYCHOPHYSIOLOGICAL EXAMINATION OF PERSONNEL OF STATE EMERGENCY SERVICE OF UKRAINE

The article reveals the features of the psychophysiological examination of specialists of the State Emergency Service of Ukraine, relating to the scientific, organizational and legal spheres. The presented

results of the work allow us to create a holistic view of the regulatory framework of the examination, the organizational structure of the research process, methods and techniques of psychophysiological examination of specialists of the State Emergency Service.

Introduction. *Reducing the risks to the life and health of workers is one of the most important problems that the system of psychological support for the professional activity of professionals in risky industries is designed to solve. In the last decade, a significant number of scientists and researchers have made a significant contribution to its development. In SES of Ukraine, it found its solution through the mechanism of psychophysiological examination, which today is an example of an interdisciplinary problem that covers the scientific, organizational and legal spheres.*

Purpose. *The purpose of this article is to reveal the essence and content of psychophysiological examination of employees of the SES of Ukraine.*

Methods. *To achieve the aim and the tasks of the research a complex of interrelated research methods is used, the choice of which is caused by the content of the given problem: theoretical – analysis, synthesis, systematization and generalization of data of literary sources and normative legal acts on the problem of psychophysiological examination of employees of SES of Ukraine.*

Originality. *Scientific novelty of the article is a comprehensive study of the peculiarities of psychophysiological examination of employees of the SES of Ukraine, finding out its essence and content for this category of specialists; regulatory framework and organizational structure.*

Conclusion. *Thus, the revealed features of psychophysiological examination of employees of the SES of Ukraine allow to form a holistic view of the main aspects of psychophysiological study of specialists of rescue service. Legal aspects describe the existing regulatory framework of expertise; organizational aspects reveal the organizational structure of the process of psychophysiological examination of employees of SES; scientific aspects reflect the methodological foundations of this study.*

Key words: personnel of the State Emergency Service of Ukraine, activities, professional suitability, psychophysiological examination, professionally important qualities

Кришталь М. кандидат психологічних наук,
професор, Черкаський інститут пожежної безпеки
імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України
ORCID ID 0000-0003-0701-4731

Головченко С. кандидат економічних наук,
Черкаський інститут пожежної безпеки
імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України
ORCID ID 0000-0002-6782-5221

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ПРАЦІВНИКІВ ДСНС УКРАЇНИ

У статті розкрито особливості психофізіологічної експертизи працівників ДСНС України, що стосуються наукової, організаційної та правової сфер. Представлені результати роботи дозволяють скласти цілісне уявлення про нормативно-правову базу експертизи, організаційну структуру процесу дослідження, методи та методики психофізіологічного обстеження працівників ДСНС.

Ключові слова: персонал ДСНС України, діяльність, професійна придатність, психофізіологічна експертиза, професійно важливі якості.

Постановка проблеми. Зменшення ризиків для життя та здоров'я працівників є однією з найбільш важливих проблем, яку покликана вирішувати система психологічного забезпечення професійної діяльності фахівців ризиконебезпечних галузей. В останнє десятиріччя суттєвий внесок у її розробку зробили В. Алтухов, Г. Грибенюк, В. Довгуша, М. Корольчук, П. Криворучко, М. Макаренко, О. Малхазов, В. Осьодло, О. Тімченко та ін.

У ДСНС вона знайшла своє рішення через механізм психофізіологічної експертизи, яка сьогодні є прикладом міждисциплінарної проблеми, що охоплює собою наукову, організаційну та правову сфери.

Виклад основного матеріалу. Науковці вказують [3-5], що психофізіологічна експертиза здатна вирішувати низку задач пов'язаних із збереженням професійного здоров'я працівника, зниженням ентропії його поведінки під час виконання завдань за призначенням, та, що найголовніше, дає можливість об'єктивно оцінити професійну придатність суб'єкта праці до конкретного виду діяльності.

Професійна придатність, як відомо, проявляється в показниках ефективності, надійності та якості діяльності. Показник надійності є основним з погляду безпеки,

безаварійності праці та характеризується рівнем безпомилковості й своєчасності дій, змістом помилкових дій та наслідками зниження надійності. Надійність діяльності визначається сукупністю професійних, технічних, організаційних факторів, але з погляду професійної придатності її провідними передумовами є психофізіологічні особливості суб'єкта, що відображають його можливості, стан професійно важливих якостей особистості, механізми психічної регуляції поведінки в екстремальних умовах та встановлюється шляхом проведення психофізіологічної експертизи [10].

Важливою ланкою психофізіологічної експертизи, як наголошують А. Єна та В. Маслюк, є правова база, яка детально регламентує заходи щодо організації та здійснення такої експертизи [2]. Нині, наявна нормативно-правова база охоплює різні рівні, зокрема, міжнародний, державний та міжгалузевий. На кожному з цих рівнів є один або декілька документів, які з певним узагальненням регламентують заходи щодо організації та проведення психофізіологічної експертизи.

Європейська модель охорони праці базується на системі мінімальних директив, які чітко визначають заходи для

покращання безпеки праці та охорони здоров'я на робочому місці.

Рамкова директива Європейського Співтовариства № 89/391/ЄЕС по запровадженню заходів щодо поліпшення безпеки і захисту здоров'я робітників на виробництві визначає загальну концепцію безпеки та охорони здоров'я на робочому місці в ЄС та є основою для 19 індивідуальних директив за окремими сферами діяльності.

Відповідно до директиви, роботодавець зобов'язаний «забезпечити охорону безпеки та здоров'я працівників у всіх аспектах, що стосуються виробництва».

Пункт 2-d статті 6 цього документу наголошує необхідність прийняття до уваги людського фактору в роботі, особливо при упорядкуванні робочих місць та гігієнічних факторів при виборі знарядь праці, а також працівників і виробничих процесів. Пункт 3-b цієї статті пропонує узяти до уваги придатність працівника до роботи, яку йому довірили з погляду забезпечення безпеки праці та збереження його здоров'я [6].

За визначенням, психофізіологічна експертиза через оцінку психофізіологічних можливостей працівника відносно ефективного виконання конкретного виду діяльності, саме і спрямована на визначення його придатності до виконання небезпечної роботи. Вона констатує наявність та рівень розвитку певних якостей, що визначають спроможність робітника діяти адекватно при виникненні небезпеки.

Безпечне виконання робіт підвищеної небезпеки потребує професійного відбору, складовими якого є освітній відбір, відбір за станом здоров'я та за психологічними і психофізіологічними даними. Перевірці наявності необхідних знань, навичок та стану здоров'я для виконання певних робіт приділяється належна увага, проте, іншій складовій – правильному підбору працівника, спроможного за своїми психологічними та психофізіологічними якостями виконувати роботи підвищеної небезпеки, ще не так давно приділялося недостатньо уваги у нашій країні.

На державному рівні найголовнішим документом, що регламентує психофізіологічну експертизу, є Закон України «Про охорону праці», стаття 5 («Права на охорону праці під час укладання трудового договору») якого передбачає її проведення: «...Працівнику не може пропонуватися робота, яка за медичним висновком протипоказана йому за станом здоров'я. До виконання робіт підвищеної небезпеки та тих, що потребують професійного добору, допускаються особи за наявності висновку психофізіологічної експертизи» [8].

Впровадження в провідних галузях економічної діяльності нашої держави системи професійного психофізіологічного відбору спеціалістів, зайнятих на роботах з підвищеним рівнем небезпеки, та розробка відповідної нормативної бази здійснювалося відповідно до Національної програми поліпшення стану безпеки, гігієни праці та виробничого середовища на 2001-2005 роки, яка затверджена постановою Кабінету Міністрів України № 1320 від 10.10.2001. Координація заходів Національної програми була покладена на Держгірпромнагляд.

Постанова Кабінету Міністрів України від 11.03.2004 за № 315 «Про підсумки соціально-економічного розвитку України у 2003 році та хід виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України» передбачала прийняття нормативно-правових актів, що регламентують діяльність системи психофізіологічної експертизи працівників, зайнятих на роботах з підвищеною небезпекою.

Нормативно-правові акти, прийняті на міжгалузевому рівні, дозволяють здійснювати заходи психофізіологічної експертизи. Так, конкретний перелік робіт підвищеної небезпеки та тих, що потребують професійного добору, розкрито у відповідних актах:

– Постанова Кабінету Міністрів України № 1631 від 15.10.2003 «Про затвердження Порядку видачі дозволів Державним комітетом з нагляду за охороною праці та його територіальними органами» що затверджує «Перелік робіт

підвищеної небезпеки», який налічує 88 видів робіт.

– Наказ Державного комітету України з нагляду за охороною праці № 15 від 26.01.2005, що затверджує «Типове положення про порядок проведення навчання і перевірки знань з питань охорони праці та Перелік робіт з підвищеною небезпекою». Згідно наказу робота з підвищеною небезпекою – є робота в умовах впливу шкідливих та небезпечних виробничих чинників або така, де є потреба в професійному доборі, чи пов'язана з обслуговуванням, управлінням, застосуванням технічних засобів праці або технологічних процесів, що характеризуються підвищеним ступенем ризику виникнення аварій, пожеж, загрози життю, заподіяння шкоди здоров'ю, майну, довкіллю.

– Спільний наказ Міністерства охорони здоров'я України та Державного Комітету по нагляду за охороною праці № 263/121 від 23.09.1994 «Про затвердження Переліку робіт, де є потреби у професійному доборі» (зі змінами, внесеними наказом № 102/85 від 06.06.1995).

Останнім документом визначений перелік видів робіт, де є потреба у професійному доборі, та психофізіологічні показники для його проведення. Відповідно до наказу, необхідне проведення психофізіологічної експертизи різних видів ризонебезпечних робіт, зокрема і аварійно-рятувальних робіт та робіт по гасінню пожеж (п.8).

З метою виконання вищевказаного нормативного акту, у Державній службі України з надзвичайних ситуацій, видано відповідні відомчі організаційно-розпорядчі документи, які конкретизують положення про психофізіологічну експертизу працівників міністерства: наказ МНС України № 14 від 14.01.2004 «Про удосконалення порядку вивчення та відбору кандидатів на службу на посади рядового і начальницького складу МНС України» та наказ МВС України № 747 від 31.08.2017 «Про затвердження Порядку психологічного забезпечення в Державній службі України з надзвичайних ситуацій»,

а також наказ МОЗ України № 464 від 11.07.2006 «Про затвердження методичних рекомендацій «Проведення психофізіологічного професійного відбору кандидатів на навчання до вищих навчальних закладів Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків чорнобильської катастрофи».

У п. 3.1. першого розділу («Загальні положення») наказу МНС України № 14 від 14.01.2004 йдеться про те, що вивчення кандидатів для прийняття на службу на посади рядового і начальницького складу здійснюється в три етапи, серед яких вказаний і медичний відбір, який проводиться за соматичними, психіатричними та психофізіологічними показниками [9].

Також зазначено, що вивчення кандидатів на службу або навчання у ЗВО відомства серед іншого здійснюється шляхом проходження ними психофізіологічного обстеження для визначення психофізіологічних показників професійного добору, за допомогою яких оцінюються особисті якості кандидатів. На підставі отриманих результатів видається висновок психофізіологічного обстеження щодо придатності до проходження служби, який оформляється довідкою.

Наказ ДСНС № 747 від 31.08.2017 доповнює вищезгаданий документ і чітко вказує, що професійно-психологічний відбір в ДСНС проводиться з використанням методів соціально-психологічного вивчення, психологічного та психофізіологічного обстеження з метою структурного аналізу особистості кандидата відповідно до вимог обраної професії [7]. Зокрема, психологічне та психофізіологічне обстеження (тестування) дозволяє оцінити пізнавальні психічні процеси (сприйняття, увага, пам'ять, мислення), властивості нервової системи (сила, рухливість, лабільність, врівноваженість), психомоторики, психологічні особливості особистості (темперамент, характер, здібності).

Окремої уваги, у рамках нашої наукової розвідки, заслуговує питання адекватного та якісного

психодіагностичного інструментарію, який застосовується для проведення психофізіологічної експертизи працівників ДСНС України, та відповідає обов'язковим психометричним вимогам достовірності та надійності. У ДСНС України до фахового психодіагностичного інструментарію відносять два основних класи методик: методики спостереження і співбесіди та діяльнісні тестові методики.

Спостереження та співбесіда, як зазначає В. Бодров, є одним з найбільш традиційних способів діагностики індивідуальних особливостей та станів людини у її поведінкових проявах. Завдання дослідника на цьому етапі експертизи – описувати лише зовнішні прояви та поведінку обстежуваних, виключаючи емоційні реакції та власні оцінки [1]. Такий підхід організації дослідження є валідним та надійним інструментом, що дає можливість отримувати результати, які мінімально залежать від особистості дослідника.

Діяльнісні тестові методики, реалізуються у сертифікованому програмному тестовому комплексі для професійного психофізіологічного відбору спеціалістів, які зайняті на роботах з підвищеною небезпекою. Даний програмний продукт розроблений Центром психофізіологічної експертизи працівників для виконання робіт підвищеної небезпеки ДП «Головний навчально-методичний центр», Державного Департаменту промислової політики, охорони праці та гірничого нагляду МНС України.

Методики комплексу характеризуються високою валідністю та надійністю, що забезпечує належний рівень об'єктивності та стандартності обстеження. До їх сукупності належать наступні тести: «Таблиця», «Маятник», «Годинник», «Трикутник», «Квадрат», «Складна сенсомоторна реакція. Фігура трикутник-коло», «Складна сенсомоторна реакція. Фігура квадрат-коло», «Переключення уваги», «Екстремальні умови (установлення закономірностей)», «Адаптивність» [10].

Послідовність проведення психофізіологічного обстеження на

тестовому комплексі, включає такі етапи: інструктаж групи працівників, які будуть обстежені; їх реєстрація; тестування; аналіз і експертиза результатів обстеження, занесення інформації до бази даних, підготовка і видача висновків психофізіологічної експертизи (див. рис 1.).

Тестування по кожному окремому тесту починається з тренажера. Інструкція пояснює задачу, а також дії, які необхідно проводити з клавіатурою.

Тест «Таблиця» призначений для вивчення об'єму, розподілу та переключення уваги.

Тест «Маятник» призначений для визначення показника стійкості реакції.

Тест «Годинник» призначений для виявлення сприйняття просторового уявлення.

Методики «Трикутник» та «Квадрат» призначені для визначення латентних періодів простих сенсомоторних реакцій на подразник. Сутність вищезазначених методик полягає у вимірюванні загального часу рухової реакції лівої та правої руки, відповідно, у відповідь на дію подразника.

Тести «Складна сенсомоторна реакція. Трикутник-коло» та «Складна сенсомоторна реакція. Квадрат-коло» призначені для визначення швидкості та точності сенсомоторних реакцій, що здійснюються в умовах, коли обстежуваний повинен реагувати лише на відповідну комбінацію фігур.

Методика «Переключення уваги» призначена для вивчення здатності до розподілу та швидкості переключення уваги.

Тест «Екстремальні умови (установлення закономірностей)» призначений для дослідження сукупності комбінаторно-логічних мисленевих операцій.

Тест «Адаптивність» призначений для визначення точності сприйняття часу, а також таких показників як адаптивність, тривога, втома, лабільність.

За результатами обстеження складається експертний висновок психофізіологічної експертизи працівника, який ґрунтується на сукупності даних, отриманих з використанням програмного

Питання психології

тестового комплексу та формалізованих даних, отриманих під час спостереження і співбесіди (під співбесідою слід розуміти будь-яке мовне спілкування з обстежуваним, в тому числі під час реєстрації та інструктажу, а не лише цілеспрямоване опитування). Відзначимо, що кожна окрема складова експертизи

спрямована на отримання певної інформації як про рівень розвитку певної якості, так і про особливості цілісної поведінкової активності, що відображає функціональну повноцінність нервової системи і особливості психічних процесів обстежуваного.

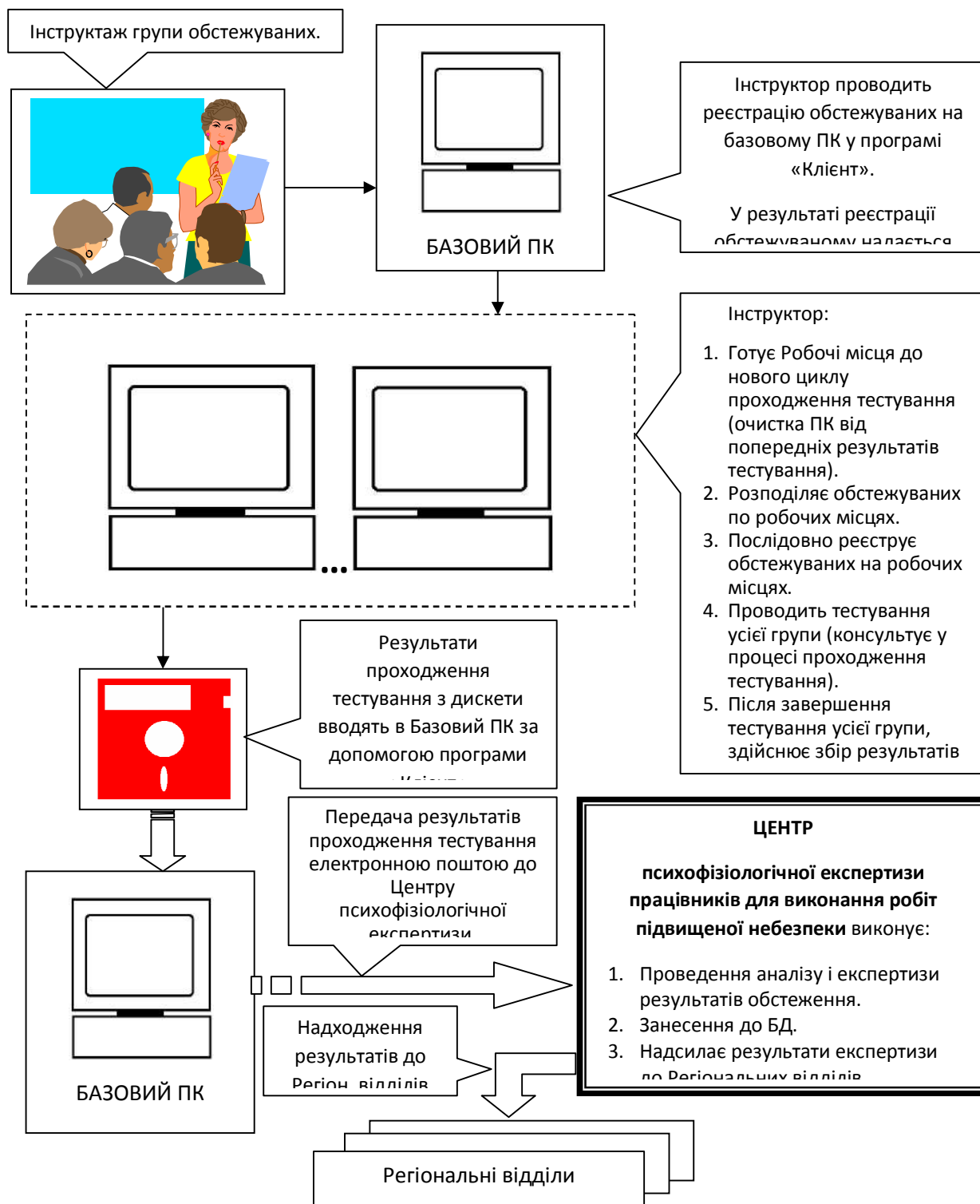

Рис. 1. Послідовність проведення психофізіологічної експертизи працівників ДСНС України [10]

У експертному висновку вказуються формалізовані оцінки за показниками окремих якостей, що були досліджені та загальна оцінка психофізіологічного обстеження, яка є інтегрованим результатом спостереження, співбесіди і тестування. Отримані дані є матеріалом для подальшої роботи з обстежуваним: цілеспрямована співбесіда, направлення на медогляд, призначення тренувань або психокорекції чи реабілітаційних заходів з повторним обстеженням.

Описана процедура організації дослідження, дозволяє забезпечити високу точність висновку психофізіологічної експертизи, яка, у свою чергу, покликана надати об'єктивність при оцінці рівня професійної придатності як працівників, так і кандидатів на працевлаштування та

навчання в системі ДСНС України при проходженні професійно-психологічного відбору, а також сприяти профілактиці професійного травматизму при виконанні завдань за призначенням.

Висновки. Таким чином, розкриті особливості психофізіологічної експертизи працівників ДСНС України дозволяють скласти цілісне уявлення про основні аспекти психофізіологічного вивчення фахівців рятувальної справи. Так, правові аспекти – описують наявну нормативно-правову базу експертизи; організаційні – розкривають організаційну структуру процесу психофізіологічного обстеження працівників ДСНС; наукові – відображають методологічні засади даного дослідження.

Список використаних джерел

1. Бодров В.А. Психология профессиональной пригодности : [учеб. пособ. для вузов] / В.А. Бодров. – [2-е изд.]. – М. : ПЕР СЭ, 2006. – 511 с. – (Современное образование).
2. Єна А. Правові аспекти проведення психофізіологічної експертизи / А. Єна, В. Маслюк // Довідник кадровика. – 2007. – № 5. – С. 89–95.
3. Корольчук М.С. Теорія і практика професійного психологічного відбору : навч. посіб. / М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк. – К. : Ніка-Центр, 2006. – 532 с.
4. Макаренко М.В. Основи професійного відбору військових спеціалістів та методики вивчення індивідуальних психофізіологічних відмінностей між людьми / М.В. Макаренко. – К. : Ін-т фізіології ім. О.О. Богомольця НАН України, Науково-дослідний центр гуманітарних проблем ЗС України, 2006. – 395 с.
5. Малхазов О.Р. Впровадження спеціальних психофізіологічних технологій у систему профвідбору фахівців для авіаційної галузі України / О.Р. Малхазов, В.П. Бабак, В.П. Харченко // Наука та інновації. – 2007. – Т. 3, № 5. – С. 36–52.
6. Про впровадження заходів щодо заохочення вдосконалень у сфері безпеки і охорони здоров'я працівників під час роботи на виробництві : директива ради ЄС від 12.06.1989. – № 89/391/ЄЕС.
7. Наказ МВС України від 31.08.2017, № 747 «Про затвердження Порядку психологічного забезпечення в Державній службі України з надзвичайних ситуацій» [Електронний ресурс] // МВС України. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1390-17/page>.
8. Про охорону праці : [закон України, 14.10.1992, № 2694-XII] // Відомості Верховної Ради України, 1992. – № 49.
9. Про удосконалення порядку вивчення та відбору кандидатів на службу на посади рядового і начальницького складу МНС України : наказ МНС України від 14.01.2004 / МНС України. – К., 2004. – № 14.
10. Програмний тестовий комплекс для професійного психофізіологічного відбору спеціалістів, які зайняті на роботах з підвищеною небезпекою. Версія 1.001. Керівництво оператора. – К. : Центр психофізіологічної експертизи працівників для виконання робіт підвищеної небезпеки ДП “Головний навчально-методичний центр”, 2007. – 56 с.

References

1. Bodrov V.A. Psikhologiya professionalnoy prigodnosti : [ucheb. posob. dlya vuzov] / V.A. Bodrov. – [2-e izd.]. – M. : PYeR SE, 2006. – 511 s. – (Sovremennoe obrazovanie). [in Russian].
1. 2. Єна А. Pravovi aspekti provedennya psikhofiziologichnoї ekspertizi / А. Єна, V. Maslyuk // Dovidnik kadrovika. – 2007. – № 5. – S. 89–95. [in Ukrainian].

3. Korolchuk M.S. Teoriya i praktika profesiynogo psikhologichnogo vidboru : navch. posib. / M.S. Korolchuk, V.M. Kraynyuk. – K. : Nika-Tsentr, 2006. – 532 s. [in Ukrainian].
4. Makarenko M.V. Osnovi profesiynogo vidboru viyskovikh spetsialistiv ta metodiki vivchennya individualnikh psikhofiziologichnikh vidminnostey mizh lyudmi / M.V. Makarenko. – K. : In-t fiziologii im. O.O. Bogomoltsya NAN Ukraïni, Naukovo-doslidnyy tsentr gumanitarnikh problem ZS Ukraïni, 2006. – 395 s. [in Ukrainian].
5. Malkhazov O.R. Vprovadzhennya spetsialnikh psikhofiziologichnikh tekhnologiy u sistemu profvidboru fakhivtsiv dlya aviatsiynoi galuzi Ukraïni / O.R. Malkhazov, V.P. Babak, V.P. Kharchenko // Nauka ta innovatsii. – 2007. – T. 3, № 5. – S. 36–52. [in Ukrainian].
6. Pro vprovadzhennya zakhodiv shchodo zaokhochennya vdoskonalen u sferi bezpeki i okhoroni zdorov'ya pratsivnikiv pid chas roboti na virobnitstvi : direktiva radi ЄS vid 12.06.1989. – № 89/391/ЄYeS. [in Ukrainian].
7. Nakaz MVS Ukraïni vid 31.08.2017, № 747 «Pro zatverdzhennya Poryadku psikhologichnogo zabezpechennya v Derzhavniy sluzhbi Ukraïni z nadzvichaynikh situatsiy» [Yelektronniy resurs] // MVS Ukraïni. – Rezhim dostupu: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1390-17/page>. [in Ukrainian].
8. Pro okhoronu pratsi : [zakon Ukraïni, 14.10.1992, № 2694-XII] // Vidomosti Verkhovnoi Radi Ukraïni, 1992. – № 49. [in Ukrainian].
9. Pro udoskonalennya poryadku vivchennya ta vidboru kandidativ na sluzhbu na posadi ryadovogo i nachalnitskogo skladu MNS Ukraïni : nakaz MNS Ukraïni vid 14.01.2004 / MNS Ukraïni. – K., 2004. – № 14. [in Ukrainian].
10. Programniy testoviy kompleks dlya profesiynogo psikhofiziologichnogo vidboru spetsialistiv, yaki zaynyati na robotakh z pidvishchenoyu nebezpekoyu. Versiya 1.001. Kerivnitstvo operatora. – K. : Tsentr psikhofiziologichnoi ekspertizi pratsivnikiv dlya vikonannya robot pidvishchenoi nebezpeki DP “Golovniy navchalno-metodichniy tsentr”, 2007. – 56 s. [in Ukrainian].

Резюме

Крышталъ Н. кандидат психологических наук, профессор, Черкасский институт пожарной безопасности имени Героев Чернобыля НУГЗ Украины
ORCID ID 0000-0003-0701-4731

Головченко С. кандидат экономических наук, Черкасский институт пожарной безопасности имени Героев Чернобыля НУГЗ Украины
ORCID ID 0000-0002-6782-5221

ОСОБЕННОСТИ ПСИХОФИЗИОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ РАБОТНИКОВ ГСЧС УКРАИНЫ

В статье раскрыты особенности психофизиологической экспертизы специалистов ГСЧС Украины, касающиеся научной, организационной и правовой сфер. Представленные результаты работы позволяют составить целостное представление о нормативно-правовой базе экспертизы, организационной структуре процесса исследования, методах и методиках психофизиологического обследования специалистов ГСЧС.

Ключевые слова: персонал ГСЧС Украины, деятельность, профессиональная пригодность, психофизиологическая экспертиза, профессионально важные качества.

Summary

Kryshstal M. Ph. D. in Psychology, Professor, Cherkasy Institute of Fire Safety named after Chornobyl Heroes of National University of Civil Defence of Ukraine
ORCID ID 0000-0003-0701-4731

Golovchenko S. Ph. D. in Economic, Cherkasy Institute of Fire Safety named after Chornobyl Heroes of National University of Civil Defence of Ukraine
ORCID ID 0000-0002-6782-5221

THE FEATURES OF PSYCHOPHYSIOLOGICAL EXAMINATION OF PERSONNEL OF STATE EMERGENCY SERVICE OF UKRAINE

The article reveals the features of the psychophysiological examination of specialists of the State Emergency Service of Ukraine, relating to the scientific, organizational and legal spheres. The presented

results of the work allow us to create a holistic view of the regulatory framework of the examination, the organizational structure of the research process, methods and techniques of psychophysiological examination of specialists of the State Emergency Service.

Introduction. *Reducing the risks to the life and health of workers is one of the most important problems that the system of psychological support for the professional activity of professionals in risky industries is designed to solve. In the last decade, a significant number of scientists and researchers have made a significant contribution to its development. In SES of Ukraine, it found its solution through the mechanism of psychophysiological examination, which today is an example of an interdisciplinary problem that covers the scientific, organizational and legal spheres.*

Purpose. *The purpose of this article is to reveal the essence and content of psychophysiological examination of employees of the SES of Ukraine.*

Methods. *To achieve the aim and the tasks of the research a complex of interrelated research methods is used, the choice of which is caused by the content of the given problem: theoretical – analysis, synthesis, systematization and generalization of data of literary sources and normative legal acts on the problem of psychophysiological examination of employees of SES of Ukraine.*

Originality. *Scientific novelty of the article is a comprehensive study of the peculiarities of psychophysiological examination of employees of the SES of Ukraine, finding out its essence and content for this category of specialists; regulatory framework and organizational structure.*

Conclusion. *Thus, the revealed features of psychophysiological examination of employees of the SES of Ukraine allow to form a holistic view of the main aspects of psychophysiological study of specialists of rescue service. Legal aspects describe the existing regulatory framework of expertise; organizational aspects reveal the organizational structure of the process of psychophysiological examination of employees of SES; scientific aspects reflect the methodological foundations of this study.*

Key words: personnel of the State Emergency Service of Ukraine, activities, professional suitability, psychophysiological examination, professionally important qualities

Павлушенко С. слухач Інституту державного воєнного управління Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського

ПСИХОЛОГІЧНІ НАСЛІДКИ УЧАСТІ ОСОБИСТОСТІ В БОЙОВИХ ДІЯХ

У статті розглянуто стрес-фактори бойової обстановки; проаналізовано етапи, механізми і соціально-психологічні детермінанти, які визначають процес переживання військовослужбовцем психічної травми.

Ключові слова: психологічна допомога; психологічна реабілітація; посттравматичні стресові розлади.

Постановка проблеми. Тривалий військовий конфлікт на території Донецької та Луганської областей держави, його подальша невизначеність, потенційна загроза життю та здоров'ю, тривале перебування в районі проведення бойових дій, невлаштованість побуту, великі фізичні та психологічні навантаження на особовий склад та інші фактори бойової обстановки спричиняють короткі і тривалі розлади психіки, знижують боєздатність військових частин (підрозділів). За оцінками ряду експертів та науковців психогенні втрати в сучасних війнах можуть складати до 30% і значно перевищують кількість санітарних втрат. Аналізуючи війни на Близькому Сході 1973 і 1982 років, спеціалісти визначили, що відношення психічних втрат до кількості поранених відповідно становило 26:100 і 23:100.

Згідно досліджень Ю. Дедова, Л. Ярцева, середній відсоток психічних втрат особового складу залежить від рівня функціонування військ: під час мирної діяльності – 4-6%, у навчально-бойовій діяльності – 15-20%, у бою – 30-86% (значна розбіжність даних залежить від факторів бою та їх впливу на психіку особового складу) [9, 77].

Практика показує, що знання психотравмуючих факторів сучасного бою та їх наслідків дозволяє психологічно до них підготуватися. Ознайомлення військовослужбовців із типами можливих реакцій на бойові стрес-фактори є своєрідним “щепленням”, що діє за принципом “попереджений – захищений”. На цей факт ще на початку ХХ ст. вказував відомий військовий психолог Г. Є. Шумков, який вважав, що “завчасне ознайомлення особового складу з умовами бою є завчасним

накопиченням бойового досвіду”. Разом з набуттям бойового досвіду, учасники війни на Сході нашої держави зазнають фізичних та психологічних травм, потребуючи в подальшому фахової допомоги та реабілітації. Створення дієвої системи психологічної допомоги та реабілітації в умовах сьогодення можливо лише за умови розуміння психологічних наслідків участі особового складу у бойових діях на території Донецької та Луганської областей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема негативних наслідків для психіки військовослужбовців стала предметом значної кількості наукових досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних вчених: Н. Агаєва, В. Березовця, А. Бравее, В. Знакова, В. Ковтуна, М. Корольчука, В. Крайнюка, З. Комара, А. Маклакова, В. Попова, В. Стасюка, Д. Шпігеля та інших. Більшість авторів вказують на те, що детермінантами негативних наслідків виступають різноманітні стрес-фактори, які є невід’ємною складовою бойової обстановки. Разом з тим, мало висвітленим залишається питання аналізу психологічних наслідків участі комбатантів в бойових діях.

Метою статті є аналіз психологічних наслідків участі військовослужбовців в бойових діях.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених у роботі завдань були використані теоретичні методи дослідження: аналіз наукових джерел з проблеми дослідження, синтез, порівняння, узагальнення.

Виклад основного матеріалу. Для того, щоб вижити в умовах стрес-факторів бойової обстановки та виконати поставлені бойові завдання учасники бойових дій повинні

перебудувати всі рівні свого існування (психофізіологічний, психологічний, соціальний) у відповідності до вимог цієї обстановки. Таке пристосування до бойової обстановки залежить від психологічного потенціалу військовослужбовця. Цікаві дослідження залежності бойової адаптації і динаміки психологічних можливостей військовослужбовця від часу перебування їх на передовій в умовах безпосереднього контакту з противником провели П.Є. Дінтер і Р.А. Габріель. Так П.Є. Дінтер виявив наступну закономірність: процес адаптації до бойових дій триває 15-25 діб; протягом цього терміну військовослужбовець досягає піку морально-психологічних можливостей; після 30-40 діб безупинного перебування в безпосередньому зіткненні із противником настає їх швидкий спад, пов'язаний із виснаженням духовних і фізичних сил. Вчений наголошує, що перебування воїнів в умовах безпосереднього зіткнення з противником повинно не перевищувати 40 діб.

Процес пристосування військовослужбовців до бойової обстановки Р.А. Габріель описує як поетапне наростання у них бойової втоми і втрату боєздатності. Після завершення детального дослідження Р.А. Габріель дійшов висновку: якщо після 45 діб безупинного перебування на полі бою військовослужбовців не відправити в тил, вони за своїми психофізіологічними можливостями виявляться небоєздатними. Аналогічної точки зору дотримуються американські психіатри Р. Свояк та У. Маршан, на думку яких у 98% військовослужбовців, що безперервно беруть участь у бойових діях протягом 35 діб, виникають психічні розлади [9,100-102].

Загалом, кожна людина володіє певним адаптаційним потенціалом або психологічним ресурсом, який дозволяє долати стрес-фактори певної інтенсивності, проте, якщо сила або тривалість несприятливих зовнішніх впливів перевищує індивідуальні пристосувальні можливості, відбувається психічне травмування людини.

У наукових джерелах бойова психічна травма розглядається як патологічний стан центральної нервової системи, що виникає внаслідок впливу бойових стрес-факторів і спричиняє

наростання специфічної особистісної дисгармонії і готовності до психопатологічного синдромуутворення. У більшості випадків психіка будь-якої людини прагне до самовідновлення після травмування, проте далеко не завжди людина може віднайти відповідні ресурси (психічні, матеріальні, зовнішні, внутрішні), самостійно розробити ефективну стратегію та набути відповідних практичних навичок у подоланні наслідків травматизації. Особливо дане ствердження стосується надсильних потрясінь (так звані "Т"- травми), пов'язаних із загибеллю людей, втратою накопичених за життя матеріальних цінностей, втратою звичного місця проживання тощо [2, 3]. У таких випадках необхідна спеціально розроблена, законодавчо обґрунтована й організована на усіх рівнях військового управління система психологічної допомоги та реабілітації постраждалих внаслідок проведення операції Об'єднаних сил на Сході України.

З метою вірної постановки цілей та завдань психологічної допомоги та реабілітації, добору адекватних методів надання психологічної допомоги травмованим особам, залучення відповідного ресурсу (фахівці, необхідне обладнання, фінансування тощо) необхідно мати чітке уявлення про етапи, механізми і соціально-психологічні детермінанти, які визначають процес переживання людиною психічної травми.

Так, більшість сучасних дослідників в динаміці станів та реакцій людини (без важких поранень та пошкоджень) виділяють 7 послідовних стадій пристосування до дій стрес-факторів бойової обстановки при короткочасному перебуванні в осередку екстремальної ситуації:

стадія вітальних реакцій – заціпеніння (триває ця стадія від декількох секунд до 5-15 хвилин);

стадія гострого психоемоційного шоку з явищами "зверхмобілізації" – напруження (триває близько 3-5 годин);

стадія психофізіологічної демобілізації – "стрес усвідомлення" (триває до трьох діб);

стадія вирішення – стабілізації (триває від 3 до 12 діб);

стадія відновлення с психофізіологічного стану (розпочинається з другого тижня і триває до місяця після психотравмування людини);

стадія відстрочених реакцій – стійкі порушення сну, немотивовані страхи, кошмарні сновидіння, нав'язливість та бредово-галюцинаторні стани (починається через місяць після виникнення екстремальної ситуації);

стація віддалених наслідків – стійка психопатологія пережитих реакцій (триває від 6-7 місяців до декількох десятків років) [3, 36-42; 9, 45; 11, 55].

При травмуванні людей під час короткочасного перебування в осередку екстремальної ситуації найкраще підійдуть стратегія, принципи й методи екстреної психологічної допомоги, короткострокової психотерапії та психопрофілактики. Метою даних методів психологічної допомоги є запобігання виникненню та розвитку віддалених негативних наслідків психотравмування та надання підтримки, перш за все, з метою підвищення опірності та здатності людини протистояти екстремальному впливу.

Вивчення процесу розвитку психічної травми внаслідок тривалого перебування в умовах екстремальної ситуації (бойових дій) змушує нас говорити, як мінімум, про три періоди:

1. Початковий період або період потрапляння в тривалу психотравмуючу ситуацію. Це період так званих первинних реакцій, який відповідає періоду переживання короткострокової травмуючої події. Власне цей період первинних реакцій і є переживанням короткострокової, поки що, травми. Відповідно, ми можемо виділити все ті ж стадії в процесі переживання цього періоду травми, що і при короткочасному перебуванні людини в умовах екстремальної ситуації.

2. Період перебування у тривалій психотравмуючій ситуації або період адаптації. Характерні для цієї стадії прояви значною мірою визначаються тим, до яких саме умов адаптується військовослужбовець. На думку більшості дослідників, для реакцій військовослужбовців на даному етапі характерні дві основні ознаки: апатія та агресія. Крім того, не можна забувати, що в цей час відбувається адаптація до

екстремальних стрес-факторів бойової обстановки, які викликають підвищену напругу всіх функцій організму людини. Отже, надто тривале перебування в екстремальних умовах практично завжди призводить до виснаження всіх ресурсів людини.

3. Період повернення. Саме повернення до “нормальних” умов для військовослужбовця, який адаптувався до “ненормальних”, є стресовим, а в деяких випадках – і травматичним. На відміну від інших стресових ситуацій спочатку той стрес, що переживають учасники бойових дій при поверненні до звичайного життя, може не усвідомлюватися, маскуватись почуттям радості, ейфорією, які потім змінюються астеною, пригніченістю, а також почуттям розчарування, роздратування та гніву [8, 26].

У деяких випадках зміна ситуації на більш-менш “нормальну” може стати травматичною. Переживання повернення можуть стати схожими на переживання травматичної події. Це нерідко відбувалося в таких випадках, коли ті, хто повернувся зі служби в армії, комбатанти, виявляли, що навколишні байдуже, навіть негативно ставляться до їх участі у військових діях. Саме тому фаза “повернення” неоднорідна і може призвести як до нової успішної адаптації людини до нових умов, так і до розвитку дезадаптації та всіх патологічних наслідків перенесеної травми. При розвитку психічної травми в наслідок тривалого перебування військовослужбовця в бойових умовах найбільш доцільною буде робота в межах довгострокової психотерапії та психореабілітації.

На розвиток та переживання психічної травми впливають різноманітні соціально-психологічні детермінанти, які, на думку Л. Трубічної, можливо об'єднати у три основні блоки [10, 108]:

соціально-психологічні детермінанти, що передували екстремальній ситуації та які можуть вплинути на процес психотравматизації особистості;

соціально-психологічні детермінанти, що діють безпосередньо в осередку екстремальної ситуації;

соціально-психологічні детермінанти, що впливають на розвиток та переживання

особистістю психічної травми у пост-стресовий період.

Розглянемо основні здобутки сучасних дослідників в межах виділених трьох основних блоків більш детально.

Індивідуальні психофізіологічні особливості, що значно впливають на переживання травмуючої ситуації. Деякі дослідження показують роль міжкульової асиметрії в більш успішному переживанні тривалих екстремальних ситуацій. У незвичайних, екстремальних умовах середовища увагу отримують особи з найменшою спеціалізацією півкуль мозку (амбідекстри та лівші).

Велике значення має фізична форма людини. У спортсменів, особливо висококваліфікованих, межі гомеостазу у стані спокою, у процесі тренувань і змагань встановлюються на іншому, значно більш широкому рівні, ніж в осіб, які не займаються систематично спортом.

До негативних факторів, що підвищують ризик розвитку посттравматичного стресового розладу (далі – ПТСР), відносять: акцентуації характеру, невротичність, схильність до наркоманії і асоціальної поведінки, обтяженість психічною патологією, психічні захворювання, що передували травмі (особливо порушення поведінки), наявність психічних захворювань у членів родини (тривожних розладів, депресії, алкоголізму тощо).

До групи факторів ризику до бойового періоду життя учасника бойових дій відноситься сімейний стан. У чоловіків на вразливість до ПТСР впливають також їх вік, в якому вони пішли на війну (військовослужбовці молодшого віку більш уразливі до психотравмуючих факторів бойової обстановки).

Особливу роль у реакції на травмуючи подію відіграє світогляд та ціннісні орієнтації особистості. Також виявлено, що стійкі ідеологічні погляди сприяють адаптації до травми. Хоча природна реакція на стресову подію є багатодетермінованою, первинними детермінантами індивідуальних відмінностей є природа і інтенсивність зовнішньої події. Тривалість та інтенсивність впливу стресора корелюють із тяжкістю ПТСР. Для наслідків події більш важливим є не її характеристики, а

особливості ставлення до них людини і її поведінки під час бойових дій.

Суб'єктивні аспекти травми (прогнозована втрата життя, самозвинувачення) можуть бути більш важливими детермінантами психологічного дистресу, ніж об'єктивні фактори (фізичні ушкодження, насильство, використання зброї) [10, 58].

У тих випадках, коли людина, здавалося б, нічого не може вдіяти, вона може змінити своє ставлення до ситуації, надати їй новий сенс. "... У нацистських концтаборах в'язні, які вважали, що сенс їхнього життя – показати можливість виживання в таких нелюдських умовах, і твердо вірили у своє визволення, легше переносили випробування, що випадало на їхню долю. Вони залишилися живі, здоров'я їх постраждало менше, ніж у в'язнів, які вважали безглуздою і безнадійною своє життя у таборах. Цей прийом "позитивного тлумачення" неприємного і морально важкого переживання все частіше використовувався в лікарняній практиці" [3, 32].

Не менш ефективною, але часом необхідною в екстремальній ситуації є така стратегія поведінки людини, як заперечення. Заперечення може допомогти уникнути миттєвої руйнівної дії події, дозволяючи людині пережити її поступово. Але рано чи пізно людині все-таки доведеться прийняти реальність [5, 11].

Існують також й інші способи поведінки в екстремальних умовах, які б забезпечили виживання в них, серед них – догляд. Коли неможливо вийти із ситуації фізично, людина може робити це подумки. "Якщо ув'язнений виявляв, що він не може більше виносити реальність табірної життя, він знаходив у своєму духовному житті можливість виходу, яку важко переоцінити, – можливість відходу у духовну сферу, яку не в змозі зруйнувати..." [11, 153]. Один із ефективних прийомів більш успішного подолання травмуючої ситуації – дисоціація (погляд на події ззовні, зі сторони). Подібний прийом часто виявляється характерним для людей, які найбільш психологічно благополучно пережили надзвичайну ситуацію. Про використання такого прийому в концтаборі говорив і В. Франкл: "Я сам весь час намагався вдаватися до засобів, що

дозволяли мені дистанціюватися від усього страждання, яке нас оточувало. Я намагався об'єктувати його" [11, 154].

Таким чином, факторами, що сприяють більш психологічно благополучному переживанню травмуючої ситуації, є велика активність людини (фізична і психологічна), прийняття на себе більшого контролю, використання прийомів догляду, дисоціації, зміщення акцентів, уявного вирішення проблем.

Говорячи про наслідки перебування військовослужбовців в умовах проведення бойових дій на території Донецької та Луганської областей, необхідно розмежувати:

процес нормального переживання психічної травми (тобто процес переживання травми, який веде до відновлення після неї);

процес патологічний (такий, що "застрягає", що веде до розвитку різноманітних патологічних станів, хронічних порушень та особистісних змін).

Оскільки мета психологічної допомоги і реабілітації полягає у відновленні порушених психічних функцій (відображення впливів навколишнього світу, усвідомлення людиною свого місця в навколишньому світі, регуляція поведінки та діяльності), психічних утворень (певних навичок та умінь) та деструктивних особистісних змін внаслідок отримання учасниками бойових дій психічних травм, в зазначеному контексті нас цікавить саме розгляд особливостей віддалених наслідків травматизації.

Сучасні дослідження дозволять говорити про існування різноманітних віддалених наслідків психічних травм, які можна подати у вигляді наступних блоків:

1. Нервово-психічні захворювання, психологічні порушення та зміни (вивчаються в межах концепції посттравматичних стресових порушень).

2. Проблеми соціальної дезадаптації, реадaptaції та необхідності адаптації до нової ситуації (вивчаються в межах підходу адаптаційних можливостей організму людини).

3. Соціальні проблеми, які пов'язані з наслідками травми.

До першого блоку наслідків травматизації, що може виникнути у учасників бойових дій, входять

різноманітні нервово-психічні захворювання, психічні порушення та зміни, що вивчаються в межах концепції ПТСР. Згідно з МКХ-10 ПТСР (F43.1) є розладом, що виникає як відстрочена і/або затяжна реакція на екстремальну (травматичну) подію або ситуацію (короткочасну або затяжну) загрозливого або катастрофічного характеру, що може викликати загальний дистрес майже в будь-якої людини.

До клінічних діагностичних критеріїв відносяться наступні: перебування людини в осередку екстремальної травматичної події, пов'язаної із загибеллю або серйозними пораненнями інших людей; травматична подія нав'язливо повторюється у образах, думках і почуттях, що викликають тяжкі емоційні переживання; спостерігається постійне уникання стимулів, пов'язаних із травмою; наявні постійні симптоми гіперактивації, що не спостерігається до травми. Перелічені симптоми спостерігаються більше шести місяців після травмування і викликають порушення адаптації в соціальній, професійній або інших важливих сферах життєдіяльності людини. Поряд із ПТСР, у учасників бойових дій досить часто мають місце порушення, що відносяться до інших психічних розладів. Особливо часто спостерігається сполучення ПТСР із депресіями та різними формами хімічної залежності, можуть відзначатися поєднання ПТСР із панічними, обсесивнокомпульсивними, тривожно-фобічними розладами, суїцидальною поведінкою тощо.

Рівень поширеності посттравматичних стресових розладів у військових ветеранів в жодній країні світу не сягає менше 15%. У більшості досліджень, проведених щодо цієї проблематики, з'ясовано, що поширеність ПТСР серед військових ветеранів становить 15-25% (Бром і Клебер, 1989), або 15-35% (Кін, 1985), при цьому вона може бути більшою. Найбільше випадків ПТСР фіксують серед колишніх військовополонених – до 85% (Урсано і Рундел, 1995). Трьома хорватськими дослідженнями встановлено, що ПТСР можуть мати приблизно 14-41,7% хорватських військових і військових ветеранів (Гусович і Камар, 1994;

Кушевич, 1998; Комар і Вуушич, 1999) [4, 34].

До другого боку наслідків травматизації відносяться різноманітні розлади учасників ООС (АТО). Згідно з МКХ-10 розлади адаптації (F43.2) – це стани об'єктивного дистресу й емоційного розладу, які, зазвичай, перешкоджають соціальному функціонуванню і продуктивності і виникають в період адаптації до значної зміни в житті або стресовій події. У МКХ-10 існує діагностична рубрика “Хронічна зміна особистості після переживання катастрофи” (F62.0), що може розвиватися після ПТСР і є вже практично незворотним хворобливим станом. У цих випадках зміни особистості мають стабільний характер і проявляються ригідними і дезадаптивними ознаками, що призводять до стійких порушень у міжперсональному, соціальному і професійному функціонуванні. Проявами таких порушень є недовірливе або навіть вороже ставлення до оточення, соціальна відгородженість, відчуття спустошення і безнадії, хронічне відчуття тривоги або постійної зовнішньої загрози, прояви “відлюдненості”, депресії. Такі хронічні зміни особистості досить часто проявляються асоціальною поведінкою, девіантні наслідки якої у більшості випадків мають злочинні ознаки.

Так, після війни у В'єтнамі Сполучені Штати Америки втратили людей значно більше, ніж під час бойових дій через алкоголізм, наркоманію, самогубства, криміналізацію колишніх військових. У 25% учасників бойових дій, які навіть не мали каліцтва, згодом загострилися різні психічні та психологічні порушення, а серед поранених і покалічених таких було 42%, до 60 тис. ветеранів у різний час наклали на себе руки, а від 35 до 45 тис. донині ведуть донині ведуть усамітнений спосіб життя [4,23].

Варто зазначити, що психологічні зміни, які виникають у військовослужбовців після участі у бойових діях, також зачіпають і підструктуру їхньої спрямованості (світогляду, переконання тощо) і нам представляється доцільним більш детально розглянути питання, пов'язані з сенсом життя учасників бойових дій.

Окремі автори висловлюють думку, що у ветеранів, які отримали поранення, не можна очікувати особистісних змін позитивного регістру. Робіт, що підтверджують або спростовують цей факт, практично немає, проте, є припущення, що при згасанні функції тіла часто спостерігається духовний сплеск. Важка хвороба або поранення змушують переглянути своє ставлення до близьких людей, до планів на майбутнє, думки звертаються всередину, приходять бажання усвідомити сенс життя.

На блоці соціальних проблем, які пов'язані з наслідками травматизації особистості хотілося б зупинитися докладніше. Більшість закордонних вчених наголошують на тому, що постраждалі від різноманітних екстремальних ситуацій чинять помітний вплив на своє найближче оточення, і, перш за все, на членів власної сім'ї. Наслідки значних екстремальних ситуацій впливають і на мікросоціальні процеси, а іноді – і на все суспільство в цілому, а через нього – на індивідів, які його утворюють. Родини ветеранів у багатьох випадках співпереживають травму. Дослідження сімей, які пережили Голокост, та ветеранів В'єтнаму показали наявність у членів родин високого рівня депресії, поганого контролю над імпульсивною поведінкою, наявність почуття провини, зловживання різними наркотичними речовинами та інші ускладнення [4, 67]. Наявність ПТСР та іншої психопатології, а також труднощі соціальної адаптації, зазвичай, порушують функціонування сімей, перетворюючи їх іноді в дисфункціональні. Це, в свою чергу, може провокувати й нові проблеми у майбутньому. Масові масштабні події, що травмують, можуть у якості віддалених наслідків при несприятливому розвитку та недостатній допомозі призвести до того, що К. Еріксон називає “колективною травмою”, “суспільною травмою”, а також до появи “травмованих суспільств” [6, 54].

Висновки та перспективи подальших досліджень

1. Аналіз наукової літератури та практики застосування військ (сил) під час проведення операції Об'єднаних сил дозволяє виокремити наступні характеристики сучасної бойової діяльності військовослужбовців: велика

соціально-психологічна значимість, специфічні цілі (знищення супротивника), екстремальні умови (небезпека, раптовість, новизна), високе напруження моральних та фізичних сил. Серед значущих екстремальних стрес-факторів особливої ваги набувають: термінальні фактори, візуальна деструкція, соціальні фактори, інформаційні фактори, біологічні фактори, фактор вимушеної деструктивної діяльності, фактор соціальної незахищеності, відсутність чітко визначених суспільно-політичних позицій по відношенню до збройного конфлікту.

2. Проведене дослідження впливу стрес-факторів бойової обстановки на психічну сферу особистості дозволяє виокремити негативні та позитивні особисті трансформації. До позитивних трансформацій, на нашу думку, можна віднести: формування більш серйозного ставлення до життя, глибокого розуміння

життєвих цінностей, посилення цілеспрямованості, раціональності, реалістичності, кмітливості та критичності мислення, наявність позитивних змін в самосприйнятті та самооцінці, позитивній зміні загальної філософії життя, що в цілому може вивести особистість на новий рівень розвитку. Разом з тим, участь військовослужбовців у бойових діях являється предиктором розвитку гострих реакцій на стрес, ПТСР, різноманітних розладів адаптації, стійких змін особистості, виникнення родинних проблем, соціальної ізоляції, ворожості до оточення, зловживання наркотичними речовинами та алкоголем тощо.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у обґрунтуванні рекомендацій щодо удосконалення системи надання психологічної допомоги та реабілітації в Збройних Силах України.

Список використаних джерел

1. Агаєв Н.А. Психологічна реабілітація військовослужбовців. Київ : МОУ 2005. с.74.
2. Беккио Ж. Гипноз XXI века. Москва : Класс, 2003. с.272.
3. Караяни А. Экстренная психологическая помощь военнослужащим в бою. Москва : Центр, 1995. с.32.
4. Комар З. Психологічна стійкість воїна: підручник для військових психологів. Київ, 2017. 184 с.
5. Лебедев В. Личность в экстремальных условиях. Москва : Политиздат, 1989. с.304.
6. Малкина-Пых И. Экстремальные ситуации. Москва : Эксмо, 2005. с.958.
7. Медынская Ю. Основные теоретические подходы к проблеме посттравматического стресса. URL: <http://www.psychology.ru/lomonosov/tesises/fy.htm> (дата звернення: 01.11.2019).
8. Побідаш А.Ю. Психологічні особливості життєвої стійкості моряків жертв піратського полону. Харків : КП "Міська друкарня", 2012. с.196.
9. Стасюк В. В. Психологія локальних війн та збройних конфліктів : підручник для слухачів та студентів вищих навчальних закладів. Київ : НУОУ ім. І. Черняхівського, 2016. 412 с.
10. Трубицина Л.В. Переживание травмирующего события как проблема психологии личности. Москва : Прогресс, 2005. с.201.
11. Франкл В. Человек в поисках смысла. Москва : Прогресс, 1990. с.368.

References

1. Ahaiev, N. A. (2005). Psykholohichna reabilitatsiia viiskovosluzhbovtziv [Psychological rehabilitation of military personnel]. Kyiv : MOU. (in Ukrainian).
2. Bekkio, Zh. (2003). Gipnoz XXI veka [Hypnosis of the 21st Century]. Moskva : Klass. (in Russian).
3. Karajani, A. (1995). Ekstrennaja psihologicheskaja pomoshh' voennosluzhashhim v boju [Emergency psychological assistance to military personnel in battle]. Moskva : Centr. (in Russian).
4. Komar, Z. (2017). Psykholohichna stiikist voina: pidruchnyk dlia viiskovykh psykholohiv [Psychological stability of serviceman : a textbook for military psychologists]. Kyiv. (in Ukrainian).
5. Lebedev, V. (1989). Lichnost' v jekstremal'nyh uslovijah [Extreme personality]. Moskva. (in Russian).
6. Malkina-Pyh, I. (2005). Jekstremal'nye situacii [Extreme situations]. Moskva. (in Russian).
7. Medynskaja, Ju. Osnovnye teoreticheskie podhody k probleme posttravmaticheskogo stressa [The main theoretical approaches to the problem of post-traumatic stress]. Retrieved from <http://www.psychology.ru/lomonosov/tesises/fy.htm>. (in Russian).
8. Pobidash, A.U. (2012). Psykholohichni osoblyvosti zhyttievoi stiikosti moriakiv zhertv piratskoho polonu [Psychological features of life sustainability of seafaring victims of pirate captivity]. Kharkiv : KP "Miska drukarnia". (in Ukrainian).

9. Stasiuk, V. V. (2016). *Psykhologhiia lokalnykh viin ta zbroinykh konfliktiv* : pidruchnyk dlia slukhachiv ta studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv [Psychology of local wars and armed conflicts]. Kyiv : NUOU im. I. Cherniakhovskoho. (in Ukrainian).
10. Trubicina, L.V. (2005). *Perezhivanie travmirujushhego sobytija kak problema psihologii lichnosti* [The experience of a traumatic event as a problem of personality psychology]. Moskva : Progress. (in Russian).
11. Frankl, V. (1990). *Chelovek v poiskah smysla* [Man in search of meaning]. Moskva : Progress. (in Russian).

Резюме

*Павлушенко С. слушатель групи І201, Інститут
державного військового управління Національного
університету оборони України імені Івана Черняхівського*

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ УЧАСТИЯ ЛИЧНОСТИ В БОЕВЫХ
ДЕЙСТВИЯХ**

В статье рассмотрено стресс-факторы боевой обстановки; проанализировано этапы, механизмы і социально-психологические детерминанты, которые определяют процесс переживания военнотружачим психологической травмы.

Ключові слова: психологическая помощь; психологическая реабилитация; посттравматические стрессовые расстройства.

Summary

*Pavlushenko S. listener Institute
state military administration*

**PSYCHOLOGICAL CONSEQUENCES OF PARTICIPATION OF THE PERSONALITY IN
BATTLE ACTIONS**

Prolonged military conflict in the territory of Donetsk and Luhansk oblasts of the state, its further uncertainty, potential threat to life and health, prolonged stay in the area of hostilities, unsettled life, heavy physical and psychological stress on personnel and other factors of combat situation long-term disorders of the psyche, reduce the combat capability of military units (units). Along with gaining combat experience, participants in the war in the East of our country are physically and mentally traumatized, requiring further professional help and rehabilitation. The creation of an effective system of psychological assistance and rehabilitation in the present conditions is possible only with the understanding of the psychological consequences of the participation of personnel in hostilities in the Donetsk and Luhansk regions.

Purpose. *Analysis of the psychological consequences of military involvement.*

Methods. *The theoretical methods of research were used to solve the problems set in the work: analysis of scientific sources on the problem of research, synthesis, comparison, generalization.*

Originality. *The article deals with the stress factors of the combat situation; stages, mechanisms and socio-psychological determinants that determine the process of experiencing mental trauma by military personnel are analyzed*

Conclusion:

1. *Analysis of the scientific literature and practice of the use of troops (forces) during the operation of the Joint Force allows to distinguish the following characteristics of modern military activity of military personnel: great socio-psychological significance, specific goals (destruction of the enemy), extreme conditions (danger, suddenness, novelty), high tension of moral and physical forces. Among the significant extreme stressors of particular importance are: terminal factors, visual destruction, social factors, information factors, biological factors, the factor of forced destructive activity, the factor of social insecurity, the absence of clearly defined socio-political positions in relation to the conflict.*

2. *The study of the influence of stressors of the combat situation on the mental sphere of the individual allows to distinguish negative and positive personal transformations. Positive transformations, in our opinion, can be attributed to: formation of a more serious attitude to life, deep understanding of vital values, strengthening of purposefulness, rationality, realism, ingenuity and critical thinking, presence of positive changes in self-perception and self-esteem, positive as a whole can take a person to a new level of development. However, the participation of military personnel in combat is a predictor of the development of acute reactions to stress, PTSD, various disorders of adaptation, persistent personality changes, the emergence of family problems, social isolation, hostility to the environment, abuse of drugs and alcohol, etc.*

3. *We see prospects for further research in substantiating the recommendations for improving the system of psychological assistance and rehabilitation in the Armed Forces of Ukraine.*

Key words: psychological assistance; psychological rehabilitation; post-traumatic stress disorders.

Романишин А. кандидат педагогічних наук,
доцент Національна академія сухопутних військ
імені гетьмана Петра Сагайдачного
ORSID0000-0003-3115-5999

Неурова А. кандидат психологічних наук,
Національна академія сухопутних військ
імені гетьмана Петра Сагайдачного
ORSID: 0000-0002-1220-8613

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ВИКЛАДАННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ» У ВИЩИХ ВІЙСЬКОВИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

У статті представлені результати аналізу основних психолого-педагогічних умов ефективної організації викладання навчальної дисципліни «Морально-психологічне забезпечення» в процесі підготовки майбутніх військових фахівців у вищих військових навчальних закладах Міністерства оборони України та визначені шляхи досягнення ефективності реалізації психолого-педагогічних умов організації її викладання.

Ключові слова: навчальна дисципліна; морально-психологічне забезпечення; підготовка; професійна діяльність офіцера; психолого-педагогічна діяльність; психолого-педагогічні умови; викладання; готовність.

Постановка проблеми. Життя не один раз доводило справедливість твердження: «Які офіцери – така і армія». Тож які повинні бути професійні якості офіцера? Від яких чинників вони залежать? Що необхідно робити для розкриття особистісного потенціалу офіцера? Відповіді на ці запитання повинні бути ключовою ланкою усієї реформи армії.

В умовах проведення Операції об'єднаних сил на території Луганської та Донецької областей, військової реформи, що проводиться, зростає значення морально-психологічного чинника, який здійснює безпосередній вплив на рівень національної безпеки України. Це зумовлює необхідність пошуку ефективних способів підтримки на високому рівні морального духу і психологічної стійкості особового складу. Особлива роль у вирішенні цього важливого завдання відводиться вищим військовим навчальним закладам (ВВНЗ) Міністерства оборони України, які повинні готувати фахівців, що володіють глибокими знаннями, міцними навичками і вміннями щодо теорії і практики морально-психологічного забезпечення (МПЗ) діяльності військовослужбовців.

Вирішення цього завдання передбачає наявність у офіцерів якостей,

які визначають сутність їх службової діяльності і відповідають сучасним вимогам. Це, перш за все, патріотизм, вірність присязі і військовому обов'язку, професіоналізм тощо. І, нарешті, висока загальна культура, широка ерудиція, етична чистота і педагогічна досконалість[1].

Але, практика, у т.ч. і бойова, показує, що часто молодий офіцер не готовий до ефективного вирішення завдань, поставлених перед ним.

Аналіз відгуків із військ про проходження служби молодими офіцерами протягом першого року служби виявив, що рівень їхньої підготовки до виконання посадових обов'язків значно нижчий від потрібного. Офіцери – вчорашні випускники вищих військових навчальних закладів часто не мають достатніх професійних знань, навичок та умінь, необхідних морально-ділових якостей. Не можна не побачити низької психолого-педагогічної підготовленості багатьох офіцерів-випускників.

Результати військової практики свідчать, що значна частина офіцерів після закінчення навчальних закладів не підготовлені до самостійної роботи з людьми. Подолання нетактовного, зневажливого ставлення до

підлеглого має принципове значення. Таке ставлення командира до підлеглого суперечить характеру сучасного бою, для успіху якого необхідна їх взаємна довіра. Подібні випадки під час виконання бойових завдань військовослужбовцями у зоні проведення Операції об'єднаних сил підтверджують цей висновок. Покора, яка ґрунтується тільки на страху покарання, має обмежений характер.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На нашу думку, під час навчання курсантів у військових навчальних закладах недостатньо уваги приділяють питанням їхньої підготовки до роботи з особовим складом. Наприклад, як виявило опитування (335 офіцерів-випускників 2018 року, що становить 97,1% від загальної кількості офіцерів-випускників), яке проводило Головне управління морально-психологічного забезпечення ЗС України спільно з кафедрою морально-психологічного забезпечення діяльності військ Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного у вересні 2018 року, тільки 57% опитаних офіцерів заявили, що одержана ними підготовка у ВВНЗ дає змогу повністю виконувати обов'язки за своїм фахом. І це, незважаючи на максималізм у висловлюваннях та завищену самооцінку, що притаманні молодим офіцерам. Ще нижче вони оцінювали свої спроможності виконувати обов'язки з організації і проведення заходів морально-психологічного забезпечення (34,3%) та з питань керівництва повсякденною діяльністю підрозділу (50,1%), що свідчить про недостатній рівень відповідної підготовки з цих питань у ВВНЗ. Про це свідчить і кількість правопорушень, які скоюють військовослужбовці під час проходження служби. На нашу думку, причини більшості порушень військової дисципліни пов'язані передусім із недостатньою професійною підготовленістю молодих командирів підрозділів, їхнім невмінням формувати у підлеглих необхідний морально-психологічний стан, підтримувати статутний порядок.

Аналіз психолого-педагогічної літератури останніх років свідчить, що

процес готовності офіцерів до організації та проведення заходів МПЗ в умовах ведення антитерористичної операції – операції об'єднаних сил не був предметом дослідження українських учених.

Мета статті. Мета статті полягає у теоретичному аналізі наукових джерел із досліджуваної проблеми, визначення шляхів досягнення ефективності реалізації психолого-педагогічних умов організації викладання навчальної дисципліни «Морально-психологічне забезпечення» в процесі підготовки майбутніх військових фахівців у вищих військових навчальних закладах Міністерства оборони України

Методи дослідження. На підставі аналізу наукових досліджень за допомогою емпіричних методів: спостереження, опитування та анкетування, ми виявили, що проблематика організації якісної підготовки майбутніх офіцерів, які б володіли глибокими знаннями, міцними навичками і вміннями щодо організації та проведення заходів МПЗ у військових підрозділах, не розглядалась.

Виклад основного матеріалу. Нами на основі аналізу досвіду, в т.ч. й власного, застосування військ в ході проведення Операції об'єднаних сил та якості організації морально-психологічного забезпечення діяльності військовослужбовців виявлено, що існують суттєві проблеми в організації якісної підготовки офіцерів, які б володіли глибокими знаннями, міцними навичками і вміннями в царині теорії і практики організації МПЗ діяльності підрозділів. Відповідно, метою нашої публікації є розгляд основних психолого-педагогічних умов ефективної організації викладання навчальної дисципліни «Морально-психологічне забезпечення» в процесі підготовки майбутніх військових фахівців у ВВНЗ Сухопутних військ.

На даному етапі розвитку і трансформації Збройних Сил (ЗС) України, оптимізації системи військової освіти, ми вважаємо, що необхідно науково обґрунтувати деякі питання професійної підготовки майбутніх офіцерів Сухопутних військ ЗС України.

Слово «підготувати» означає

«навчити, дати необхідні знання для чого-небудь» – таке визначення дають більшість тлумачних словників. З нього виходить, що «готувати» означає «формувати знання, навички і вміння для здійснення певної діяльності»[2, 98]. Напрошується питання: у чому ж полягає діяльність офіцера?

Професійна діяльність офіцерів багатофункціональна. Вона є складною системою різних взаємозв'язаних видів військової праці. Деякі автори виділяють такі основні види діяльності офіцера Сухопутних військ: психолого-педагогічна (ППД), організаторська, адміністративно-господарська, бойова тощо. Всі вони проявляються в нерозривному зв'язку з першим видом діяльності. Зауважимо, що психолого-педагогічна діяльність, як складова професійної, займає ведуче місце у професійній діяльності офіцера. Психолого-педагогічна діяльність офіцера є комплексом заходів цілеспрямованого впливу на мотиваційну, емоційно-вольову, інтелектуальну сферу особистості військовослужбовця, які забезпечують їх якісну підготовку до виконання завдань в мирний і воєнний час[3, 48].

На нашу думку, ППД офіцера є відносно самостійним видом діяльності, який необхідно досліджувати і до якого необхідно готувати. Підготовку до даного, практичного виду професійної діяльності необхідно здійснювати під час викладання навчальної дисципліни «Морально-психологічне забезпечення». Даний вид підготовки військових фахівців в системі військової освіти, як показує військова практика, вимагає негайного корегування та уточнення.

Зауважимо, що: по-перше, для фахівців, які готуються за напрямком підготовки «Військове управління», дуже поверхнево та недостатньо викладаються питання морально-психологічного забезпечення діяльності підрозділів; по-друге, із-за різної підлеглості навчальних закладів, специфіки цілей і завдань, що вирішуються, у видах Збройних Сил і родах військ відсутні єдині науково-методичні підходи викладання цієї проблематики.

На сучасному етапі становлення ЗС

України метою навчання формам та методам МПЗ діяльності військовослужбовців має бути розвиток його психолого-педагогічного мислення, формування фахової і психологічної готовності з урахуванням нових вимог до особистості і діяльності офіцера, що висуваються до офіцера як професіонала.

Аналіз процесу формування у курсантів психолого-педагогічних навичок і вмінь показує, що найбільш слабким місцем в ньому є встановлення міждисциплінарних зв'язків у ВВНЗ.

Існує також проблема у формуванні мотиваційної сфери діяльності курсанта, особливо командного профілю підготовки, його готовності до оволодіння знаннями та навичками виховання і навчання підлеглих.

Тому вдосконалення структури та методики викладання теорії і практики організації МПЗ діяльності військовослужбовців є одним з важливих напрямів забезпечення якісної підготовки курсантів до подальшого виконання своїх службових обов'язків за призначенням.

На нашу думку, основними цілями підготовки курсантів щодо організації МПЗ мають бути: вдосконалення і систематизація знань, умінь і навичок курсантів щодо організації МПЗ діяльності військовослужбовців; розвиток у них поглибленого уявлення про даний вид забезпечення діяльності підрозділів Сухопутних військ в мирний і воєнний час тощо.

У свою чергу, головними завданнями викладання основ МПЗ мають бути:

1. Оновлення і поглиблення психолого-педагогічних знань курсантів на основі оволодіння основними, фундаментальними методологічними проблемами військової педагогіки, психології, девіантології, конфліктології, які дозволяють їм вільно орієнтуватися в питаннях навчання, виховання і психологічної роботи, самостійно аналізувати морально-психологічний стан в підрозділі та окремих військовослужбовців, передбачати його подальший розвиток, як у мирний час, так і в бойовій обстановці. При цьому підготовка майбутніх офіцерів повинна

здійснюватися на основі прикладних, актуальних психолого-педагогічних знань. У сукупності та оптимальному поєднанні, доповнюючи одне одного, ці знання мають практично спрямовуватися на ефективне оволодіння навичками і вміннями з психолого-педагогічної діяльності.

2. Формування і розвиток психолого-педагогічних навичок і вмінь, які відбуваються на основі одержаних знань і відповідають основним компонентам професійної діяльності офіцера щодо організації МПЗ (оцінно-діагностичному, прогностичному, конструктивному, виконавському та ін.).

Здійснення МПЗ на основі отриманих вмінь може бути описане таким чином: від оцінно-діагностичних умінь – до прогностичних і конструктивних, а потім до виконавських. Навіть таке, дещо спрощене представлення процесу організації МПЗ діяльності військовослужбовців показує, яким складним і різноманітним комплексом вмінь має володіти майбутній офіцер.

Розвиток психолого-педагогічного мислення у майбутніх офіцерів – процесуальної передумови творчого підходу в організації МПЗ. Це завдання реалізується при формуванні у курсантів військово-професійних якостей необхідних для керування підлеглими.

Формування готовності майбутніх офіцерів до психолого-педагогічної діяльності (здійснення МПЗ) здійснюється за допомогою всього комплексу заходів, що проводяться у ВВНЗ. Зауважимо, що сам процес підготовки курсантів до специфічної психолого-педагогічної діяльності з людьми формує у них готовність до такої роботи. Військова практика свідчить, що існує пасивне ставлення деяких випускників вищих військових навчальних закладів до навчання і виховання підлеглого особового складу, управління процесом виховання військовослужбовців. Нажаль ще зустрічається бездушність і байдужість офіцерів до підлеглих. У процесі формування готовності до психолого-педагогічної діяльності перебудовується свідомість і психіка курсантів щодо

прагнення до спілкування, вміння слухати і чути підлеглого, гуманізації відносин в процесі служби і поза нею. Він сприяє розумінню курсантами суспільної важливості і необхідності МПЗ, вирішення суперечностей військово-педагогічного процесу в частині (підрозділі). Курсанти мають отримувати навчально-практичні завдання з урахуванням їх індивідуальних особливостей і практики проведення МПЗ діяльності військовослужбовців в Збройних Силах. Науково-педагогічні працівники повинні створювати (моделювати) під час занять ситуації психологічної напруги, дискомфорту і стресу з метою навчання майбутніх офіцерів виходу з них. Підтримка навіть невеликих успіхів недостатньо упевнених в собі курсантів, схвалення їх старань, щонайменших досягнень має бути елементом педагогічної техніки кожного викладача у ВВНЗ.

Для вирішення цих завдань пропонується наступне.

По-перше, вважати підготовку офіцерських кадрів у ВВНЗ з питань МПЗ невід'ємним компонентом професійної підготовки військових фахівців. Викладання основ МПЗ повинне здійснюватися на кафедрі психології і педагогіки (МПЗ), де необхідно утворити предметно-методичну комісію з питань морально-психологічного забезпечення військ.

По-друге, в контексті майбутніх реорганізацій структур з МПЗ ввести на всіх спеціальностях (особливо командного профілю) викладання окремої навчальної дисципліни «Морально-психологічне забезпечення». Зважаючи на її комплексний і міжпредметний характер викладання повинне вестися в нерозривному зв'язку із вивченням інших гуманітарних загальнопрофесійних і військово-професійних дисциплін, особливо таких, як військова педагогіка, військова психологія, військова девіантологія, тактика, управління повсякденною життєдіяльністю військ, але не дублювати їх, а забезпечувати спадкоємність і логічну послідовність, в максимальній мірі відображаючи

специфіку підготовки фахівців з питань управління МПЗ підрозділів. Об'єктом вивчення даної дисципліни є духовна сфера діяльності військ в різних умовах обстановки, а предметом – основи, закономірності, завдання, зміст, напрями і шляхи здійснення МПЗ військ в мирний час, в ході війни, виконання миротворчих місій, а також організаторська і виконавська діяльність офіцерських кадрів щодо підтримки високого морально-психологічного стану особового складу.

На нашу думку, кількість часу, що відводиться на вивчення навчальної дисципліни «Морально-психологічне забезпечення» під керівництвом викладача, має складати не менше 120 годин. На жаль, на сьогоднішній день, наприклад, в початкових планах підготовки офіцерів-бакалаврів командного профілю (механізовані, танкові, інженерні війська тощо) у Національній академії сухопутних військ на викладання дисципліни «МПЗ підготовки і застосування ЗС України» відводиться всього 60 аудиторних годин!

По-третє, необхідно звернути особливу увагу на розробку програми навчальної дисципліни та робочої програми навчальної дисципліни вивчення питань МПЗ. Зауважимо, що в сучасних умовах командування належить докласти чималі зусилля для створення позитивного настрою і здорового психологічного клімату у військових колективах. Випускники військового навчального закладу повинні вміти аналізувати і оцінювати військово-політичну, морально-психологічну і інформаційну обстановку, управляти військами з урахуванням соціологічних, психолого-педагогічних, правових і інших чинників, прогнозувати тенденції і перспективи розвитку військової теорії і практики в галузі морально-психологічного забезпечення. Тому доцільно, на наш погляд, в навчальних планах передбачити виконання курсової роботи, а в завданнях на розробку кваліфікаційних робіт відображати питання організації і проведення МПЗ діяльності підрозділів Сухопутних військ. На іспитах в білети з тактико-спеціальних дисциплін необхідно включити окреме питання з

морально-психологічного забезпечення військ. При відпрацюванні комплексних тактичних завдань, проведенні командно-штабних навчань і військових ігор слід виділяти навчальний час на вироблення у курсантів навичок в організації МПЗ військ за різних умов обстановки.

По-четверте, з метою підвищення ефективності і якості навчання необхідно удосконалити навчально-матеріальну базу, інформаційне і навчально-методичне забезпечення освітнього процесу. Для цього на кафедрах, що здійснюють навчання з питань МПЗ доцільно створити науково-дослідні групи (лабораторії) МПЗ, на які покласти ведення наукової роботи і розробку методичних і навчальних матеріалів з питань морально-психологічного забезпечення. В міру можливості необхідно створювати спеціалізовані класи (кабінети). Навчально-методичне забезпечення викладання цієї навчальної дисципліни може включати: підручник, практикум (завдання і вправи) і довідково-інформаційні матеріали з військ. Це дозволить підвищити якість викладання основ МПЗ, розвинути ініціативу і творчість тих, хто навчається. У крайньому випадку (якщо фінансово-економічні умови не дозволяють більшого) можна обмежитися випуском уніфікованих підручників (посібників) для ВВНЗ.

Навчання курсантів з організації МПЗ діяльності військовослужбовців у ВВНЗ має будуватися як цілеспрямована організована взаємодія керівного та науково-педагогічного складу навчального закладу і майбутніх офіцерів. Особливе місце при цьому відводиться науково-педагогічним працівникам провідної кафедри, які безпосередньо здійснюють організацію і проведення занять з питань МПЗ. Курсанти повинні виступати активними учасниками цього процесу як особи, що самоорганізуються і саморозвиваються, як суб'єкти підготовки до практичного здійснення МПЗ діяльності військових підрозділів.

Результати та дискусії. Результатом навчання основам організації і проведення МПЗ має бути розвинена педагогічна культура, широка психолого-педагогічна ерудиція і світогляд, безумовно виражена

психолого-педагогічна спрямованість особи, особливе відношення майбутніх офіцерів до психолого-педагогічної роботи з підлеглими. Цей результат має бути поєднанням соціально значущих мотивів, психолого-педагогічних знань, навичок, вмінь і якостей особи, які забезпечать успішне здійснення МПЗ в ході проведення Операції об'єднаних сил, в сучасних умовах поступового переходу ЗС України на комплектування військовослужбовцями військової служби за контрактом та активізації процесу євроатлантичної інтеграції України.

Його суттю має бути оволодіння курсантами знаннями, навичками і вміннями необхідними для психолого-педагогічної діяльності, адекватної майбутньому посадовому призначенню.

Особливістю викладання цієї навчальної дисципліни є інтеграція знань про людину з різних наук, використання практичного військового досвіду, поєднання психолого-педагогічної теорії із практикою, військової психології з військовою педагогікою, педагогічної підготовки з психологічною. Поглиблена підготовка майбутніх офіцерів командного профілю до майбутньої роботи з людьми буде позитивно впливати на всю

атмосферу у ВВНЗ та сприяти гуманізації і демократизації стосунків.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, створення єдиної, універсальної науково-методичної бази викладання основ МПЗ діяльності військовослужбовців дозволить підготувати курсантів будь-якого ВВНЗС України для успішного виконання завдань щодо формування та підтримки високого морального духу і психологічної стійкості військ (сил).

Таким чином, можна з упевненістю стверджувати, що навчання курсантів основам організації та проведення морально-психологічного забезпечення діяльності військ має стати невід'ємною і важливою складовою їх професійної підготовки, і вимагає до себе особливої уваги і подальшого вдосконалення.

Перспективними напрямками дослідження порушених питань можуть бути: обґрунтування цілей, принципів, форм і методів підготовки майбутніх офіцерів тактичного рівня до проведення заходів МПЗ; розробка комплексу навчально-методичних матеріалів для науково-педагогічних працівників, курсантів щодо організації підготовки майбутніх офіцерів до організації та проведення заходів МПЗ тощо.

Список використаних джерел

1. Наказ Генерального штабу Збройних Сил України від 27.04.2018 року №173 «Про затвердження Настанови з морально-психологічного забезпечення підготовки та застосування Збройних Сил України».
2. Романишин А.М. Проблеми підготовки курсантів у вищих військових навчальних закладах / А. М. Романишин // Педагогіка і психологія професійної освіти: науково-методичний журнал. – 2011. №2. – С. 97-103.
3. Романишин А.М. Зміст педагогічного поняття “військова діяльність” / А. М. Романишин // Збірник наукових праць Національного університету оборони України. – 2011. №3. – С. 47-51.

References

1. NakazHeneralnohoshtabuZbroinykhSylUkrainy (2018) №173 «ProzatverdzhenniaNastanovy z moralno-psykholohichnoho zabezpechenniapidhotovkytazastosuvanniaZbroinykhSylUkrainy»[FreedomoftheGeneralAssemblyofZbroinykhSylUkrainy (2018) №173 «ProzatverdzhenniaNastanovy z moralno-psykholohichnoho zabezpechenniapidhotovkytazastosuvanniaZbroinykhSylUkrainy»]. Kyiv [inUkrainian].
2. Romanyshyn A.M. Problemy pidhotovky kursantiv u vyshchyykh viiskovykh navchalnykh zakladakh / A. M. Romanyshyn // Pedahohika i psykholohiia profesiinoi osvity: naukovometodychnyi zhurnal. – 2011. №2. – S. 97-103.
3. Romanyshyn A.M. Zmist pedahohichnoho poniattia “viiskova diialnist” / A. M. Romanyshyn // Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy. – 2011. №3. – S. 47-51.

Резюме

Романишин А. кандидат педагогических наук, доцент
Национальная академия сухопутных войск
имени гетмана Петра Сагайдачного
ORSID0000-0003-3115-5999

Неурова А. кандидат психологических наук,
Национальная академия сухопутных войск
имени гетмана Петра Сагайдачного
ORSID: 0000-0002-1220-8613

**ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ПРЕПОДАВАНИЯ УЧЕБНОЙ
ДИСЦИПЛИНЫ «МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ» В ВЫСШИХ
ВОЕННЫХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ**

В статье представлены результаты анализа основных психолого-педагогических условий эффективной организации преподавания учебной дисциплины «Морально-психологическое обеспечение» в процессе подготовки будущих военных специалистов в высших военных учебных заведениях Министерства обороны Украины и определены пути достижения эффективности реализации психолого-педагогических условий организации ее преподавания.

Ключевые слова: морально-психологическое обеспечение; подготовка; профессиональная деятельность офицера; психолого-педагогическая деятельность; психолого-педагогические условия.

Summary

Romanishin A. Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor
National Academy of Army Forces n.a. hetman Peter Sagaydachny

Neurova A. Ph.D., Candidate of Psychological Sciences
National Academy of Army Forces n.a. hetman Peter Sagaydachny

**PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL CONDITIONS OF "MORAL-PSYCHOLOGICAL
SUPPORT" EDUCATIONAL PROGRAM IN HIGHER MILITARY EDUCATIONAL
INSTITUTIONS**

Introduction. The article presents the results of the analysis of the main psychological and pedagogical conditions for the effective organization of teaching the discipline "Moral and psychological support" in the process of preparation of future military specialists in higher military educational institutions of the Ministry of Defense of Ukraine.

Purpose. The purpose of the article is to conduct theoretical analysis of scientific sources on the problem under investigation, to determine the ways of achieving the effectiveness of the implementation of the psychological and pedagogical conditions for organizing the teaching of the discipline "Moral-psychological support" in the process of training future military specialists in higher military educational institutions of the Ministry of Defense of Ukraine.

Methods. Empirical methods of observation, questioning and questioning were used to solve the problems of education.

Originality. The article substantiates the basic psychological and pedagogical conditions of an effective organization of teaching the discipline "Moral-psychological support" in the process of preparation of future military specialists in higher military educational institutions of the Ministry of Defense of Ukraine. The ways to achieve implementation of the psychological and pedagogical conditions of teaching the discipline "Moral-psychological support" in higher military educational institutions are revealed. The main tasks of teaching the fundamentals of moral and psychological support in higher military educational institutions are determined. The features of teaching this discipline are as follows: integration of knowledge about a person from different sciences, the use of practical military experience, the combination of psychological and pedagogical theory with practice, military psychology with military pedagogy, pedagogical training with psychological. It is determined that in-depth training of future officers of the command profile for future work with the people will positively influence the atmosphere in the higher military educational institutions of the Ministry of Defense of Ukraine and promote humanization and democratization of relations.

Conclusion. Development of unified, universal scientific and methodological base for teaching the bases of the military-intelligence service activities will allow the training of cadets from any higher military educational institutions of the Armed Forces of Ukraine for the successful accomplishment of tasks in support of high moral standards and psychological stability of the forces).

Keywords: educational discipline, moral and psychological support, training, professional activity of the officer, psychological and pedagogical activity, psychological and pedagogical conditions, teaching, readiness.

Салкуцян С. кандидат військових наук, доцент,
заступник начальника Національного університету оборони
України імені Івана Черняхівського з навчальної роботи
ORCID ID 0000-0002-6585-1338

Кривець Л. доктор філософських наук, старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії
(соціально-гуманітарних проблем) кафедри суспільних наук
Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського
ORCID ID 0000-0001-7451-5208

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ГЕНДЕРНОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ В ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ З УРАХУВАННЯМ ДОСВІДУ ПРОВІДНИХ КРАЇН- ЧЛЕНІВ НАТО

Автори визначили деякі ключові аспекти формування гендерної ментальності в секторі безпеки та оборони України. Запропонована стаття розкриває для читачів, що саме являє собою концепт «ментальність» та в чому полягають особливості формування саме гендерних аспектів ментальності військовослужбовців в арміях країн-членів НАТО і які демократичні цінності становлять етичну основу формування сучасного українського війська, що відповідатиме вимогам часу та стандартам Альянсу.

Ключові слова: гендерна рівність; ментальність; гендерна ментальність; демократичні цінності; професійна підготовка; військова освіта.

Актуальність дослідження.

Формування соціальних та особистісних вимірів ментальності сучасного покоління українців на засадах демократичних цінностей має стати духовним вектором ефективного та гармонічного розвитку української нації. Отримавши незалежність, Україна як нація та держава опинилася перед вибором власної стратегії розвитку, яка вже була реалізована багатьма країнами Західної Європи. Сучасна Україна демократизується, оновлюється, впевнено крокуючи до європейського простору. Усвідомлення необхідності впровадження демократичних реформ у всіх сферах суспільства є домінантою розвитку держави.

Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України. Вступаючи на військову службу, громадяни України присягаються примножувати славу України і честь українського війська як найвищі моральні цінності, присягаються ніколи не зрадити українському народові. Військова служба будується на засадах патріотизму, поваги до честі і гідності кожного військовослужбовця, принципах відповідальності і добросовісності, свободи і рівності усіх категорій військовослужбовців

перед законами України, верховенства права та дотримання норм професійної етики.

Зміни соціально-політичної, соціокультурної та економічної ситуації в сучасній Україні зумовили подальшу трансформацію способу сприйняття навколишньої дійсності та зміну ментальності наших співвітчизників. Діалектика стійкості і мінливості ментальних форм, складна природа їх формування заслуговують на особливу увагу в період проведення глибоких трансформаційних процесів, оскільки саме вони багато в чому визначають спрямованість еволюційних змін у масовій свідомості та дієвість механізмів адаптації великих соціальних спільнот до мінливих умов суспільного розвитку.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день у збройних силах більшості держав світу існує розуміння того, що для підвищення якості функціонування військової організації необхідно не тільки включати в лави збройних сил представниць жіночої статі, але й чітко розрізняти ролі і потреби жінок і чоловіків військовослужбовців. Досягти цього неможливо без розвитку потенціалу самих збройних сил в галузі вирішення гендерних питань та зміни колективної ментальної моделі. У зв'язку з цим актуалізовано проблему вивчення соціальних та

особистісних аспектів формування гендерної ментальності військовослужбовців ЗС України на шляху до впровадження значного кола сучасних демократичних реформ, адже формування та актуалізація в суспільстві певних цінностей, ціннісних орієнтацій, що є основою формування ментальності, здатна визначати сприйняття або відторгнення на рівні свідомості особистості не тільки самих реформ, але і бути перешкодою на шляху соціального розвитку країни загалом [3].

Мета роботи. Розкрити деякі ключові аспекти формування гендерної ментальності в секторі безпеки та оборони України та пояснити в чому полягають особливості формування гендерних аспектів ментальності серед військовослужбовців за стандартами підготовки НАТО і які саме демократичні цінності складають етичну основу формування сучасного українського війська, що відповідатиме вимогам часу.

Основний матеріал. Дослідження ментальності або менталітету є одним з фундаментальних завдань у сучасній філософській, психологічній, педагогічній літературі. Значимість дослідження цієї проблеми пов'язана з аналізом джерел поведінки людини, зі способом сприйняття людиною об'єктивної реальності. Сфера вивчення ментальності включає досить широкий пласт теоретичних досліджень на стику різних гуманітарних дисциплін. Водночас, аналітичний огляд літератури виявив у дослідженнях відсутність як єдиного розуміння терміна “ментальність”, так і цілісного механізму його формування та аналізу динаміки розвитку.

Поняття “ментальність” має досить широке тлумачення: соціальне мислення (К. Абульханова-Славська), критеріальна основа особистісної та суспільної свідомості (Б. Гершунський), система норм поведінки (І. Дубов), національний характер (Н. Лосський, І. Скловський), ціннісні орієнтації і соціальні установки (В. Сонін) та ін. На даний момент у філософській літературі трапляються спроби більш розгорнутого визначення його сенсу (Н. Бердяєв, Е. Гуссерль, Г. В. Лейбніц, А. Лосєв, А. Шюц). Це “колективні уявлення” (М. Блок, Е. Дюркгейм, Р. Мандру, Л. Февр.), “колективні стереотипи” (Ф. Бродель), “епістема” (М. Фуко) [8].

Згідно з авторською концепцією ментальність військовослужбовця являє собою систему, що динамічно розвивається, в якій відбувається зрощування не тільки особистісного, а й професійного розвитку. Ментальність військовослужбовців Збройних Сил України та складових сил оборони, визначається як інтегральна професійно обумовлена соціокультурна властивість, що зумовлює специфіку їх світосприйняття, спосіб мислення, особливості формування колективної та індивідуальної свідомості та професійної поведінки [8].

Україна є молодого демократичною правовою державою, народ якої продемонстрував свою активну громадську позицію на хвилі національного піднесення. Національна ментальність – це саме той феномен, що здатний не розділити, а об'єднати націю на шляху до сталого суспільного розвитку. Саме національна ментальність визначає національне буття народу та спрямованість вектору суспільних відносин. Тріадою українських національних цінностей, що є характерними для всіх українців без виключення, – є цінності: “ВОЛЯ”, “ДОЛЯ” та “РІВНІСТЬ”, визначені М. Грушевським [4].

Як будь-який складний соціокультурний феномен, ментальність має статичну і динамічну характеристику. *Статична* характеристика розкривається в сукупності компонентів, за допомогою яких вона формується і розвивається. Найважливішими компонентами структури ментальності є базові цінності; морально-етичні ідеали, переконання та переживання; колективний та індивідуальний емоційно-почуттєвий і практичний досвід; усталений спосіб мислення та поведінки певної соціальної спільноти і мета її розвитку.

Динаміка формування ментальності проявляється у декількох етапах: зародження, карбування, адаптація до змін та етап глобалізації (поширення, за умов успішної реалізації національного проекту) чи глокалізації (звуження сфери впливу на свідомість представників нації) [4].

Слід усвідомлювати, що ментальність українських військовослужбовців базується на розумінні власного місця в історії і формується в умовах розв'язання актуальних проблем сучасності, в умовах національного, державного та професійного

соціокультурного середовища. У свою чергу, національна ментальність розвивається в контексті регіонального та світового культурного дискурсу. Стосовно військовослужбовців, їх професійна ментальність формується в умовах професійного і соціокультурного середовища військової організації.

В останні роки у Збройних Силах України впроваджене значне коло реформ, спрямованих на професіоналізацію, демократизацію українського війська та наближення його спроможностей до вимог стандартів НАТО. Через це постає потреба у підготовці якісно нових керівних кадрів для органів військового управління усіх рівнів з метою сприяння оптимізації українського війська з урахуванням як кращого національного, так і провідного світового досвіду.

Це питання не залишається без уваги з боку командування Збройних Сил України, яке вкрай занепокоєне станом впровадження європейських цінностей серед військовослужбовців і неодноразово звертало увагу на цей факт. Про це свідчать численні розпорядження, директиви, накази та методичні рекомендації.

Окремо слід зазначити, що аналіз соціально-психологічних процесів, які супроводжують хід політичних і економічних перетворень в сучасній Україні, демонструє, що в суспільній свідомості відбуваються гендерні трансформації в структурі ментальності, характерні для поворотних етапів історичного розвитку. Гендерні трансформації в структурі ментальності – це процес гендерних змін ціннісних уявлень, соціально-психологічних установок і гендерних стереотипів щодо статево-рольової поведінки, які визначатимуть обличчя майбутнього суспільства.

Практичну роботу щодо формування ментальності військовослужбовців в умовах реформування Збройних Сил України доцільно організовувати з урахуванням провідних положень культурологічного та аксіологічного підходів.

Глибинні зв'язки й залежності, закономірні взаємодії й внутрішня єдність соціальних та особистісних вимірів ментальності й культури, спрямованість військово-патріотичної роботи у Збройних Силах України на військовослужбовця як

суб'єкта культури, усвідомлення пріоритетності культуротворчих функцій особистості, орієнтація на цілісний розвиток особистісної культури військовослужбовця і є втіленням культурологічного підходу.

Аксіологічний підхід дає змогу спрямувати підготовку на формування у військовослужбовців ціннісного ставлення до професійної діяльності; переносить акцент з передавання та засвоювання конкретної системи знань, на прищеплення військовослужбовцям європейських демократичних ціннісних орієнтирів, котрі мають забезпечувати загальну соціальну значущість спрямованості їхньої активності в усіх сферах життєдіяльності [3].

Для формування системи цінностей військовослужбовця необхідно створити виховне середовище в умовах військової частини (підрозділу), що безпосередньо впливатиме на формування ментальності особистості. З цією метою вважаємо необхідним застосування форм, методів, що сприятимуть розвитку ціннісного ставлення до військової справи, стимулюватимуть особистісну рефлексію.

Загалом формування ментальності, розвиток соціальних та особистісних основ лідерства особового складу Збройних Сил України на засадах європейських цінностей сприяє встановленню вищого рівня довіри між військовослужбовцями та потребує від них єдності, вірності, відповідальності, неупередженості і професіоналізму незалежно від гендерних ознак.

Гендерна ментальність є соціо-етичною складовою професійної ментальності військовослужбовця, яка розкриває специфіку гендерних стереотипів та образу мислення, що в умовах реформування та розвитку Збройних Сил України має ґрунтуватися на демократичних цінностях [8].

Гендерна ідентичність є складовою статевої ідентичності, що виражається у прийнятті або запереченні специфічних соціальних стереотипів і ролей, що визначені в певній культурі для чоловічої і жіночої статі.

Гендерна ментальність особистості є результатом накопиченого соціального досвіду актуалізації гендерної взаємодії та знань, отриманих особою протягом життя. Гендерна ментальність формується передусім як результат стосунків у

батьківській сім'ї і соціальних групах, до яких залучена особистість, а також її екзистенціального вибору, що багато в чому залежить від гендерної ідентичності особистості.

Дослідження гендерних трансформацій у структурі ментальності військовослужбовців Збройних Сил України є особливо актуальним. Такі дослідження мають очевидне практичне значення – вони створять необхідну основу для впровадження значного кола демократичних реформ, дадуть змогу своєчасно впливати на соціальні процеси, вирішувати конфлікти і суперечності у військово-професійному середовищі.

Стратегічний оборонний бюлетень України, введений у дію Указом Президента України від 6 червня 2016 року № 240/2016, передбачає, що професіоналізація сил оборони та створення необхідного військового резерву в Україні повинні впроваджуватись на засадах і принципах, якими керуються держави-члени НАТО. При цьому розвиток соціально-гуманітарного забезпечення персоналу сил оборони, у першу чергу військовослужбовців, пов'язується зі змінами в ментальності (образі мислення) особового складу, яка, у свою чергу, повинна базуватися на основі європейських цінностей.

У кодексі поведінки військовослужбовців та цивільного персоналу НАТО "The NATO Code of Conduct" зазначено, що Організація Північноатлантичного альянсу (НАТО) передбачає сприяння найвищому рівню довіри між його членами та вимагає від них єдності, вірності, неупередженості, відповідальності і професіоналізму. Ці п'ять основних цінностей становлять аксіологічну основу етичного Кодексу, що визначає вимоги до поведінки всіх цивільних та військових співробітників та персоналу підрозділів НАТО, незалежно від їх статі та гендерної ідентичності [11].

У Збройних Силах України розпочато роботу щодо імплементації в освітній процес директив НАТО, в тому числі – 2017: BI-Strategic Command Directive (BI-SCD) 040-001 (INTEGRATING UNSCR 1325 AND GENDER PERSPECTIVE INTO THE NATO COMMAND STRUCTURE), що дасть змогу підвищити якість професійної підготовки військових фахівців.

Згідно з означеною директивою "гендер" означає сукупність соціальних атрибутів, що формуються у процесі соціалізації і проявляються у взаємодії чоловіків та жінок; обумовлюють персональну позицію носіїв гендерної ментальності та їх цінності у соціальному контексті. "Гендер" означає також стосунки між чоловіками, жінками, хлопцями та дівчатами. Примітно, що поняття "гендер" згідно BI-Strategic Command Directive (BI-SCD) 040-001 не спрямовує ексклюзивний фокус уваги виключно на жінок [10].

Гендерна інтеграція є основою формування гендерної ментальності і визначається як стратегія, що використовується для досягнення гендерної рівності у збройних силах через активізацію залучення жінок та чоловіків до виконання завдань за призначенням на всіх рівнях для врахування інтересів та досвіду обох статей.

Оцінка перспектив гендерної інтеграції спрямована на визначення гендерно зумовлених відмінностей у соціально-професійному розвитку та ставленні до жінок та чоловіків в означеному контексті, що відображено в їх соціальних ролях та взаємодії, в розподілі праці, владних повноважень та доступі до ресурсів. У діяльності стратегічних команд НАТО оцінка перспектив гендерної інтеграції була підставою для виконання положень Резолюції Ради Безпеки ООН 1325 "Жінки, мир, безпека" на період до 2020 року, а також додаткових директив щодо гендерної політики НАТО. Мета їх полягає в тому, щоб ураховувати специфіку ментальності, поведінки та потреб чоловіків і жінок у контексті НАТО. Більш фундаментально оцінка перспектив гендерної інтеграції здійснюється завдяки адаптації дій, що виконуються в результаті проведення гендерного аналізу.

Відповідно до директиви НАТО BI-Strategic Command Directive (BI-SCD) 040-001 гендерний аналіз потребує систематичного збирання та експертизи інформації про гендерні відмінності та соціальні взаємини між чоловіками та жінками для виявлення дискримінації за ознакою статі та запобігання їй. Гендерний аналіз може здійснюватися зовнішньо в операційному середовищі, а також всередині військових організацій.

Прикладом впровадження принципу гендерної рівності та формування гендерної ментальності особового складу може бути досвід країни-партнера НАТО зі статусом нейтралітету у війні – Швеції, яка значно просунулася вперед щодо окреслених аспектів. Так, у 2007 р. в рамках проекту Genderforce у Швеції була розпочата програма “Інструктор з гендерних питань” (Gender Coach), в якій взяли участь шість високопоставлених керівників збройних сил, в тому числі начальник Штабу армії Швеції, директор відділу навчання і постачання Збройних Сил Швеції та шість ретельно відібраних інструкторів з гендерних питань. Інструктори були обрані відповідно до рівня знань у сфері гендерної рівності та наявності високого рівня педагогічних навичок та вмінь. Інструктори зустрічалися з військовими керівниками один або два рази на місяць для обговорення проблем, з якими ті стикалися у своїй роботі. Програма дістала позитивні відгуки. Учасники зазначали зміни у власній манері спілкування та поведінці.

Також фахівці оборонної аналітичної групи Збройних Сил Швеції (як оперативного партнера НАТО) провели дослідження у сфері гендеру, після чого Альянс продемонстрував ряд дій у рамках організації щодо втілення гендерної політики: була створена структура із забезпечення інтеграції Резолюції РБ ООН 1325 та імплементації гендерних питань; введені посади радників з гендерних питань на всіх організаційних рівнях у структурі Об'єднаних командувань силами НАТО – морського, сухопутного та повітряного компонентів, паралельно створювалися посади радників у режимі виїзних консультантів на тактичному рівні [8].

Для формування гендерної ментальності на засадах демократичних цінностей, у контексті сектору безпеки та оборони України слід прийняти відповідні закони, доктрини і директиви. Законодавство має забезпечити відсутність прямої дискримінації за ознакою статі, рівні права та можливості жінок і чоловіків, захист військовослужбовців та цивільного персоналу від усіх видів насильства, а також наявність незалежного контролю. Директиви командування мають встановлювати чіткі стандарти.

Гендерна політика збройних сил деяких країн в основному зосереджена на

забезпеченні рівних можливостей для військовослужбовців жіночої та чоловічої статі (наприклад така практика існує в Бельгії, Ірландії, Іспанії, Норвегії, Фінляндії, Чеській Республіці). Збройні сили цих країн інтегрують гендерні аспекти у свою діяльність за допомогою відповідної підготовки особового складу і спеціальних ініціатив, демонструють відповідну реакцію на випадки сексуального насильства [8].

Наступним прикладом з інтеграції гендерних аспектів може стати проект Міністерства оборони Нідерландів – Genderforce [6]. Так, у 2004 р. Міністерство оборони Нідерландів розпочало здійснення Плану дій щодо досягнення гендерної рівності, спрямованого на збільшення кількості жінок-військовослужбовців. Наступного року цей план став частиною комплексного проекту Genderforce, який охоплював такі питання:

- гендерні аспекти в операціях з реагування на кризові ситуації;
- гендерні аспекти в підготовці особового складу;
- впровадження комплексного гендерного підходу.

Для здійснення проекту був задіяний ряд механізмів внутрішнього і зовнішнього контролю. Система внутрішнього контролю проекту Genderforce включала ряд заходів щодо поліпшення набору, утримання та просування по службі жінок-військовослужбовців, в тому числі завдяки збільшенню кількості жінок, що беруть участь у курсовій підготовці професійного зростання.

Керівний орган, що складався з начальників різних директоратів, які брали участь у проекті, а також з представників Міністерства оборони та Міністерства соціальної політики і зайнятості, спостерігав за здійсненням проекту і в разі необхідності виконував відповідні дії. Крім того, для здійснення конкретних контрольних заходів був призначений керівник проекту і створена координаційна група. Для забезпечення участі в проекті усього складу Міністерства оборони та збройних сил заступники командирів семи основних підрозділів були призначені представниками з питань гендерної рівності. Кожен з них відповідав за виконання конкретних планів дій, контроль за інтеграцією гендерних аспектів в усі види діяльності в їх сферах відповідальності та

подання донесень Державному секретарю з питань оборони. Контроль за виконанням конкретних планів дій здійснювали за допомогою піврічних звітів з питань управління, які періодично розглядало і обговорювало керівництво Міністерства оборони. Донесення про хід виконання планів дій складали за участю Міністерства оборони та обговорювали з Державним секретарем з питань оборони [6].

Зовнішній контроль над проектом Genderforce відбувався у такий спосіб: в рамках проекту була створена група експертів з гендерних питань, яка періодично проводила зустрічі для того, щоб “сформувані свіжий погляд на проект Genderforce”. Група працювала під керівництвом Міністерства соціальних справ і зайнятості. До її складу входили представники незалежних організацій, в тому числі науково-дослідних центрів, профспілок, Ради жінок і Amnesty International.

Як результат проекту Genderforce сталися такі зміни:

- підвищилася інформованість військовослужбовців щодо гендерних питань;
- істотно збільшилась частка жінок-військовослужбовців (до 9%);
- у збройних силах зросла частка жінок на старших командних посадах;
- більше уваги стали приділяти проблемі утримання жінок на службі, оскільки під час проекту з'ясувалося, що це пріоритетний спосіб досягнення більш збалансованого співвідношення жінок і чоловіків серед особового складу;
- була досягнута інтеграція гендерних аспектів у процеси поточного планування, контролю та прийняття рішень;
- була розроблена розширена система підтримки у сфері інтеграції гендерних аспектів [8].

Щодо сектору безпеки і оборони України слід зазначити, що, якщо гендерна політика, стратегія і план дій вже розроблені, необхідно постійно здійснювати моніторинг їх виконання з оцінкою результатів. Такий моніторинг може бути впроваджено завдяки створенню міжвідомчої робочої групи або комітету при вищому керівництві. Дієвою практикою є включення до складу означеної групи представників зовнішніх інститутів, наприклад, представників організацій з питань гендерної рівності, правозахисного

інституту або експертів (науковців), що займаються гендерними проблемами, пов'язаними з військовими конфліктами. Збройні сили також можуть залучати експертів до моніторингу та оцінювання політики військового відомства у сфері досягнення гендерної рівності (як це було представлено у проекті Genderforce збройних сил Нідерландів).

Як приклад впровадження принципу гендерної рівності в повсякденну діяльність військ (сил) слід враховувати досвід армії США, де розроблено значний перелік інструкцій для керівників усіх рівнів, в тому числі з протидії гендерному насильству.

Перелік завдань командира армії США, що стосуються запобігання гендерному насильству:

- створити командну атмосферу недопущення гендерного насильства, що ґрунтується на взаємній повазі та довірі, визнавати та приймати різноманіття та цінувати внески всіх членів команди;
- наголошувати, що сексуальні посягання порушують основні цінності професіонала Збройних сил та остаточно знищують злагодженість підрозділу та довіру, яка є надзвичайно важливою для успіху виконуваної місії;
- нагадувати (для Міністерства оборони та військовослужбовців), що сексуальне домагання має правові наслідки для тих, хто вчиняє такі злочини;
- відстежувати настрої та загальну атмосферу в організації, вживати належних заходів у разі виявлення негативних тенденцій [7].

Існуючі національні та відомчі документи з питань гендерної рівності також мають накладати на збройні сили певні обов'язки, часто такі документи пов'язані з міжнародними зобов'язаннями держави. Таким документом є Національний план дій щодо виконання Резолюції Ради Безпеки ООН № 1325, національна політика з питань гендерної рівності та ліквідації насильства щодо жінок. Збройні сили мають відстежувати свою діяльність щодо виконання цих документів та звітувати про це питання. Держави-члени НАТО надають щорічні доповіді Комітету НАТО з інтеграції гендерної політики (NATO Committee on Gender Perspectives).

У збройних силах ряду країн (наприклад в Угорщині, Канаді та Великобританії) були створені комітети або

мережі, що представляють інтереси військового і цивільного персоналу жінок. Не маючи офіційних повноважень з реалізації гендерної політики, ці групи відстежують питання, що хвилюють жіночий персонал; доводять ці проблеми до відома командування, а також надають командуванню рекомендації щодо їх вирішення. Такі об'єднання можуть бути ефективним механізмом внутрішнього контролю.

Важливим аспектом у забезпеченні рівних можливостей для військовослужбовців обох статей є контроль за процесами набору та просування по службі військовослужбовців різних статей, а також здійснення активного моніторингу заходів, спрямованих на утримання персоналу і забезпечення необхідного балансу між службою та особистим життям військовослужбовців.

У Збройних Силах України протягом останніх років ведеться безперервна робота щодо сприяння прогресивному формуванню ментальних вимірів військового лідерства та їх оновлення. На виконання Державної програми реформування та розвитку Збройних Сил України на період до 2020 року у Збройних Силах ведеться робота щодо розроблення уніфікованого Статуту для військовослужбовців сектору безпеки та оборони України за стандартами НАТО. Відповідно до проекту Статуту, керівництво військовими формуваннями базується на демократичних принципах **єдності, доброчесності, індивідуальної відповідальності, лідерства та гендерної рівності**, що передбачає відбір, призначення на посади та просування по службі осіб, які мають освіту, досвід і досягнення у певній сфері діяльності, та забезпечує постійний розвиток потенціалу військової частини [6].

У проекті статуту зазначено, що принцип гендерної рівності означає забезпечення рівними можливостями, правами і обов'язками жінок та чоловіків під час проходження військової служби. Гендерна ідентичність військовослужбовця не може бути підставою для встановлення обмежень або надання додаткових прав, крім випадків, передбачених Законодавством України.

У реалізації основних положень гендерної політики держави значна роль належить військовим керівникам. Стиль управління, цінності та поведінка керівників

вищої ланки безпосередньо впливає на рівень культури військової організації. Керівники можуть сприяти змінам та покращенню стосунків між підлеглими, проявляючи особисту прихильність до реформ через власну поведінку. При цьому вони є позитивними прикладами для керівників середньої ланки, а також інших працівників. Керівники вищої ланки також відіграють важливу роль у підтримуванні та пришвидшенні практичних ініціатив у встановленні гендерної рівності [1].

У процесі формування гендерної ментальності особового складу та у контексті реалізації принципу гендерної рівності в військово-професійній діяльності одним з найбільш ефективних методів є особистий приклад військового керівника. Спостереження за тим, що керівники поводяться з жінками так само, як і з чоловіками, – з таким же ступенем поваги, враховують їхні думки, – часто є більш дієвим стимулом, ніж політика примусу. Аналогічно жінки на керівних посадах можуть бути прикладом для підлеглих. Крім того, вони можуть демонструвати, що жінки дійсно здатні досягти успіху у певній установі.

Як приклади для наслідування керівники вищої ланки (як чоловіки, так і жінки) у сфері безпеки та оборони, які бажають сприяти розвитку інклюзивної культури толерантності та взаємної довіри, повинні утримуватися від типів поведінки, які транслиують невірне повідомлення та створюють вороже робоче середовище, а саме:

- висловлення жартів, які вказують на перевагу однієї статі над іншою, висміюють уявлення про жіночність, ставлять під сумнів мужність певних чоловіків або передають відверто сексуальний зміст чи посилення;
- звернення до колег чоловічої або жіночої статі із вживанням непрофесійних та надмірних емоційно забарвлених слів;
- поведінка “недоречного лицарства”, що знижує професійну довіру до жінок, вказуючи на те, що вони слабкі або потребують захисту;
- недоречні коментарі стосовно зовнішнього вигляду, розумових здібностей та фізичних якостей чоловіків або жінок.

Ураховуючи ієрархічну структуру установ сектору безпеки та оборони України, важливо, щоб кожен учасник системи підпорядкування на своєму рівні

демонстрував власним прикладом повагу до принципу гендерної рівності. Керівники всіх рівнів повинні знати, що їхня поведінка впливає на робочу атмосферу та думки всіх членів команди. Особи, що займають керівні посади, повинні не тільки утримуватися від неприйнятних дій (перелічені вище), а й рішуче реагувати на таку поведінку з боку їхніх підлеглих. Важливо надати чітке послання, що нешанобливі коментарі або поведінка суперечать цінностям установи та є неприпустимими [1].

Слід зазначити, що на організаційному рівні важливим комплексним фактором формування гендерної ментальності військовослужбовців у Збройних Силах України є впровадження у війську та державі адекватної вимогам НАТО та ЄС гендерної політики, що включатиме гендерний аналіз та позитивні дії щодо забезпечення принципу гендерної рівності жінок і чоловіків у війську.

Як приклад позитивних дій щодо реалізації гендерної політики держави в секторі безпеки та оборони України є створення платформи для обміну досвідом, викликами та підходами з урахування гендерної тематики в навчальних програмах між представниками різних закладів освіти сектору безпеки і оборони України, представниками міністерств країн ЄС, НАТО та країн-сусідів.

Для інтеграції принципу гендерної рівності у освітній процес Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського керівництво університету та науково-педагогічні працівники прагнуть розробити інноваційні підходи, що призведуть до більш глибокого розуміння гендерної тематики і формування гендерної ментальності офіцерів оперативно-тактичного і оперативно-стратегічного рівнів підготовки на засадах демократичних європейських цінностей.

Висновки. Формування гендерної ментальності військовослужбовців ЗС України на засадах демократичних європейських цінностей – процес довготривалий і кропіткий. Міністерство оборони України – відомство, яке повністю

взяло на себе виконання цілей партнерства із НАТО в гендерних аспектах військової служби. На шляху до формування гендерної ментальності військовослужбовців створено якісний алгоритм, який охоплює всі аспекти, що відповідають згаданому національному плану. Передусім це забезпечення жінкам перспективи кар'єрного зростання відповідно до рівня освіти, досвіду і результатів службової діяльності.

Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського як провідний вищий військовий навчальний заклад країни, що здійснює підготовку військових офіцерів оперативно-тактичного та оперативно-стратегічного рівнів, має всі необхідні умови для того, щоб жінки проходили в його лавах військову службу, вступали учитися, підвищували рівень фахової компетентності та продовжували офіцерську кар'єру.

Міністерство оборони України і Генеральний штаб Збройних Сил України разом з Національним університетом оборони України імені Івана Черняхівського запланували та здійснили чимало заходів з реалізації Національного Плану з виконання резолюції Ради Безпеки ООН № 1325 “Жінки, мир, безпека” на період до 2020 року. Було внесено зміни до програм навчальних дисциплін та створено курс у системі дистанційного навчання з питань гендерної рівності і основ гендерної політики.

Окремо слід зазначити, що у Національному університеті оборони України імені Івана Черняхівського розпочато роботу щодо імплементації в освітній процес директив НАТО, в тому числі – 2017: BI-Strategic Command Directive (BI-SCD) 040-001 (INTEGRATING UNSCR 1325 AND GENDER PERSPECTIVE INTO THE NATO COMMAND STRUCTURE), що дозволить підвищити якість професійної підготовки фахівців оперативно-тактичного і стратегічного рівнів підготовки та сприятиме процесу формування гендерної ментальності українських офіцерів на засадах демократичних цінностей.

Список використаних джерел

1. Інституційна культура. Як сприяти розвитку інклюзивної культури та протистояти застосуванню патріархальних норм у секторі безпеки та оборони / підготовлено Еммікі Рус (Emmicki Roos), ООН-Жінки, 2019. – 8 с.
2. Інформаційне суспільство в світі та Україні: проблеми становлення та закономірності розвитку: монографія / за ред. В. Г. Воронкової. – Запоріжжя: ЗДІА, 2017. – 282 с.

3. Концепція лідерства за стандартами армій країн НАТО (Conception of leadership in accordance with the armies standards of NATO countries) : навч. посіб. / [А. Вітченко, Л. Кримець, О. Хміляр та ін.]. – К.: НУОУ ім. Івана Черняхівського, 2018. – 252 с.
4. Кримець Л. В. Філософія влади та управління науково-освітнім простором: монографія / Л. В. Кримець. – К.: Золоті ворота, 2016. – 410 с.
5. Кримець Л. В. Социальное взаимодействие в контексте постиндустриального общества на современном этапе развития: монографія / Л. В. Кримець. – Saarbrücken, Germany: Lap Lambert Academic Publishing, 2012. – 163с.
6. Методичний поради́ник щодо формування ментальності особового складу підрозділу (військової частини) Збройних Сил України на засадах європейських цінностей / за заг. ред. Л. В. Кримець. – К.: НУОУ ім. Івана Черняхівського, 2018. – 20 с.
7. Міністерство оборони США, «ПЕРЕЛІК ЗАВДАНЬ КОМАНДИРА, ЩО СТОСУЮТЬСЯ ЗАПОБІГАННЯ СЕКСУАЛЬНОМУ НАСИЛЬСТВУ» [електронний ресурс]. – Режим доступу: www.sapr.mil/public/docs/miscellaneous/toolkit/COMMANDER_CHECKLIST.pdf.
8. Професійна та гендерна ментальність військовослужбовців Збройних Сил України: формування на засадах європейських цінностей : навч. посіб. / за заг. ред. Л. В. Кримець. – К.: НУОУ ім. Івана Черняхівського, 2018. – 188 с.
9. Army Leader Development Strategy [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://data.cape.army.mil/web/character-development-project/repository/alds-2013.pdf>.
10. Krymets L.V. Gender approach and democratic values in the context of the modern generation of military staff's mentality shaping // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: зб. наук. праць. – 2018. – № 74 (2018). – С. 71 – 80.
11. NATO Code of Conduct [електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.nato.int/structur/recruit/info-doc/code-of-conduct.pdf>.
12. Field Manual № 6-22. Leader Development. Headquarters. Departement of the Army. Washington DC, June 2015.

References

1. Instytutsiina kultura. Yak spryiaty rozvytku inkluzyvnoi kultury ta protystoiaty zastosuvanniu patriarkhalnykh norm u sektori bezpeky ta oborony Pidhotovleno: Emmiki Rus (Emmicki Roos), mizhnarodna konsultantka, OON-Zhinky, 2019. – 8 s (in Ukraine)
2. Informatsiine suspilstvo v sviti ta Ukraini: problemy stanovlennia ta zakonomirnosti rozvytku: kolektyvna monohrafiia / Za red. d. filos. n., prof. V. H. Voronkovoі. – Zaporizhzhia: ZDIA, 2017. – 282 s. (in Ukraine)
3. KontseptsIya lIderstva za standartami armIy kraYin NATO (Conception of leadership in accordance with the armies standards of NATO countries) : navchalniy posIbnyk / A. VItchenko, L. Krimets, O. HmIllyar ta In. / K.: NUOU Im. Ivana Chernyahovskogo, 2018. – 252 s. (in Ukraine)
4. Krymets L. V. Filosofiia vlady ta upravlinnia naukovo-osvitnim prostorom: monohrafiia / Liudmyla Volodymyrivna Krymets – K.: Zoloti vorota, 2016. – 410 s. (in Ukraine)
5. Krymets L. V. Sotsyalnoe vzaymodeistviye v kontekste postyndustryalnoho obshchestva na sovremennom etape razvytiya: monohrafiia / L.V. Krymets. – Saarbrücken, Germany: Lap Lambert Academic Publishing, 2012. – 163с. (in Germany)
6. Metodychnyi poradnyk shchodo formuvannia mentalnosti osobovoho skladu pidrozdilu (viiskovoi chastyny) Zbroinykh Syl Ukrainy na zasadakh yevropeiskykh tsinnostei / pid zah. red. L. V. Krymets. – K.: NUOU, 2018. – 20 s. (in Ukraine)
7. Ministry of Defence USA, COMMANDER CHECKLIST www.sapr.mil/public/docs/miscellaneous/toolkit/COMMANDER_CHECKLIST.pdf. (in USA)
8. Profesiina ta henderna mentalnist viiskovosluzhbovtsiv Zbroinykh Syl Ukrainy: formuvannia na zasadakh yevropeiskykh tsinnostei : navchalnyi posibnyk / pid zah. red. L. V. Krymets. – K.: NUOU, 2018. – 188 s. (in Ukraine)
9. Army Leader Development Strategy [electronnyi resurs]. – Rezhim dostupu: <http://data.cape.army.mil/web/character-development-project/repository/alds-2013.pdf>. (in USA)
10. Krymets L.V. Gender approach and democratic values in the context of the modern generation of military staffs mentality shaping // Humanitarnyi visnyk Zaporizkoi derzhavnoi inzhenernoi akademii: zbirnyk naukovykh prats. –2018. – № 74 (2018). – S. 71-80. (in Ukraine)
11. NATO Code of Conduct [electronnyi resurs]. – Rezhim dostupu: <https://www.nato.int/structur/recruit/info-doc/code-of-conduct.pdf>. (in USA)
12. Field Manual № 6-22. Leader Development. Headquarters. Departement of the Army. Washington DC, June 2015. (in USA)

Резюме

Салкуцан С. кандидат военных наук, доцент,
заместитель начальника Национального университета обороны
Украины имени Ивана Черняховского по учебной работе
Крымец Л. доктор философских наук, старший научный сотрудник,
ведущий научный сотрудник научно-исследовательской лаборатории
(социально-гуманитарных проблем) кафедры общественных наук
Национального университета обороны Украины
имени Ивана Черняховского

**ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ГЕНДЕРНОЙ МЕНТАЛЬНОСТИ В
ВООРУЖЕННЫХ СИЛАХ УКРАИНЫ С УЧЕТОМ ОПЫТА ВЕДУЩИХ СТРАН-ЧЛЕНОВ
НАТО**

Авторами определены некоторые ключевые аспекты формирования гендерной ментальности в секторе безопасности и обороны Украины. Предложенная статья раскрывает для читателей, что представляет собой концепт «ментальность» и в чем заключаются особенности формирования именно гендерных аспектов ментальности среди военнослужащих по стандартам подготовки НАТО и какие именно демократические ценности составляют этическую основу формирования современного украинского войска, отвечающего требованиям времени и стандартам НАТО.

Ключевые слова: гендерное равенство; ментальность; гендерная ментальность; демократические ценности; профессиональная подготовка; военное образование.

Summary

Salkutsan S. PhD in military science, Assistant professor,
Deputy Commandant at The National Defense University
of Ukraine named after Ivan Chernyakhovskyi
Krymets L. Doctor of Science in Philosophy, Senior Researcher
Chief Researcher of the Research Laboratory
(Social and Humanitarian Problems) of the Humanitarian Institute of The
National Defense University of Ukraine named after Ivan Chernyakhovskyi

**PECULIARITIES OF FORMATION OF GENDER MENTALITY IN THE ARMED
FORCES OF UKRAINE, TAKING INTO ACCOUNT THE EXPERIENCE OF LEADING NATO
MEMBER STATES**

The authors identified some key aspects of the formation of a gender mentality in the security and defense sector of Ukraine. The proposed article reveals to readers what the concept of "mentality" is and what are the features of the formation of gender aspects of mentality among military personnel according to NATO training standards and which democratic values form the ethical basis for the formation of modern Ukrainian troops meeting the requirements of time and NATO standards.

The goal of the article is definition of the features of the formation of gender aspects of mentality among military personnel according to NATO training standards.

Methodologically, the author proceeds from the position of the sociocultural approach that the change in external conditions and environment inevitably entails changes (positive or negative) of the inner world of the individual, personal formations, that is, a change in the motivational and value sphere of the personality under the influence of socio-cultural factors leads to a transformation of mentality.

According to the author's concept, the mentality of a serviceman is a dynamically developing system in which not only personal but also professional development is merged. The mentality of the servicemen of the Armed Forces of Ukraine and other components of the defense forces is defined as an integrative professional-conditioned sociocultural property that determines the specifics of their world perception, way of thinking, features of the formation of collective and individual consciousness and professional behavior.

The article states that during the recent years the Ukrainian Armed Forces has been continuously working on updating and promoting the progressive formation of mental dimensions of military leadership. In pursuance of the State Program of Reform and Development of the Armed Forces of Ukraine for the period until 2020, the Armed Forces is working on the development of a unified Charter for the servicemen of the security and defense sector of Ukraine in accordance with NATO standards. In accordance with the draft Statute: The leadership of military formations is based on democratic principles of unity, integrity, individual responsibility, leadership and gender equality, which involves the selection, appointment and promotion of persons with education, experience and achievements in a particular field of activity and provides constant development of the potential of the military unit.

Keywords: gender equality; mentalit; gender mentality; democratic values; professional training; military education.

Стасюк В. доктор психологічних наук, професор, кафедра морально – психологічного забезпечення діяльності військ (сил), Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського
ORCID ID 0000-0002-7943-8456

Лисенко Д. ад'юнкт, кафедра морально – психологічного забезпечення діяльності військ (сил), Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського
ORCID ID 0000-0003-4468-681X

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ В СТРУКТУРІ ДОВІРИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ДО КОМАНДИРА В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті розглянуто соціально-психологічні особливості взаємозв'язку ціннісних орієнтацій та довіри особистості; проаналізовано взаємозв'язок між ціннісними орієнтаціями військовослужбовців і командирів та формуванням відносин довіри між ними; отримано індивідуальну ієрархію цінностей командира, якому довіряють.

Ключові слова: цінності; ціннісні орієнтації; термінальні цінності; інструментальні цінності; міжособистісні відносини; психологічне відношення; довіра; довірчі відносини.

Постановка проблеми. Важливу роль у формуванні відношення особистості до інших індивідів відіграють ціннісні орієнтації. Вони є основою поглядів та переконань людини, формують установки, визначають спрямованість активності. В міжособистісних відносинах процес сприйняття партнера характеризується як оцінкою його властивостей у відповідності з власною системою цінностей, так і оцінкою схожості ціннісних орієнтацій (як ставлень особистості по відношенню до людських цінностей) загалом. Відповідність характеристик індивіда, що сприймається, “ціннісним психологічним стандартам” людини сприяє прояву привабливості, симпатії, взаєморозуміння, встановленню передумов для довірчих відносин. За таким умов набуває актуальності питання розкриття соціально-психологічних особливостей взаємозв'язку ціннісних орієнтацій та довіри особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема взаємозв'язку ціннісних орієнтацій та довіри особистості розкрита у працях низки зарубіжних вчених (Г. Джонс та Дж. Джорж, А.Б. Купрейченко, А.Ю. Алексеева, І.В. Балущий та ін.). Українськими науковцями роль цінностей та ціннісних орієнтацій особистості досліджується у формуванні довіри при груповій взаємодії

(Г.В. Циганенко), довіри до реклами (А.В. Кульчицька), довіри до органів державної влади, громадських інститутів (Е.О. Гуськова). Разом з тим, мало висвітленим залишається питання ролі ціннісних орієнтацій у формуванні довірчих відносин в системі “підлеглий – керівник”.

Метою статті є визначення соціально-психологічних особливостей взаємозв'язку між ціннісними орієнтаціями військовослужбовців і командирів та формуванням відносин довіри між ними.

Виклад основного матеріалу. Цінності відіграють важливу роль у житті людини. Вони впливають на характер та нахили особистості, визначають мотиви поведінки та діяльності, формують життєву позицію та допомагають фіксувати своє положення у світі. На думку американських психологів, цінності слугують керівними принципами в житті людини, стандартами при оцінці людей, дій та подій [1, 566]. У філософському енциклопедичному словнику (за ред. В. Шинкарчука) зазначено, що цінності містять у собі спонукальний складник. Спрямовуючи індивідуальну та колективну дії, вони забезпечують граничні (останні) підстави для дії та діяльності. Наголошується, що цінності відіграють провідну роль в об'єднанні індивідів для спільних, колективних дій [2, 708].

Цінності виступають основою формування й розвитку ціннісних орієнтацій людини. Найбільш уживаним у психологічній літературі є визначення ціннісних орієнтацій особистості через категорії “установка”, “спрямованість”, “відношення”. На думку М.М. Обозова, ціннісні орієнтації достатньо близькі за змістом з поняттям “атитюд” (соціальна установка) та фактично являють собою відношення, детерміноване потребами, мотивами, спрямованістю особистості [3, 16]. Вчений наголошує, що без індивідуальних потреб, мотивів, спрямованості, установок, ціннісних орієнтацій не може існувати психологічної (суб’єктивно-особистісної) включеності особистості в суспільні відносини. А.Б. Купрейченко зауважує, що ціннісні орієнтації є одним із важливих факторів, що детермінують формування відношення до іншої людини [4, 251]. Заслуговує на увагу думка В.П. Познякова, який вважає за доцільне до традиційної “тріади” компонентів, якими представлена структура психологічного відношення (когнітивного, емоційного та поведінкового), додати ще один – ціннісний, що виявляється в оцінці об’єкта, виходячи з суб’єктивної ієрархії значущих для особистості цінностей [5, 8]. Сукупність ціннісних орієнтацій визначає змістовний аспект спрямованості особистості і є внутрішньою основою її ставлень до дійсності, а також поведінки. Ціннісні орієнтації істотно впливають на мотивацію поведінки, інтереси, стиль мислення особистості [6, 235].

Таким чином, ціннісні орієнтації – важливий компонент структури особистості, що регулює її мотивацію та поведінку. Система цінностей особистості є невід’ємною складовою як її внутрішньо особистісних, так і міжособистісних відносин. У взаєминах між людьми ціннісні орієнтації відіграють роль підстав, стандартів при оцінці іншої людини: властивості об’єкта по взаємодії сприймаються крізь призму суб’єктивних цінностей.

Схожість в ціннісних орієнтаціях позитивно впливає на міжособистісні

відносини. Низка науковців вказує на наявність взаємозв’язку між ступенем збігу у ціннісних орієнтаціях індивідів та формуванням довірчих взаємин між ними. На думку Л.Я. Гозмана, близькість ціннісних орієнтацій та поглядів позитивно впливають на розвиток атракції на початковому етапі розвитку відносин між людьми [7, 63–64]. М.М. Обозов зазначає, що наявність схожості в ціннісних орієнтаціях викликає більшу згоду між людьми у їх відношенні до світу, інших людей, самих себе [3, 73]. А.Ю. Алексєєва зауважує, що одним з найбільш вагомих аспектів прояву довіри в міжособистісних відносинах є почуття впевненості по відношенню до цінностей іншої людини [8, с. 23]. Подібною думки дотримується І.В. Балущкий, який вважає спільність між людьми в ціннісно-смісловій сфері необхідною умовою розвитку довіри в системі міжособистісних відносин [9, 64]. Інші дослідники наголошують на значущості ціннісних орієнтацій в регуляції поведінки суб’єкта, вказуючи, що вони є основою оцінки навколишньої дійсності та детермінують схильність особистості до певної соціальної активності [4, 252]. Г. Джонс та Дж. Джорж зазначають, що цінності забезпечують стандартами довіри, якої люди намагаються досягти під час взаємодії з іншими: індивіди переносять власну систему цінностей на партнерів в очікуванні відповідної поведінки останніх [10, 532].

Таким чином, проблема взаємозв’язку ціннісних орієнтацій та довіри особистості представлена в науковій літературі двома основними напрямками: осмисленням ролі ціннісних орієнтацій людини в регуляції довірчих відносин та розглядом збігу (схожості) ціннісних орієнтацій індивідів як необхідної умови виникнення довіри у взаєминах. Враховуючи відсутність аналогічних досліджень серед військовослужбовців, визначення взаємозв’язку між ціннісними орієнтаціями підлеглих і командирів та формуванням відносин довіри між ними є достатньо актуальним.

Для розв’язання поставленого завдання було використано опитувальник для вивчення критеріїв довіри та недовіри

особистості іншим людям А.Б. Купрейченко, С.П. Табхарової [4, 529–531] та методику вивчення ціннісних орієнтацій М. Рокіча [11]. В дослідженні прийняло участь 72 військовослужбовця-учасника Операції об'єднаних сил (Антитерористичної операції) на території Донецької та Луганської областей (всіх категорій, крім строкової служби) військових частин різних видів Збройних Сил України віком від 19 до 46 років.

Опитувальник для вивчення критеріїв довіри та недовіри особистості іншим людям А.Б. Купрейченко та С.П. Табхарової містить 95 характеристик людини, що сприймається. Зазначені характеристики включають моральні, інтелектуальні, вольові, темпераментальні та характерологічні особистісні якості, особливості зовнішності та поведінки, соціально-групову належність, характер зв'язків, взаємодії, відносин з суб'єктом тощо. В якості ймовірного критерію довіри оцінюється ступінь збігу життєвих позицій. Для цього визначається значущість наявності у суб'єкта та іншої людини спільних, різних та протилежних за спрямованістю цілей, інтересів та світогляду. Респондентам було запропоновано оцінити за п'ятибальною шкалою (5 балів – повністю згоден, 4 – скоріш згоден, 3 – важко відповісти, 2 – скоріш не згоден, 1 – повністю не згоден) значущість кожної характеристики з представленого списку в якості критерію довіри по відношенню до командира (старшого начальника), якому вони довіряють в особливих умовах діяльності. При обробці результатів враховувались виставлені респондентами оцінки від 4 до 5 балів за кожну якість.

За результатами частотного аналізу отриманих відповідей найбільш значущими якостями довіри підлеглих командирів в уявленнях підлеглих виступають охайність (100% респондентів), активність (92%), прагнення до стабільності (92%), схоже сприйняття світу (88%), неагресивність (85%), розсудливість та серйозність (85%), освіченість (85%), сміливість (85%), стриманість (85%), ввічливість (85%),

розумність (85%), організованість (85%), надійність (85%), авторитетність (81%).

Вагомими критеріями довіри серед запропонованих респондентам варіантів виявились інтелектуальні якості командира (освіченість (85%), розумність (85%), винахідливість (77%)), моральні (справедливість (69%), принциповість (69%)), вольові (сміливість (85%), організованість (85%), сила (73%)).

Серед рис характеру високо значущими для довіри підлеглих є стриманість командира (85%), ввічливість (85%), веселість (77%), щирість (65%), відкритість (62%), допитливість (62%).

Серед особистісно-професійних якостей важливими для довіри зазначено прагнення стабільності (92%), надійність (85%), розсудливість та серйозність (85%), авторитетність (81%), прорахунок всього (77%), раціональність (73%), незалежність (73%), надання переваги компромісам (62%), терпіння до недоліків інших (54%), надання допомоги підлеглим (54%).

Критеріями довіри зазначено також особливості зовнішності (охайність (100%), одяг (73%)) та поведінки командира (активність (92%), неагресивність (85%)).

Особливої уваги заслуговують такі показники, як однакове сприйняття світу (88%), схожість життєвих цілей (73%) та широке коло інтересів (65%). Зазначене свідчить про те, що серед критеріїв довіри командирів для військовослужбовців достатньо значущу роль відіграють його ціннісні орієнтації: інтереси, погляди, переконання, життєві цілі, ідеали, світогляд. Спостерігається перенесення респондентами власної системи цінностей на довіру як соціально-психологічне відношення: схожість у ціннісних орієнтаціях між підлеглими та керівником сприяє встановленню довіри у взаєминах.

Наступним кроком дослідження було вивчення ціннісно-мотиваційної сфери респондентів. Методика “Ціннісні орієнтації” М. Рокіча призначена дозволяє дослідити дві підгрупи цінностей:

– термінальні – це переконання в тому, що кінцева мета індивідуального існування варта того, щоб до неї прагнути

(стимульний матеріал включає 18 цінностей);

– інструментальні – це переконання в тому, що певний образ дії чи властивість особистості має перевагу в будь-якій ситуації (стимульний матеріал також включає 18 цінностей).

Визначення таких підгруп відповідає традиційному поділу на бінарні системи: “цінності – цілі” (основоположні життєві цілі людини; виступають детермінантами поведінки та діяльності) та “цінності – засоби” (розкривають способи реалізації цінностей-цілей).

Опитування проведено в два етапи. На першому етапі респондентам було запропоновано здійснити ранжування двох списків цінностей (по 18 позицій у кожному) в порядку значущості для себе. Найбільш значуща для респондента цінність ставилась на перше місце, найменш важлива – займала 18 місце у списку. Спочатку подавався набір

термінальних цінностей, потім – інструментальних.

На другому етапі було використано додаткову інструкцію: респондентам запропоновано здійснити ранжування цінностей в порядку значущості з позиції командира підрозділу, якому вони повністю довіряють (“Як, на Ваш погляд, розставив би цінності в порядку значущості командир підрозділу, якому б Ви повністю довіряли?”).

Визначення щільності зв'язків між проранжованими респондентами списками цінностей (між “Я – реальне” та “Командир, якому довіряють – ідеальне”) здійснено з використанням коефіцієнту рангової кореляції Спірмена r_s . Критичне значення коефіцієнту кореляції рангів Спірмена r_s крит при $N=18$ дорівнює 0,47 при $p \leq 0,05$ та 0,60 при $p \leq 0,01$. Зв'язок достовірний, якщо $r_s \text{ емп} \geq 0,05$, та тим більш достовірний, якщо $r_s \text{ емп} \geq 0,01$. Результати дослідження представлено в таблиці 1.

Таблиця 1

Значення коефіцієнту рангової кореляції Спірмена r_s для термінальних та інструментальних цінностей

п-респ	коеф. Спірмена		п-респ	коеф. Спірмена		п-респ	коеф. Спірмена	
	rs терм.	rs інстр.		rs терм.	rs інстр.		rs терм.	rs інстр.
1	0,68	0,50	25	0,41	0,79	49	0,56	0,59
2	0,41	0,39	26	0,64	0,45	50	0,54	0,44
3	0,99	0,99	27	0,87	0,88	51	0,79	0,93
4	0,54	0,69	28	0,67	0,96	52	0,73	0,41
5	0,87	0,62	29	0,56	0,22	53	0,56	0,71
6	0,99	0,95	30	0,42	0,67	54	0,47	0,37
7	0,76	0,59	31	0,61	0,37	55	0,77	0,81
8	0,46	0,40	32	0,55	0,46	56	0,64	0,53
9	0,66	0,59	33	0,33	0,75	57	0,45	0,30
10	0,39	0,92	34	0,50	0,40	58	0,50	0,89
11	0,54	0,58	35	0,78	0,56	59	0,55	0,69
12	0,61	0,49	36	0,73	0,48	60	0,69	0,56
13	0,69	0,99	37	0,38	0,50	61	0,31	0,53
14	0,98	0,99	38	0,69	0,38	62	0,47	0,35
15	0,72	0,36	39	0,46	0,54	63	0,57	0,26
16	0,59	0,69	40	0,45	0,43	64	0,84	0,75
17	0,51	0,60	41	0,44	0,75	65	0,68	0,63
18	0,30	0,52	42	0,81	0,97	66	0,54	0,50
19	0,58	0,42	43	0,52	0,63	67	0,67	0,94
20	0,52	0,80	44	0,68	0,71	68	0,43	0,99
21	0,63	0,66	45	0,90	0,95	69	0,47	0,62
22	0,74	0,45	46	0,51	0,98	70	0,55	0,54
23	0,76	0,39	47	0,60	0,37	71	0,73	0,90
24	0,45	0,77	48	0,53	0,64	72	0,75	0,89

Примітка:

rs терм. – коефіцієнт рангової кореляції Спірмена для термінальних цінностей;

rs інстр. – коефіцієнт рангової кореляції Спірмена для інструментальних цінностей.

Питання психології

Отримані чисельні значення r_s для термінальних та інструментальних цінностей свідчать про позитивний зв'язок між ціннісними орієнтаціями військовослужбовців ("Я – реальне") та командирів, яким довіряють ("Командир, якому довіряють – ідеальне"): середнє значення коефіцієнта рангової кореляції Спірмена при $N=18$ для термінальних цінностей $r_s \text{ сер} = 0,61$ – кореляція статистично значуща (при $p \leq 0,01$) та є позитивною; для інструментальних цінностей – $r_s \text{ сер} = 0,63$ – кореляція статистично значуща (при $p \leq 0,01$) та є позитивною. Зазначене підтверджує висновок, наведений вище, про роль системи цінностей в якості регулятора

відносин довіри: військовослужбовці схильні довіряти командирам, що мають схожі життєві цінності.

Для отримання узагальненої оцінки термінальних та інструментальних цінностей командира, якому довіряють, проведено обрахування середнього арифметичного значення групових результатів по кожній цінності окремо та їх ранжування в порядку зростання: цінності з найменшим усередненим рангом надано ранг 1 (найбільш значуща цінність), наступній цінності – ранг 2 і т. д. Цінність з рангом 18 вважаємо найменш значущою. Групова ієрархія оцінки респондентами ціннісних орієнтацій командира, якому довіряють, представлена в таблицях 2 та 3.

Таблиця 2

Групові результати оцінки термінальних цінностей командира, якому довіряють

№ з/п	Термінальні цінності	Ранг сер. зн.	Ранг
1.	Здоров'я (фізичне та психічне)	4,93	1
2.	Життєва мудрість (зрілість суджень та здоровий глузд, які досягнуті життєвим досвідом)	5,90	2
3.	Впевненість в собі (внутрішня гармонія, свобода від внутрішніх протиріч, сумнівів)	6,89	3
4.	Активне діяльне життя (повнота та емоційна насиченість життя)	7,74	4
5.	Цікава служба (робота, рід занять)	8,42	5
6.	Розвиток (робота над собою, постійне фізичне та духовне удосконалення)	8,82	6
7.	Щасливе сімейне життя	9,29	7
8.	Суспільне визнання (повага оточуючих, колективу, товаришів по службі)	9,47	8
9.	Наявність хороших та вірних друзів	9,49	9
10.	Продуктивне життя (максимально повне використання своїх можливостей, сил та можливостей)	9,64	10
11.	Пізнання (можливість розширення своєї освіти, кругозору, загальної культури, інтелектуальний розвиток)	9,67	11
12.	Любов (духовна та фізична близькість з коханою людиною)	9,76	12
13.	Матеріально забезпечене життя (відсутність матеріальних труднощів)	10,17	13
14.	Щастя інших (благополуччя, розвиток та вдосконалення інших людей, всього народу, людства в цілому)	10,57	14
15.	Свобода (самостійність, незалежність в судженнях та вчинках)	11,24	15
16.	Красота природи та мистецтва (переживання прекрасного в природі та в мистецтві)	12,07	16
17.	Творчість (можливість творчої діяльності)	12,94	17
18.	Розваги (приємне, необтяжливе проведення часу, відсутність обов'язків)	12,97	18

Таблиця 3

Групові результати оцінки інструментальних цінностей командира, якому довіряють

№ з/п	Інструментальні цінності	Ранг сер. зн.	Ранг
1.	Відповідальність (почуття обов'язку, вміння тримати своє слово)	7,10	1
2.	Акуратність (охайність), вміння тримати речі в порядку, порядок у справах	7,85	2
3.	Сміливість у відстоюванні своєї думки, поглядів	8,14	3
4.	Вихованість (гарні манери)	8,29	4

5.	Освіченість (широта знань, висока загальна культура)	8,40	5
6.	Самоконтроль (стриманість, самодисципліна)	8,49	6
7.	Виконавчість, старанність (дисциплінованість)	8,51	7
8.	Життєрадісність (почуття гумору)	8,57	8
9.	Тверда воля (уміння наполягти на своєму, не відступати перед труднощами)	8,71	9
10.	Раціоналізм (вміння розсудливо та логічно мислити, приймати обдумані, виважені рішення)	8,90	10
11.	Незалежність (здатність діяти самостійно, рішуче)	9,18	11
12.	Чесність (правдивість, щирість)	9,53	12
13.	Ефективність у справах (працелюбність, продуктивність в роботі)	10,07	13
14.	Високі запити (високі вимоги до життя та високі домагання)	10,81	14
15.	Терпимість (до поглядів і думок інших, вміння прощати іншим їхні помилки)	11,04	15
16.	Широта поглядів (вміння зрозуміти чужу точку зору, поважати інші смаки, звичаї, звички)	11,19	16
17.	Чуйність (підслухання).	12,74	17
18.	Непримиренність до недоліків інших	13,19	18

Отримана в результаті дослідження індивідуальна ієрархія термінальних цінностей командира, якому довіряють, свідчить про те, що в уявленнях військовослужбовців найбільш значущими (ранги 1–6) для довіри є індивідуально-особистісні цінності: здоров'я (фізичне та психічне), життєва мудрість (зрілість суджень та здоровий глузд, які досягнуті життєвим досвідом), впевненість в собі (внутрішня гармонія, свобода від внутрішніх протиріч, сумнівів). Достатньо високі оцінки отримали цінності професійної самореалізації: цікава служба (робота, рід занять); активне діяльне життя (повнота та емоційна насиченість життя); розвиток (робота над собою, постійне фізичне та духовне удосконалення).

В ієрархії інструментальних цінностей командира, якому довіряють підлегли, найбільш значущими є цінності професійної діяльності: відповідальність (почуття обов'язку, вміння тримати своє слово); вміння тримати речі в порядку, порядок у справах. Високі ранги отримали цінності самоствердження (сміливість у відстоюванні своєї думки, поглядів), цінності міжособистісного спілкування (вихованість, гарні манери) та інтелектуальні цінності: освіченість (широта знань, висока загальна культура); самоконтроль (стриманість, самодисципліна).

Таким чином, можемо констатувати, що в системі термінальних цінностей командира, якому довіряють, в уявленнях військовослужбовців значущим є професійний блок. Серед інструментальних

цінностей переважають цінності професійної самореалізації. Зазначене свідчить про конгруентність між цінностями-засобами та цінностями-цільми: головні життєві пріоритети достатньо узгоджені зі способами їх реалізації. Також заслуговує на увагу той факт, що обрані респондентами основні якості командира (в межах 85–100%), якому довіряють, практично тотожні з його найбільш вагомими (ранги 1–6) інструментальними цінностями.

Загалом слід відмітити високу значущість у формуванні довіри військовослужбовців саме цінностей військово-професійної діяльності в загальній системі цінностей командира. Зазначена тенденція обумовлена приналежністю респондентів до певної соціальної групи – категорії військових. Безумовно, життєві цінності командира визначають його поведінку, стиль управління підлеглими. Військовослужбовці схильні довіряти розумним, розсудливим та досвідченим командирам, які при прийнятті рішень, виконанні завдань керуються принципами об'єктивності, раціональності та доцільності. Відданість військовій справі, відповідальність та постійне професійне удосконалення керівника підвищують довіру підлеглих.

Висновки.

1. Аналіз отриманих емпіричних даних свідчить про наявність позитивного зв'язку між ціннісними орієнтаціями військовослужбовців і командирів та

формуванням відносин довіри між ними: схожість у ціннісних орієнтаціях між підлеглими та керівником сприяє встановленню довіри у взаєминах. Серед найбільш значущих якостей командира, якому довіряють підлеглі, показники збігу ціннісних орієнтацій відіграють суттєву роль.

2. В отриманій за результатами дослідження індивідуальній ієрархії цінностей командира, якому довіряють, у термінальній підгрупі переважають цінності, пов'язані із професійною діяльністю, в інструментальній – цінності

професійної самореалізації. Зазначена тенденція обумовлена приналежністю респондентів до певної соціальної групи та значущістю для них у формуванні довірчих відносин цінностей професійної діяльності. Обрані респондентами основні якості командира, якому довіряють, практично тотожні з його найбільш вагомими інструментальними цінностями.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у створенні та апробації анкети, що оцінює рівень довіри підлеглих командирів (начальників) в особливих умовах діяльності.

Список використаних джерел

1. Matsumoto D. The Cambridge dictionary of psychology. Cambridge University Press, 2009.
2. Філософський енциклопедичний словник / ред-упоряд. В. І. Шинкарчук. Київ : Абрис, 2002. 742 с.
3. Обозов Н. Н. Психология межличностных отношений. Киев : Лыбидь, 1990. 192 с.
4. Купрейченко А. Б. Психология доверия и недоверия. Москва : Институт психологии РАН, 2008. 571 с.
5. Позняков В.П. Психологические отношения человека: современное состояние исследований и перспективы развития концепции. *Социальная и экономическая психология*. Москва. 2017. № 2, том 2. С. 6–30.
6. Психологічна енциклопедія / автор-упорядник О. М. Степанов. Київ : Академвидав, 2006. 424 с.
7. Гозман Л. Я. Психология эмоциональных отношений : монография. Москва : МГУ, 1987. 76 с.
8. Алексеева А. Ю. Основные элементы и структура межличностного доверия. *Социологический журнал*. Москва, 2009. №3. С. 22–41.
9. Балущкий И. В. Особенности проявления доверия в статусных межличностных отношениях : дис. на соиск. уч ст. канд. псих наук : 19.00.05. Ростов-на-Дону, 2002. 160 с.
10. Gareth R. Jones, Jennifer M. George. The Experience and Evolution of Trust: Implications for Cooperation and Teamwork. *The Academy of Management Review*. Vol. 23. No. 3 (Jul., 1998), PP. 531–546. URL: <http://www.jstor.org/stable/259293> (дата звернення: 05.08.2019).
11. Практическая психодиагностика / ред. Д. Я. Райгородский. Самара : ИД «БАХРАХ-М», 2000. 672 с.

References

1. Matsumoto D. (2009). The Cambridge dictionary of psychology. Cambridge University Press. (in English).
2. Shynkarchuk, V. I. (2002). Filosofskiy entsyklopedychnyi slovnyk [Encyclopedic Dictionary of Philosophy]. Kyiv : Abrys. (in Ukrainian).
3. Obozov, N. N. (1990). Psihologija mezhlichnostnyh otnoshenij [Psychology of interpersonal relationships]. Kiev : Lybid'. (in Russian).
4. Kuprejchenko, A. B. (2008). Psihologija doverija i nedoverija [Psychology of trust and distrust]. Moskva : Institut psihologii RAN. (in Russian).
5. Poznjakov, V. P. (2017). Psihologicheskie otnoshenija cheloveka: sovremennoe sostojanie issledovanij i perspektivy razvitija koncepcii [Psychological relations of a person: the present status of theresearchand prospects of the concept's development]. *Social'naja i jekonomicheskaja psihologija*. Moskva. 2(2), 6–30. (in Russian).
6. Stepanov, O. M. (2006). Psykholohichna entsyklopediia [Dictionary of psychology]. Kyiv : Akademvydav. (in Ukrainian).
7. Gozman, L. Ja. (1987). Psihologija jemocional'nyh otnoshenij [Psychology of emotional relationships]. Moskva : MGU. (in Russian).
8. Alekseeva, A. Ju. (2009). Osnovnye jelementy i struktura mezhlichnostnogo doverija [Main elements and structure of interpersonal trust]. *Sociologicheskij zhurnal*. Moskva, 3, 22–41. (in Russian).

9. Baluckij, I. V. (2002). Osobennosti projavlenija doverija v statusnyh mezhlichnostnyh otnoshenijah [Features of the manifestation of trust in status interpersonal relationships] (Abstract of PhD dissertation). Rostov-na-Donu. (in Russian).

10. Gareth R. Jones, & Jennifer M. George. (1998). The Experience and Evolution of Trust: Implications for Cooperation and Teamwork. *The Academy of Management Review*. 23(3), 531–546. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/259293>. (in English).

11. Rajgorodskij, D. Ja. (2000). Prakticheskaja psihodiagnostika. [Practical Psychodiagnostics]. Samara : «BAHRAH-M». (in Russian).

Резюме

Стасюк В. доктор психологических наук, профессор, кафедра морально-психологического обеспечения деятельности войск (сил), Национальный университет обороны Украины имени Ивана Черняховского

Лисенко Д. адъютант, кафедра морально-психологического обеспечения деятельности войск (сил), Национальный университет обороны Украины имени Ивана Черняховского

ЦЕННОСТНЫЕ ОРИЕНТАЦИИ В СТРУКТУРЕ ДОВЕРИЯ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ К КОМАНДИРУ В ОСОБЫХ УСЛОВИЯХ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В статье рассмотрены социально-психологические особенности взаимосвязи ценностных ориентаций и доверия личности; проанализирована взаимосвязь между ценностными ориентациями военнослужащих и командиров и формированием отношений доверия между ними; получено индивидуальную иерархию ценностей командира, которому доверяют.

Ключевые слова: ценности; ценностные ориентации; терминальные ценности; инструментальные ценности; межличностные отношения; психологическое отношение; доверие; доверительные отношения.

Summary

Stasiuk V. doctor of sciences (Psychology), professor, Department of Moral and Psychological Support of the Troops Activity (Forces), National Defense University of Ukraine named after Ivan Chernjakhovskiy

Lysenko D. adjunct, Department of Moral and Psychological Support of the Troops Activity (Forces), National Defense University of Ukraine named after Ivan Chernjakhovskiy.

THE VALUE ORIENTATIONS IN THE TRUST STRUCTURE OF MILITARY PERSONNEL TO THE COMMANDER IN SPECIAL CONDITIONS OF ACTIVITY

The article deals with the social and psychological peculiarities of the relationship of value orientations and personal trust. The problem of the relationship of value orientations and personal trust is presented in the scientific literature in two main directions: understanding the role of human value orientations in the regulation of trust relations and consideration of the coincidence (similarity) of value orientations of individuals as a necessary condition for the emergence of trust in relationships.

The empirical research of the relationship of the value orientations of military personnel and commanders, the formation of trust relationships between them have been conducted.

The main qualities of a commander, who is trusted by subordinates, are established, elucidated the coincidence indicators role of value orientations. The presence of a positive relationship between indicators are the similarity in value orientations between subordinates and the leaders' help in order to establish trust in relationships.

The individual hierarchy of values of the commander, who is trusted, have been defined. It was established that, the values associated with professional activity prevail in the terminal subgroup, the values of professional self-realization prevail in the instrumental one. This tendency of respondents' belonging to a certain social group and significance in the formation of trustful relations between the values of professional activity was defined. The main qualities of the trusted commander, chosen by the respondents, are almost identical with his her most significant instrumental values.

The prospects for further research is creation and testing of a questionnaire, which assesses the level of trust of subordinates to the commander leader in special conditions of activity.

Keywords: values; value orientations; terminal values; instrumental values; interpersonal relationship; psychological attitude; trust; trust-based relations.

СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ «ПРОФЕСІЙНЕ МИСЛЕННЯ МОЛОДШИХ СПЕЦІАЛІСТІВ ЖІНОК-ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ»

У публікації автором конкретизовано сутність поняття «професійне мислення молодших спеціалістів жінок-військовослужбовців Державної прикордонної служби України». Воно являє собою специфічний вид професійного мислення жінок-військовослужбовців у військово-професійній діяльності, головною характеристикою якого є професіоналізація мисленевих процесів, а основним показником – орієнтація на розвиток професійної компетентності тощо.

Ключові слова: професійне мислення; жінки-військовослужбовці; мислення; професійна діяльність.

Постановка проблеми. Складність професійної діяльності прикордонника полягає у потребі забезпечувати систему заходів на залізничному, автомобільному, морському, річковому, паромному, повітряному та пішохідному сполученні через державний кордон України. Разом з тим, прикордонний митний та інші види контролю, пропуск через державний кордон осіб, транспортних засобів, вантажів, іншого майна здійснюються прикордонниками на спеціально виокремленій території залізничних і автомобільних станцій, у морських і річкових портів, аеропортів (аеродромів) із комплексом будівель, споруд і технічних засобів. Якісне виконання завдань прикордонного контролю не обмежене визначеним алгоритмом дій прикордонників, не є рутинною механічною роботою складу зміни прикордонних нарядів щодо виявлення правопорушників і забезпечення безперебійного пропуску учасників міжнародного руху, тому вимагає неабияких навичок і досвіду, професійної підготовки та практики.

До компетентності прикордонників входять організація таких заходів як ведення оперативно-розшукової діяльності в інтересах забезпечення захисту державного кордону України, що вимагає розвиненої професійної мобільності, оскільки забезпечує ефективність професійної діяльності оперативно-розшукових підрозділів і визначається нетрадиційним, творчим мисленням і уявою, що забезпечують здатність

передбачати різні варіанти вирішення поставлених завдань, її адекватну оцінку, критичне осмислення проблемних питань, обирати аргументовані шляхи їх вирішення [5].

Враховуючи особливості напрямів професійної діяльності молодших спеціалістів Державної прикордонної служби України, та спираючись на дослідження професійної діяльності прикордонників, зазначимо про важливу роль формування професійного мислення молодших спеціалістів жінок-військовослужбовців під час її здійснення, оскільки воно має певні розбіжності та особливості порівняно з професійним мисленням чоловіків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У контексті прикладних аспектів розгортання самого процесу мислення суб'єкта та втілення результату цього процесу в діяльності вчені розглядають проблематику критичного мислення (Л.А. Києнко-Романюк, О.Г. Марченко, Д. Халперн), радіантного мислення (Т. Бьюзен, Б. Бьюзен), дисциплінованого мислення (Б. Фьюсел), творчого мислення (Д.Б. Богоявленська, Дж. Гілфорд, Ю.М. Кулюткін, В.О. Моляко, Я.О. Пономарьов, В.А. Роменця), практичного мислення (Д.М. Завалишина, М.М. Кашапов, Ю.К. Корнілов, Б.М. Теплов, О.В. Ягупова), технічного мислення (Т.В. Кудрявцев, Ю.М. Кулюткін, Б.Ф. Ломов, В.О. Моляко, П.Є. Решетніков), управлінського мислення (Л.В. Гулова, Л.М. Сидельников, І.В. Шама, В.А. Шемчук) та суто професійного мислення (О.В. Бичева, Т.Є.

Гура, Л.Р. Джелілова, Л.В. Засекіна, А.Б. Зуєва, О.Ю. Кованов, Я.В. Крушельницька, В.Є. Луньов, А.К. Маркова, Н.І. Пов'якель, В.А. Семиченко), яке більшість авторів пов'язують із процесом професійного розвитку фахівця, набуття ним спеціальних професійних знань, умінь під час фахової підготовки та подальшої професіоналізації, що в сукупності дозволяють забезпечити ефективне розв'язання професійно-зумовлених завдань, пошук та прийняття рішень у взаємозалежності з рівнем фахової підготовки, професійної компетентності та професіоналізму на певному етапі професійного становлення, набуття професійної майстерності в цілому.

Не зважаючи на численні ґрунтовні праці з різних аспектів мислення, нами не виявлено визначення і особливостей поняття «професійне мислення молодших спеціалістів жінок-військовослужбовців Державної прикордонної служби України».

Мета статті: уточнити і конкретизувати сутність поняття «професійне мислення молодших спеціалістів жінок-військовослужбовців Державної прикордонної служби України».

Методи дослідження. Сутність терміносполуки «професійне мислення молодших спеціалістів жінок-військовослужбовців Державної прикордонної служби України (далі – ДПСУ)» нами розглядається виходячи зі застосування системної методології до професійної діяльності, як системного об'єкту, що дало змогу вивчати її у вигляді цілісної складно організованої, полімодальної, багаторівневої, багатоаспектної, динамічної структури, що охоплює суб'єкт й об'єкт праці, які є підсистеми професійної діяльності, нормативно взаємопов'язані соціально-технічними завданнями.

Виклад основного матеріалу. Насамперед зазначимо, що мислення – це активний процес відображення об'єктивного світу в поняттях, судженнях, теоріях, пов'язаних із розв'язанням певних завдань, узагальненням і способами опосередкованого пізнання дійсності; вищий продукт особливим чином організованої матерії – мозку. Основними мислительними операціями є аналіз і синтез. Мислення

характеризується постійними переходами від конкретного до абстрактного, від часткового до загального. Систематична робота з розвитку мислення здійснюється на всіх етапах навчання. Перехід від незнання до знання, від неповного знання до повнішого, від неточного до точного, від невміння до вміння відбувається у процесі різноманітних мислительних операцій [1, 39].

Учені виокремлюють диференційні особливості розвитку мисленнєвих процесів у жінок, порівняно з чоловіками, що відповідно позначаються на змісті професійного мислення молодших спеціалістів – жінок-військовослужбовців ДПСУ.

Існують також відмінності особистісного профілю жінок та чоловіків з лідерськими схильностями, які також впливають на формування професійного мислення, особливо в особливих умовах діяльності. Окремі вчені не виявили відмінностей у ефективності діяльності чоловіків та жінок лідерів [7], у їх вербальній поведінці [11] та стилі лідерства [9]. Разом з тим виявлено, що на відміну від гендерних стереотипів, жінки-лідери перевершували чоловіків за рівнем мотивації досягнення і прагнення до лідерства [14, 8]. Жінки, які виконують стереотипно «чоловічі» професійні обов'язки, а у нашому дослідженні особливі умови діяльності прикордонника відносяться до такого виду діяльності, мають зазвичай більш маскуліний стиль мислення та чоловічі риси характеру. Зокрема жінки-керівники відрізняються від інших жінок доміантністю, емоційною стійкістю, прагненням до самопроявлення, соціальною сміливістю і прозорливістю [3]. Жінки здатні вибудовувати високі ділові стосунки не тільки з жінками, а й з чоловіками [11], вони на рівні з чоловіками здатні мотивувати підлеглих на наддосягнення, так само орієнтовані на завдання, як і чоловіки-керівники [13].

Існують дані, що чоловіки і жінки при вирішенні групових завдань поведуться по-різному залежно від присутності осіб своєї і протилежної статі. Так, якщо в групі було троє чоловіків, то вони разом співробітничали, вирішуючи поставлену експериментатором задачу; за наявності в групі двох чоловіків і однієї жінки чоловік намагався вирішити завдання без допомоги призначеної

експериментатором жінки-лідера; якщо лідером в змішаній групі призначався чоловік, то за відсутності претензій на лідерство жінки обидва чоловіки конкурували один з одним, доводячи уміння вирішувати задачу («ефект забіяки»). Група з трьох жінок показала найменшу ефективність [10]. Жінки, як і чоловіки виявилися менш продуктивними з підлеглими протилежної статі.

Важливим аспектом для нашого дослідження професійного мислення молодших спеціалістів – жінок-військовослужбовців ДПСУ є дані щодо відмінностей впливу психофізіологічні особливостей чоловіків та жінок на поведінку у професійних ситуаціях в умовах стресу, якими повсякчас насичені умови виконання прикордонниками завдань за призначенням.

Зокрема екстремальні умови військової служби по іншому впливають на жінок, їм важче перебудуватися на військовий лад [2]. Як показують дослідження службової діяльності в екстремальних умовах, жінки-військовослужбовці по іншому реагують на прямі стресові фактори службового середовища, зазвичай, більш послідовно і відтерміновано в часі, намагаються подолати вплив стресу на свою психіку не за рахунок включення власного потенціалу, а за рахунок використання можливостей найближчого оточення. Жінки на відміну від чоловіків, які прагнуть екстраполювати, прогнозувати і моделювати стресову ситуацію, переважно прагнуть уникнути стресової ситуації, а не думати про її наближення, в результаті чого психіка жінок реагує на ситуацію вже з початку її стресової дії [6, 69–70].

Тому доцільно врахувати наявні істотні соціально-психологічні відмінності жінок-військовослужбовців, насамперед їх нейрофізіологічних механізмів сприйняття подій, конфліктів і конфліктної поведінки під час виконання професійних завдань, що впливатиме на особливості професійного мислення. До того ж окремі автори наголошують на потребі жінок-військовослужбовців постійно доводити чоловікам свій професіоналізм, як додатковому джерелі стресових навантажень в особливих умовах діяльності [2].

Суттєвий вплив на професійне

мислення жінок-військовослужбовців ДПСУ здійснюють виявлені відмінні від чоловіків детермінанти побудови поведінки в професійному середовищі, серед яких [4]: більш виразне емоційне забарвлення в міжособистісній взаємодії, періодичні зміни настрою, більша уважність до опонентів (краще помічають відтінки переживань, міміки, настрою в цілому), тактовність та обережність у висловлюваннях, легше встановлення соціальних контактів та вираження своєї думки, більш виразні співчуття, співпереживання, уміння підтримати.

Останні емпіричні дослідження важливих для розвитку змістових компонентів професійного мислення жінок-військовослужбовців індивідуально-психологічних характеристик у їх зв'язку з ефективністю військово-професійної діяльності (далі – ВПД) показали, що у жінок з високою ефективністю ВПД виявлено домінування активних просоціальних стратегій подолання стрес-факторів (асертивні дії, соціальний контакт, пошук підтримки) у поєднанні з окремими неусвідомленими механізмами психологічного захисту (раціоналізацією, витісненням, проєкцією); виразний соціальний, емоційний самоконтроль, орієнтація на дію (довільна повноцінна регуляція намірів, актуальної дії). Вони відрізняються виразним інтернальним локусом контролю (самостійністю, відповідальністю, стійкістю до зовнішніх впливів, труднощів); високим рівнем розвитку смисложиттєвих орієнтацій, контролем життєвих подій; високою загальною саморегуляцією, усвідомленням та узгодженням стійких планів та самостійно поставлених цілей, гнучкістю в їх досягненні, адекватними критеріями оцінювання. Також вони володіють високою аутопсихологічною компетентністю (усвідомленням особистісних властивостей та потенційно-актуальних можливостей, інтелектуальною гнучкістю, рефлексивністю, здатністю до саморозвитку і самореалізації); розвиненим адекватним самоставленням (узгодженням внутрішнього простору з вектором життєвого шляху під час формування життєвих настанов, емоційно-

змістовним поєднанням віри та розуміння себе, самопослідовністю, самокритикою та самоаналізом) [2].

При цьому жінки з низькою ефективністю ВПД відрізняються напруженням емоційних, примітивних захисних механізмів (заперечення, регресії, реактивних утворень), використанням простих поведінкових стереотипів; застосуванням маніпулятивних, імпульсивних стратегій подолання стресу, виразним соціальним та слабким емоційним самоконтролем в діяльності, орієнтацією на стан (зниженим емоційним напруженням довільної регуляції актуальної дії, наміри мало реалізуються в дію). Для них характерні низька (межова) інтернальність (недостатня самостійність, залежність від зовнішнього контролю, низький опір труднощам); ситуативні смисложиттєві устремління, задоволення попередніми досягненнями, відсутні реальні плани на майбутнє, труднощі прийняття рішень; низька загальна саморегуляція, мінливі плани, труднощі цілепокладання в діяльності та формування програми дій, оцінювання поточної ситуації, недостатньо гнучкі та стійкі критерії успішності професійної діяльності. Також вони відрізняються зниженою аутопсихологічною компетентністю, неузгодженістю прагнень з самооцінкою наявних ресурсів під час планування життєвого шляху, самовпевненістю, очікуванням позитивного оцінювання їх досягнень оточенням [2].

За даними С.А. Мула [5] на сучасному кордоні все частіше можна зустріти військовослужбовців-жінок, які займають гідну позицію нарівні з чоловіками в професійній та фізичній підготовці. Жінки позитивно презентують ДПСУ в пунктах пропуску на державному кордоні, адже відрізняються психологічною гнучкістю, менш схильні до ризику, здатні ретельніше виконувати обов'язки, приймати нешаблонні рішення, вони більш принципово ставитись до підлеглих, не зважаючи на агресивність зовнішнього середовища [5, 171]

Так вчені розглядають в основі мислення – мисленнєві дії з відображеними в образах, уявленнях та поняттях об'єктами. Відбиваючись «в

думці» за допомогою мовлення, вони є основою розумових дій, що формуються на основі зовнішніх практичних дій через їх інтериорізацію. Головними елементами розумових діє є розумові операції:

- аналіз (розчленування предметів і явищ у свідомості, виокремлення їх частин, аспектів, елементів, ознак і властивостей);

- синтез (об'єднання окремих частин, аспектів, елементів, ознак і властивостей об'єктів у єдине, якісно нове ціле);

- порівняння (встановлення подібності й відмінності між предметами, явищами);

- абстрагування (уявне відокремлення одних ознак і властивостей предметів та явищ від інших рис і від самих предметів (явищ), яким вони властиві);

- узагальнення (об'єднання предметів, явищ у групи за істотними ознаками, виявленими в процесі абстрагування);

- класифікація (групування об'єктів за видовими, родовими та іншими ознаками);

- систематизація (упорядкування знань на основі гранично широких спільних ознак груп об'єктів).

Результуюча процесу мислення проявляється у формі суджень (мисленнєве відображення – заперечення або утвердження факту, зв'язку чи відношення між предметами та явищами), міркувань (низка пов'язаних суджень, задля підтвердження або заперечити істини), умовиводів (передбачає виведення нового судження з кількох) і понять (відображає сутність предметів та явищ в їх істотних взаємозв'язках, узагальнюючи їх істотні ознаки).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Аналіз психологічної, педагогічної літератури та емпіричні відомості уможливають висновок про те, що професійне мислення молодших спеціалістів жінок-військовослужбовців Державної прикордонної служби України – це специфічний вид професійного мислення жінок-військовослужбовців у військово-професійній діяльності, головною характеристикою якого є

професіоналізація мисленевих процесів, а основним показником – орієнтація на розвиток професійної компетентності, автономію, стабільність, служіння і інтеграцію стилів життя, суспільну значущість і значущість для самовдосконалення і реалізації творчих можливостей. Реагують на прямі стресові фактори службового середовища більш послідовно і відтерміновано в часі, використовують стратегію пошуку підтримки найближчого оточення, прагнуть уникнути стресової ситуації, а не думати про її наближення. Вони виявляють більш виразні: емоційне забарвлення взаємодії, зміни настрою, уважність до опонентів, співчуття, співпереживання, уміння підтримати, тактовність та обережність у висловлюваннях, легше встановлення соціальних контактів.

Разом з тим, особливостями професійного мислення молодших спеціалістів жінок-військовослужбовців ДПСУ є: розвинений вербальний та евристичний компоненти мислення, розвинені наполегливість, естетична чуйність, життєрадісність, бажання дійти

до меж можливого, більш рівномірний розподіл різних стилів навчання (дивергуючий, конвергуючий, акомодуючий, асимілюючий); вищий рівень зв'язків сприйняття з показниками часу переключення уваги і характеристиками об'єму короткочасної пам'яті; вищий рівень стереотипних способів мислення та вербальна креативність. Водночас менш розвиненими є: критичність, просторові уявлення, образне мислення та схильності до абстрактного мислення, ефективність здійснення математичних операцій, загальна креативність. Характерне оперування відмінними критеріями моральних суджень, тип морального міркування базується на людських відносинах і турботі про ближнього, керуючись пріоритетом справедливості.

До перспективних напрямів дослідження в контексті окресленої проблеми віднесемо гендерні особливості професійного мислення, форми і методи активізації мисленевої діяльності жінок-військовослужбовців у військово-професійній діяльності тощо.

Список використаних джерел

1. Аніщенко О.В., Смоляна Н.В. Теоретичне і виробниче навчання у професійно-технічних навчальних закладах: короткий термінологічний словник. Київ; Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2012. 103 с.
2. Іванова О. А. Психологічні механізми саморегуляції поведінки жінок-військовослужбовців в особливих умовах : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09. Нац. ун-т оборони України. К. : НУОУ, 2016. 240 с.
3. Ильин Е.П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины. СПб.: Питер, 2003. – 544 с.
4. Кучмеев О. О. Основні рівні регуляції індивідуальної поведінки жінки / О. О. Кучмеев // Проблеми загальної та педагогічної психології : збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2006. – Т. VIII, Ч. 8. – С. 131–137.
5. Мул С. А. Психологія готовності офіцера-прикордонника до професійної діяльності : дис. докт. психол. наук : 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. – Інститут психології. – Київ, 2016. – 539 с.
6. Рыков С. Л. Профессиональное воспитание военнослужащих-женщин: теория и практика: [монография] / С. Л. Рыков. – М.: Воен. ун-т, 2002. – 270 с.
7. Eagly A. H., Karau S. J., Makhijani M. G. Gender and effectiveness of leaders: A metaanalysis // Psychol. Bulletin, 1995, v. 117, № 1, p. 125-145.
8. Eagly A. H., Johnson B. T. Gender and leadership style: A meta-analysis // Psychol. Bull., 1990, v. 108, № 2, p. 233-256.
9. Eagly A. C., Johnson B. T. Involment and Persuasion: types, tradition and evidence // Psychol. Bulletin, 1990, v. 107.
10. Eskilson A., Willey M. G. Sex composition and leadership in small group // Sociometry, 1976, v. 39, p. 183-194.
11. Fairhurst G. T. The leader-member exchange patterns of women leaders in industry: A discourse analysis // Communicat. Monographs, 1993, v. 60, Dec, p. 321-351.

12. Johnson C. Gender, legitimate authority and leader- subordinate conversations // Am. Sociol. Rev., 1994, v. 59, № 1, p. 122-135.
13. Komives S. R. The relationships of same- cross-gender work pairs to staff performance and supervisor leadership in residence Hall Units // Sex Roles, 1991, v. 24, № 5/6, p. 355-363.
14. Powell G. N. One more time: Do female and male managers differ? // Acad. Manag. Executive, 1990, v. 4, № 3, p. 68-75.

References

1. Anishhenko O.V., Smolyana N.V. (2012). Teorety'chne i vy'robny'che navchannya u profesijno-texnichny'x navchal'ny'x zakladax: korotky'j terminologichny'j slovny'k [Theoretical and production training in vocational schools]. Ky'yiv; Nizhy'n: Vy'davec' PP Ly'senko M.M., 103 s. (in Ukrainian).
2. Ivanova O. A. (2016). Psykholohichni mekhanizmy samorehuliatcii povedinky zhinok-viiskovosluzhbovtiv v osoblyvykh umovakh [Psychological mechanisms of self-regulation of behavior of women servicemen in special conditions]: dys. ... kand. psykhol. nauk : 19.00.09. Nats. un-t oborony Ukrainy. K. : NUOU, 240 s. (in Ukrainian).
3. Ylyn E.P. (2003). Dyfferentsyalnaia psykhofyziolohiya muzhchynu y zhenshchynu [Differential psychophysiology of man and woman]. SPb.: Pyter. – 544 s. (in Russian).
4. Kuchmieiev O. O. (2006). Osnovni rivni rehuliatcii indyvidualnoi povedinky zhinky [Basic levels of regulation of individual behavior of women] / O. O. Kuchmieiev // Problemy zahalnoi ta pedahohichnoi psykholohii : zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii im. H. S. Kostiuka APN Ukrainy / za red. S. D. Maksymenka. – K. – T. VIII, Ch. 8. – S. 131–137. (in Ukrainian).
5. Mul S. A. (2016). Psykholohiia hotovnosti ofitsera-prykordonnyka do profesiinoi diialnosti [Psychology of readiness of border guard officer for professional activity]: dys. dokt. psykhol. nauk : 19.00.01 – zahalna psykholohiia, istoriia psykholohii. – Instytut psykholohii. – Kyiv, 2016. – 539 s. (in Ukrainian).
6. Rykov S. L. (2002). Professionalnoe vospitanie voennosluzhashih-zhenshin: teoriya i praktika: [monografiya] / S. L. Rykov. – M.: Voen. un-t. – 270 s. (in Russian).
7. Eagly A. H., Karau S. J., Makhijani M. G. (1995). Gender and effectiveness of leaders: A metaanalysis // Psychol. Bulletin, v. 117, № 1, p. 125-145. (in English).
8. Eagly A. H., Johnson B. T. (1990). Gender and leadership style: A meta-analysis // Psychol. Bull., v. 108, № 2, p. 233-256. (in English).
9. Eagly A. C., Johnson B. T. (1990). Involment and Persuasion: types, tradition and evidence // Psychol. Bulletin, v. 107. (in English).
10. Eskilson A., Willey M. G. (1976). Sex composition and leadership in small group // Sociometry, v. 39, p. 183-194. (in English).
11. Fairhurst G. T. (1993). The leader-member exchange patterns of women leaders in industry: A discourse analysis // Communicat. Monographs, v. 60, Dec, p. 321-351. (in English).
12. Johnson C. (1994). Gender, legitimate authority and leader- subordinate conversations // Am. Sociol. Rev., v. 59, № 1, p. 122-135. (in English).
13. Komives S. R. (1991). The relationships of same- cross-gender work pairs to staff performance and supervisor leadership in residence Hall Units // Sex Roles, v. 24, № 5/6, p. 355-363. (in English).
14. Powell G. N. (1990). One more time: Do female and male managers differ? // Acad. Manag. Executive, v. 4, № 3, p. 68-75. (in English).

Резюме

Шемчук А. соискатель, Национальная академия Государственной пограничной службы Украины имени Богдана Хмельницкого

СУЩНОСТЬ ПОНЯТИЯ «ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ МЫШЛЕНИЕ МЛАДШИХ СПЕЦИАЛИСТОВ ЖЕНЩИН-ВОЕННОСЛУЖАЩИХ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОГРАНИЧНОЙ СЛУЖБЫ УКРАИНЫ»

В публикации автором конкретизировано сущность понятия «профессиональное мышление младших специалистов женщин-военнослужащих Государственной пограничной службы Украины», которая представляет собой специфический вид профессионального мышления женщин-военнослужащих в военно-профессиональной деятельности, главной характеристикой которого является профессионализация мыслительных процессов, а основным показателем – ориентация на развитие профессиональной компетентности.

Ключевые слова: профессиональное мышление; женщины-военнослужащие; мышление; профессиональная деятельность.

Summary

Shemchyk O. applicant, Bogdan Khmelnytsky National Academy of State Border Guard Service of Ukraine

THE ESSENCE OF THE CONCEPT

«PROFESSIONAL THINKING OF YOUNGER SPECIALISTS OF WOMEN OF THE STATE BORDER SERVICE OF UKRAINE»

Introduction. Taking into account the peculiarities of the professional activity of junior specialists of the State Border Service of Ukraine, and relying on the research of the professional activity of border guards, we note the important role of forming the professional thinking of junior specialists of women servicemen in its implementation, since it has certain differences and peculiarities compared to the professions.

Purpose: To clarify and specify the essence of the concept of «professional thinking of junior specialists of women servicemen of the State Border Service of Ukraine».

Methods. The essence of the term «professional thinking of junior specialists of women servicemen of the State Border Guard Service of Ukraine» is considered based on the application of systematic methodology to professional activity, as a system object, which made it possible to view it in the form of a holistic, complex, multimodal, multilevel structures that encompass the subject and object of work, which are subsystems of professional activity, are normatively interrelated with socio-technical tasks.

Originality. The essence and features of the concept of "professional thinking of junior specialists of women servicemen of the State Border Service of Ukraine" are specified and specified.

Conclusion. The author specifies the essence of the concept of «professional thinking of junior specialists of women servicemen of the State Border Guard Service of Ukraine», which is a specific type of professional thinking of women servicemen in military and professional activity, the main characteristic of which is the professionalization of thinking, development of professional competence, autonomy, stability, service and integration of lifestyles, social significance and importance for self-improvement toning and the realization of creative opportunities. They respond to direct stressors of the service environment more consistently and delayed in time, use the strategy of finding support for their immediate surroundings, seeking to avoid a stressful situation rather than thinking about its approach. They are more expressive: emotional color of interaction, mood changes, attentiveness to opponents, compassion, empathy, ability to support, tact and caution in expressions, easier to establish social contacts. At the same time, the features of professional thinking of junior specialists of women servicemen are: developed verbal and heuristic components of thinking, developed persistence, aesthetic sensitivity, cheerfulness, desire to reach the limits of possible, more even distribution of different styles of learning, diverging ; Higher levels of perception correlation with shift time metrics and short-term memory performance higher levels of stereotypical thinking and verbal creativity. At the same time, less developed are: criticality, spatial representations, imaginative thinking and inclination to abstract thinking, efficiency of mathematical operations, general creativity.

Key words: professional thinking; women servicemen; thinking; professional activity.

Філіпов В. кандидат історичних наук, доцент,
старший науковий співробітник науково-дослідної
лабораторії кафедри морально-психологічного
забезпечення діяльності військ(сил) Національного
університету оборони України імені Івана Черняховського
ORSID ID 0000-0002-4017-4895

Салій І. офіцер (психолог) військової частини
Національної гвардії України

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ І ЗМІНИ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ЇХНІЙ ВПЛИВ НА СОЦІАЛЬНУ АКТИВНІСТЬ СОЦІУМУ

В статті йдеться про розвиток суспільного організму як цілісної складно-організованої системи, про окремі аспекти структурних змін в українському суспільстві, які торкаються соціальної, економічної, політичної сфер, системних соціальних трансформацій, розкриті основні критерії, які притаманні перехідному українському суспільству та впливають на процеси соціальної диференціації.

Ключові слова: суспільство; суспільний процес; соціальні процеси; соціальні зміни; соціальний інститут; трансформаційні зміни; соціальна активність; діяльність.

Постановка проблеми. У нових умовах реформування українського суспільства нагальним питанням є вивчення процесів і змін, які відбуваються і пов'язані з новими умовами глобалізаційних змін, тому що ці зміни торкаються всіх основ життєдіяльності суспільства політичної, економічної та соціальної сфер. В цьому сенсі важливо розглядати проблеми соціальної структуризації українського суспільства, яке зумовлено формуванням нових прошарків, класів та груп, нових статусно-рольових відносин індивіда, зміну соціальної ідентифікації. Потребують вивчення процеси трансформації, які супроводжуються соціально-структурними перетвореннями в суспільстві, які мають місце в усіх пострадянських країнах, та разом з тим з'ясування особливостей, які притаманні сучасним процесам саме українського суспільства. Виявлення та визначення соціальних сил, яким члени соціуму довіряють відповідати за своє суспільство, повинні здійснюватися шляхом аналізу спрямованості, цілей та форм їхньої соціальної активності та взаємодії всіх зацікавлених сторін, тому на думку багатьох науковців, ця проблема є найбільш актуальною і потребує зосередження уваги саме на цих аспектах [10; 46].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основні особливості та специфіка процесів модернізації та процесів, які торкаються змін в українському суспільстві щодо проблем суспільних відносин та соціальної активності соціуму, які виникають у структурі суспільства, вивчають О.Новакова, С.Катаєв, С.Хобта, В.Бурлачук, В.Бакіров та інші. Чимало аспектів зазначеної проблеми висвітлено у публікаціях О. В. Дроздова, Г. В. Мокроносова, Ю. К. Плетникова та інших авторів, однак деякі істотні питання – і серед них питання про визначення суспільних відносин, зокрема соціальної активності соціуму – все ще лишаються предметом дискусії і потребують подальшої розробки.

Мета статті – розгляд окремих аспектів змін і процесів, які відбуваються у сучасному трансформаційному українському суспільстві.

Виклад основного матеріалу. Одне з актуальних методологічних завдань полягає у відображенні розвитку суспільного організму як цілісної складно-організованої системи. Вихідним у розумінні суті соціальних процесів і соціальних змін є положення про те, що людське суспільство – вищий продукт і результат саморозвитку природи на одній з

планет, яка належить до складної мережі відносин з космосом. Оскільки однією з головних умов існування всієї природи є рух, то процесуальність – головна ознака постійно рухомої, змінної і водночас такої, яка зберігає свою певну постійність, соціальне організованої природи. У перекладі з латини «процес» – це проходження, просування; визначається як закономірна, послідовна зміна явища [10; 54].

Суспільний процес – послідовна зміна явищ суспільного буття, суспільні зміни в динаміці. Соціальні зміни - це зміни в моделях культури, соціальної структури, соціальної поведінки. Хоча жодне суспільство не може обійтися без змін, навіть таке, яке свідомо намагається це зробити, тим не менше окремі суспільства чинять більший опір змінам ніж інші.

За допомогою поняття "соціальні зміни" позначаються зміни, що відбуваються впродовж деякого часу у соціальних спільностях, групах, інститутах, організаціях і суспільствах, в їх взаєминах одне з одним, а також з індивідами. Види соціальних змін можна розглядати за критерієм тих соціальних елементів, які змінюються. За цією ознакою можна виділити чотири типи соціальних змін [7;15-18].

1. Зміни, які торкаються структур різноманітних соціальних утворень, або *структурні соціальні зміни*. До цього виду змін можна віднести структурні зміни соціальних інститутів (системи освіти, науки, релігії), соціальних організацій тощо.

2. Зміни, що торкаються соціальних процесів – *процесуальні соціальні зміни*. Нам постійно доводиться спостерігати зміни, що відбуваються у сфері соціальних взаємодій та взаємовідносин різноманітних утворень: спільностей, інститутів та організацій, особистостей, індивідів.

3. Зміни, що торкаються різноманітних функцій соціальних систем, інститутів, організацій. Їх можна назвати *функціональними соціальними змінами*.

4. Зміни у сфері мотивацій індивідуальної та колективної діяльності

або *мотиваційні соціальні зміни*. Ймовірно, що характер потреб, інтересів, мотивацій у поведінці та діяльності індивідів, спільностей, різноманітних груп не залишається незмінними.

За своїм характером, внутрішньою структурою, мірою впливу на суспільство соціальні зміни можна поділити на дві великі групи - еволюційні та революційні.

Зміни у суспільстві не так просто вирахувати. Кожне суспільство є унікальним, будь-які зміни - це результат комплексу взаємопов'язаних факторів – технологічних, культурних, політичних, релігійних, економічних і т.п. З'ясувати причину або зміни в суспільстві через повторення обставин, або постановку соціального експерименту з метою перевірки наших теоретичних припущень неможливо. Саме через унікальність кожного суспільства треба бути обережним у використанні досвіду одного суспільства як основи для прогнозів щодо соціальних змін в іншому. Соціологи ідентифікують певні специфічні фактори, які у взаємодії з іншими, можуть спричинити зміни у всіх суспільствах [7; 21].

Населення. Будь-які значні зміни чисельності населення впливають на соціальне життя. Населення, яке зростає повільно, або зменшується, створює проблему виживання самого суспільства. Зміни у демографічній структурі населення ведуть до соціальних змін.

Ідеї. Ідеї - виключно важливий елемент соціальних змін у суспільствах, які зорієнтовані на зміни як на спосіб життєдіяльності.

Події. Термін “подія” використовується соціологами у значенні чогось непередбачуваного, якогось випадкового акту, який впливає на процес соціальних змін. Людські дії. Очевидним джерелом соціальних змін є людські дії, які можуть змінити суспільство незалежно від того, наскільки вони усвідомлені. Доречно говорити про два типи значимих для процесу соціальних змін дій людей: дії впливових лідерів або інших видатних особистостей, та соціальні рухи або колективна поведінка мас людей.

Технологія - практичне застосування наукових знань як основне джерело соціальних змін. Більшість технологічних новацій базується на вже існуючих наукових знаннях. Технологічні зміни впливають на всі сфери відносин у суспільстві.

Для пояснення процесу соціальних змін існують численні теорії. Всі їх можна згрупувати по чотирьох основних категоріях: *еволюційні, циклічні, функціональні та конфліктні* [12; 103-106].

Всі суспільства розвиваються. Соціальні зміни - це перехід соціальних систем, спільнот, інститутів та організацій з одного стану в інший. Поняття "соціальні зміни" конкретизують в свою чергу поняття розвитку - незворотних спрямованих змін матеріальних та ідеальних об'єктів. Розвиток передбачає перехід від простого до складного, від нижчого до вищого.

Вже незабаром два десятки років як Україна перейшла в смугу історичних перетворень, яку історики і політологи визначили як «перехідний період» або «транзит». Говорять також про модернізацію, постмодернізацію. Однак мова йде про одне й те саме: з початку 1990-х років минулого сторіччя, щодня і щогодини зазнає змін глибинних основ людського життя, перетворення базисних економічних, політичних, соціальних структур, культури і власності, способу і стилю життя.

Ці процеси треба розглядати не як хаотичне нагромадження випадкових явищ, а як елементи нової цивілізації, що народжується у новому тисячолітті. Багато реалій сучасного життя треба розглядати в новому контексті теорії модернізації, яка вивчає моделі та варіанти наближення традиційних суспільств до сучасних норм та стандартів.

Суспільство потребує нових орієнтирів реальної модернізації, тому зрозуміло, що кожен народ вибирає свій спосіб руху, спираючись на цивілізаційний досвід та на власні історичні надбання. Специфіку сучасного періоду в історії українського суспільства становлять зміни соціальної структури. Проблеми змін

відзначаються в економічній, соціальній, державній, культурній сферах, де виникають нетривкі та аморфні форми. [1; 47-54]

Відомий американський соціолог І. Валлерстайн небезпідставно зазначає, що для глибшого розуміння специфіки нашого часу, необхідно встати на плечі титанів XIX століття і розглядати нові перспективи розвитку суспільства, якщо ж, звичайно, нам вистачить енергії і волі, інтелектуальних здібностей для цього. Він, зокрема, вважає, що настав той момент, коли суспільствознавці повинні переконливо продемонструвати, чи спроможні вони створити науку, яка здатна дослідити та описати ту всесвітню соціальну трансформацію, яку нам всім доведеться пережити [4; 219-231]. У своїй книзі «Кінець знайомого світу. Соціологія XXI століття», яка отримала широку міжнародну популярність, американський соціолог аргументовано показав, що історична система, яка сформувалась в модерну епоху, в сучасних умовах вступила в свою критичну фазу коли неминучим є наростання невизначеності і накопичення кардинальних змін, які фактично означають «кінець знайомого світу». Поряд з перетвореннями у звичному «світі капіталізму» повинен зазнати змін і «світ знань» про нове, постіндустріальне суспільство. Основну мету своєї оригінальної праці І. Валлерстайн вбачає у прагненні визначити, яким чином мають поєднуватись розум (чітке розуміння меж можливого знання) і моральність (прихильність до справедливого суспільства) [4; 249-257]. Такий підхід зарубіжного соціолога знову ж таки актуалізує питання про вироблення новітніх методологічних парадигм, модернізованого методологічного інструментарію для глибокого наукового пізнання сучасних суспільних явищ і процесів.

Для повного розуміння особливостей змін, які відбуваються, треба порівняти сучасний стан суспільства з попереднім, радянським.

Сучасний період розвитку в суспільстві характеризується

трансформацією соціальної сутності основних складових соціальної структури, тобто соціальних класів, груп, спільнот. Необхідним є розгляд наслідків трансформаційних процесів, при цьому необхідно враховувати ефекти соціальних дій, структуру суспільства, що змінюється. Одним із важливих виявів таких кооперативних ефектів є процес утворення соціальних класів, у якому відбуваються становлення і структурування соціальних сил[5; 52-60]. Важливою ознакою трансформаційних процесів у суспільстві є можливість у кожного індивіда підвищити свій соціальний статус, посилення мобільності населення. Послабилися стратифікаційні обмеження в соціумі та реальні перспективи вертикального просування. В той же час зміна соціального статусу супроводжується процесами маргіналізації, на жаль, процес зміни соціально-економічного статусу нерідко супроводжується переходом у нижчі верстви населення.

Трансформація суспільства у межах соціокультурної площини має полягати у визначенні своєї ідентичності, самобутності, подолання аморфності в соціумі.

Життєздатність соціуму багато в чому визначається спроможністю соціальних груп до адекватної реакції на динаміку різких, докорінних соціальних змін. Це виражається в можливості зробити прогнозованими і керованими конфліктогенні процеси, що періодично виникають, шляхом відстеження тенденцій, які намітилися в соціальних діях певних соціальних груп, а також вживання превентивних профілактичних заходів. Гострота піднятої проблематики полягає в тому, що на сьогоднішній день динаміка демократичних трансформацій в Україні певною мірою залежить не тільки від ефективності поточної політики і соціально-економічних реформ, а й від готовності певних соціальних груп до адекватних форм соціальної активності, які, у свою чергу, залежать від ступеня соціальної взаємодії між ними. [2; 211-220]

Соціальну активність можна визначити як систематичні дії суб'єктів,

спрямовані одна на одну, і які мають на меті викликати у відповідь очікувану поведінку. Процес ефективної соціальної активності передбачає не тільки «діалог» між соціальними групами, які порізно усвідомлюють свою відповідальність і участь у вирішенні соціальних проблем, що може виступати чинником попередження соціальних конфліктів, але й «форму» цього діалогу.

На сьогоднішній день в українському соціумі спостерігаються три основні варіації (форми) соціальної активності – *згода* (у вигляді добровільної відданості соціальним реаліям); *включеність* (у вигляді можливості вільного виразу думок, але переважно ці думки сприймаються лише як «соціальний фон»); *участь* (у вигляді реалізації зацікавленими соціальними суб'єктами власних задумів у дії)¹. Домінування в суспільстві певної форми соціального діалогу й обумовлює характер, динаміку, спрямованість, просторові та часові межі соціальної активності [3; 46-61].

У період соціальних невизначеностей, коли члени соціуму повинні робити особистий ціннісний вибір, соціально домінуючі в суспільстві групи «наполягають» на тому, щоб відданість існуючим соціальним реаліям стала пріоритетом, незважаючи на складнощі, протиріччя тощо практично в усіх сферах життєдіяльності соціуму.

Шляхом «згоди» соціальна більшість охоче виказує цю відданість, не отримуючи навзаєм практично ніяких еволюційних змін. Тобто соціальний діалог у вигляді «згоди» характеризує такий стан соціальної взаємодії в суспільстві, коли у певних соціально спрямованих ситуаціях і процесах (політичних, економічних, культурних, світоглядних, етнонаціональних тощо) члени соціуму активно, хоча й несвідомо діють згідно з інтересами інших в ілюзорній спробі переслідувати свої власні інтереси (іншими словами, приносять себе в жертву).

Це стає можливим завдяки процесу, який С. Дітц називає «систематично викривлена комунікація». Таке викривлення комунікації здійснюється

непомітно для членів соціуму. Коли це відбувається, очікування й норми в умовах соціальних невизначеностей обмежують те, що можна відкрито висловити або навіть обдумати. Члени соціуму «обманюють себе», вважаючи, що вони взаємодіють вільно, у той час як у реальності їм доступні лише певні варіанти.

У цьому випадку будь-які розмови, зокрема, про ставлення до влади повинні передбачати підтвердження *status-guo*, таким чином відновлюючи організаційну ієрархію, а не критикуючи її. Реальні прогресивні, еволюційні зміни в такому контексті неможливі, проте систематично викривлена комунікація сприяє мінімізації соціальної конфліктогенності. Цей процес може проходити різними шляхами.

«Включеність» (у вигляді вільного виразу ідей зацікавленими сторонами в активізації соціального діалогу, які можуть або не можуть вплинути на перебіг соціальних подій) як форма соціального діалогу передбачає, щоб соціальні спільноти, яких стосуються певні події соціальної реальності, мали би можливість відкрито обговорювати ці питання й мали би право голосу (впливу) щодо остаточного їх вирішення. Проте (за С. Дітцом) право голосу – це не просто участь в обговоренні актуальних соціальних питань. Це означає прояв інтересів, що формується вільно й відкрито, так само як і представлення цих інтересів у прийнятті відповідних управлінських рішень. Проте в період соціальних невизначеностей право «на вираження власних поглядів» стає для більшості членів соціуму більш важливим, ніж право «мати вплив». Така соціальна практика соціального діалогу використовується для надання можливості «проблемним», потенційно конфліктогенним соціальним групам «випустити пар» – заявити про власні бажання, порекомендувати альтернативні шляхи вирішення проблем, задекларувати власне бачення процесу реформування суспільства тощо. Проте, коли члени соціуму усвідомлюють (бачать), що їх погляди, інтереси, бачення не представлені або не враховуються при вирішенні соціальних проблем, – вони починають

сприймати все, що відбувається в суспільстві із сарказмом, недовірою, агресією, апатією тощо. Адже поєднання в суспільній свідомості віри в «реальність» і соціально-політичного цинізму з боку домінуючих у політикумі сил катастрофічно для демократії, тому що стереотипне розуміння «володарями світу», що всі заяви членів соціуму – це просто «думка», призводить до припинення соціального діалогу і посилення стану гоббсівської війни «всіх проти всіх» [6; 211-239].

«Участь» (у вигляді демократії зацікавлених сторін), як форма соціального діалогу означає такий процес соціальної активності, коли всі зацікавлені у розв'язанні соціальних проблем домовляються про умови впливу на перебіг соціальних подій та відкрито приймають спільні рішення. Іншими словами, така форма діалогу передбачає наявність соціальних груп, які не лише мають бажання, амбіції, латентні мотиви, але й здатні брати на себе відповідальність за еволюцію соціальної реальності. Подібна соціальна практика соціального діалогу характеризує формування в суспільній свідомості іншого розуміння, сприйняття (ставлення) до поняття «відповідальність за суспільство». Адже «відповідальність за суспільство» – це не автоматичний привілейований додаток до певних посад, соціальних статусів, соціальних ролей. Виявлення та визначення соціальних сил, яким члени соціуму довіряють відповідати за своє суспільство, повинні здійснюватися шляхом аналізу спрямованості, цілей та форм їхньої соціальної активності та взаємодії всіх зацікавлених сторін (такий собі «соціальний тендер довіри»). «Участь» як форма соціального діалогу передбачає соціальну активність усіх зацікавлених сторін не на засадах протистояння, взаємних звинувачень, перекладання відповідальності, а на підвалинах бажання домовлятися, спільного бачення певного соціального майбутнього, бачення ефективного, конструктивного шляху розвитку суспільства й держави.

Висновки.

Особливості трансформаційних змін зумовлює втрату

стабільності і однозначності стратифікації суспільства. Поступово зникають межі між групами і верствами, виникають нові групи з невизначеним статусом. Проблема є і в тому, що стара ціннісно-нормативна система зруйнована, а нова ще створюється, і в суспільстві поширюється соціальна аномія. Спираючись на теорії соціальної взаємодії можемо констатувати, що соціальна природа конструктивної соціальної активності сучасного

українського соціуму «лежить» у площині «соціальна взаємодія – соціальний діалог – соціальна довіра». Ефективна (конструктивна) соціальна взаємодія між певними соціальними групами приводить до становлення нових соціальних відносин, які формують можливості соціального діалогу між ними, який, у свою чергу, впливає на еволюцію (прогресивне реформування) структурної організації суспільства.

Список використаних джерел

1. Акимович Є. Феномен українства / Є. Акимович. – Одеса : Прес-кур., 2014. – 304 с.
2. Бакіров С.В., Фісун О.А. Українські трансформації: специфіка, етапи, тенденції / С.В. Бакіров, О.А. Фісун / Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. – Харків, 2007. – С. 211 – 220.
3. Бурлачук В. Образ влади в сучасних теоріях глобалізації / В. Бурлачук / Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2009 – № 3 (липень-вересень) – С. 46 – 61.
4. Валлерстайн І. Кінець знаомого мира. Соціологія ХХІ века / І. Валлерстайн; пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Логос, 2003. – 368 с.
5. Гордієнко Б.С. Механізми адаптації сучасної української інтелігенції в транзитивному суспільстві / Б.С. Гордієнко / Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. – 2002 – 291 с.
6. Згуровський М. З. Системний аналіз. Проблеми, методологія, приложения / М. З. Згуровський, Н. Д. Панкратова; 2-е изд., перераб. и доп. – К. : Наукова думка, 2011. – 725
7. Катаєв С. Трансформація сучасного українського суспільства: постмодерністський контекст / С. Катаєв / Людина і політика. – 1999 – № 3 – С. 15 – 30.
8. Куценко О. Становлення соціальних класів як вияв самоорганізаційних процесів у суспільстві / О. Куценко / Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002 – № 4 – С. 110 – 123.
9. Новаксова О.В. Модернізація українського суспільства у контексті глобальних загальноцивільних змін / О.В. Новакова / Грані. – 2001 – № 3 – С. 30 – 39.
10. Методологія аналізу соціально-політичних проблем сучасного українського суспільства: підсумкові матеріали круглого столу, 17 червня 2004 р. / відп. ред. А. Решетніченко. – Д. : ДРІДУ НАДУ, 2004. – 100 с.
11. Павко А. Діалектичний процес взаємозв'язку національної консолідації українців та їхнього євроінтеграційного вибору / А. Павко // Віче. – 2013, – № 24. – С. 12–14.
12. Хобта С.В. Теорія модернізації: генезис, еволюція і сучасний стан / С.В. Хобта / Грані. – 2006 – травень – червень – С. 100 – 106.

References

1. Akymovych Ye. Fenomen ukrainstva [The phenomenon of Ukrainianness] / Ye. Akymovych. – Odesa : Pres-kur., 2014. – 304 s.
2. Bakirov S.V., Fisun O.A. Ukrainski transformatsii: spetsyfika, etapy, tendentsii [Ukrainian transformations: specificity, stages, tendencies] / S.V. Bakirov, O.A. Fisun / Metodolohiia, teoriia ta praktyka sotsiolohichnoho analizu suchasnoho suspilstva. Zbirnyk naukovykh prats. – Kharkiv, 2007. – S. 211 – 220.
3. Burlachuk V. Obraz vlady v suchasnykh teoriiakh hlobalizatsii [The image of power in modern theories of globalization] / V. Burlachuk / Sotsiolohiia: teoriia, metody, marketynh. – 2009 – № 3 (lypen-veresen) – S. 46 – 61.
4. Vallerstayn I. Konec znakomogo mira. Sociologiya XXI veka [The end of a familiar world. Sociology] of the 21st Century / I. Vallerstayn; per. s angl. pod red. V. L. Inozemceva. – M. : Logos, 2003. – 368 s.
5. Hordiienko B.S. Mekhanizmy adaptatsii suchasnoi ukrainskoi intelihentsii v tranzytyvnomu suspilstvi [Mechanisms of adaptation of the modern Ukrainian intelligentsia in a transitive society] / B.S.

Hordiienko / Metodolohiia, teoriia ta praktyka sotsiolohichnoho analizu suchasnoho suspilstva. Zbirnyk naukovykh prats. – 2002 – 291 s.

6. Zgurovskiy M. Z. Sistemnyy analiz. Problemy, metodologiya, prilozheniya [System analysis. Problems, methodology, applications] / M. Z. Zgurovskiy, N. D. Pankratova; 2-e izd., pererab. i dop. – K. : Naukova dumka, 2011. – 725 s.

7. Kataiev S. Transformatsiia suchasnoho ukrainskoho suspilstva: postmodernistskyi kontekst [Transformation of modern Ukrainian society: postmodern context] / S.Kataiev / Liudyna i polityka. – 1999 – № 3 – S. 15 – 30.

8. Kutsenko O. Stanovlennia sotsialnykh klasiv yak vyjav samoorhanizatsiinykh protsesiv u suspilstvi [Formation of social classes as a manifestation of self-organizing processes in society] / O. Kutsenko / Sotsiolohiia: teoriia, metody, marketynh. – 2002 – № 4 – S. 110 – 123.

9. Novakova O.V. Modernizatsiia ukrainskoho suspilstva u konteksti hlobalnykh zahalnotsyvilnykh zmin [Modernization of Ukrainian society in the context of global civil change] / O.V. Novakova / Hrani. – 2001 – № 3 – S. 30 – 39.

10. Metodolohiia analizu sotsialno-politychnykh problem suchasnoho ukrainskoho suspilstva [Methodology for the analysis of socio-political problems of modern Ukrainian society]: pidsumkovi materialy kruhloho stolu, 17 chervnia 2004 r. / vidp. red. A. Reshetnichenko. – D. : DRIDU NADU, 2004. – 100 s.

11. Pavko A. Dialektychnyi protses vzaiemozviazku natsionalnoi konsolidatsii ukraintsiv ta yikhnoho yevrointehratsiinoho vyboru [Dialectical process of interconnection of national consolidation of Ukrainians and their European integration choice] / A. Pavko // Viche. – 2013, – № 24. – S. 12–14.

12. Khobta S.V. Teoriia modernizatsii: henezys, evoliutsiia i suchasnyi stan [Modernization theory: genesis, evolution and current state] / S.V. Khobta / Hrani. – 2006 – traven – cherven – S. 100 – 106.

Резюме

Филиппов В. кандидат исторических наук, доцент, старший научный сотрудник научно-исследовательской лаборатории кафедры морально-психологического обеспечения деятельности войск (сил) Национального университета обороны Украины имени Ивана Черняховского
Салий И. офицер (психолог) воинской части Национальной гвардии Украины

ТРАНСФОРМАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ И ИЗМЕНЕНИЯ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА И ИХ ВЛИЯНИЕ НА СОЦИАЛЬНУЮ АКТИВНОСТЬ СОЦИУМА

В статье говорится о развитии общественного организма как целостной сложноорганизованной системы, об отдельных аспектах структурных изменений в украинском обществе, которые касаются социальной, экономической, политической сфер, системных социальных трансформаций, раскрыты основные критерии, которые присущи переходном украинскому обществу и влияют на процессы социальной дифференциации.

Ключевые слова: общество; общественный процесс; социальные процессы; социальные изменения; социальный институт; трансформационные изменения; социальная активность; деятельность.

Summary

Filipov V. candidate of historical sciences, associate professor, senior researcher at the Research Laboratory of the Department of Moral and Psychological Support of the Activities of Troops (Forces) of the National Defense University of Ukraine named after Ivan Chernyakhovskiy
Salii I. officer (psychologist) of the military unit of the National Guard of Ukraine

TRANSFORMATIONAL PROCESSES AND CHANGES IN MODERN SOCIETY AND THEIR IMPACT ON SOCIAL ACTIVITY

Introduction. This article is about the development of society as an integral complex-organized system. It discusses significant aspects of structural changes in Ukrainian society, which relate to social, economic, political spheres and systemic social transformations. The basic criteria, which are inherent in the transition Ukrainian society and influence the processes of social differentiation, are revealed. The main

attention is focused on the context of social dialogue as a manifestation of social activity that regulates relations between social groups.

In the new conditions of reforming the Ukrainian society the topical issue is the study of processes and changes that occur with the new conditions of globalization changes. In this sense, it is important to consider the problems of social structuring of Ukrainian society, due to the formation of new layers, classes and groups, new status-role relations of an individual, the change of social identity. The processes of transformation that take place in all post-Soviet countries and, at the same time, the peculiarities of modern processes of Ukrainian society need to be studied.

Purpose. Consideration of certain aspects of changes and processes that take place in the modern transformational Ukrainian society. Based on the theory of social interaction to reveal that the social nature of constructive social activity of modern Ukrainian society "lies" in the plane of "social interaction - social dialogue - social trust". Effective (constructive) social interaction between certain social groups leads to the formation of new social relations that form the possibility of social dialogue between them, which, in turn, affects the evolution (progressive reform) of the structural organization of society.

Methods. In order to achieve the goal, analytical and theoretical analysis, comparison, generalization of literary sources are used.

Originality. The transformation of society within the socio-cultural plane should consist in defining its identity, overcoming amorphousness in society. The vitality of society is largely determined by the ability of social groups to respond adequately to the dynamics of abrupt, radical social changes. This is expressed in the possibility of making the conflict-generating processes predictable and controllable, and it is periodically arising, by monitoring the trends that have emerged in the social actions of certain social groups, as well as the adoption of preventive measures. The urgency of the raised problem is that today the dynamics of democratic transformations in Ukraine depends to a certain extent not only on the effectiveness of current policy and socio-economic reforms, but also on the readiness of certain social groups to adequate forms of social activity, which in turn depend on the degree of social interaction between them.

Conclusion. Peculiarities of transformational changes cause the loss of stability and unambiguity of society's stratification. Gradually borders between groups and layers disappear, new groups with uncertain status appear. The problem is that the old value-normative system has been destroyed, and a new one is still being created, and social anemia is spreading in the society. Based on the theory of social interaction, we can state that the social nature of constructive social activity of modern Ukrainian society "lies" in the plane of "social interaction - social dialogue - social trust". Effective (constructive) social interaction between certain social groups leads to the formation of new social relations that form the possibility of social dialogue between them, which, in turn, affects the evolution (progressive reform) of the structural organization of society.

Keywords: society, social process; social processes; social changes; social institution; transformational changes; social activity, activity.

Фурс О. заступник начальника факультету по роботі з особовим складом, Воєнно-дипломатична академія

ПРОФЕСІЙНА ПСИХІЧНА САМОРЕГУЛЯЦІЯ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ЕКСТРЕМАЛЬНИХ ВИДІВ ДІЯЛЬНОСТІ МО УКРАЇНИ В ПРОЦЕСІ ЇХ СПЕЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ

У статті розглянуто проблему навчання основам психічної саморегуляції фахівців екстремальних видів діяльності Міністерства оборони України (далі – МО України) в процесі їх спеціальної психологічної підготовки. Обґрунтовано необхідність та актуальність вирішення зазначеної проблеми зважаючи на значні загрози для національної безпеки України в умовах російської воєнної агресії. Розроблена професійно-орієнтована модель розвитку здатності до саморегуляції у фахівців екстремальних видів діяльності МО України. Розроблений навчальний модуль “Спеціальна психологічна підготовка майбутніх фахівців екстремальних видів діяльності МО України” в рамках дисципліни “психологія” для розвитку саморегуляції психічних станів і поведінки при виконанні професійних дій у небезпечних ситуаціях, який може стати технологією подальшого вдосконалення змісту, системи та процесу спеціальної психологічної підготовки слухачів вищих військових навчальних закладів МО України (далі – ВВНЗ), а також засобом моніторингу її ефективності.

Ключові слова: деструктивний психічний стан; здатність до саморегуляції; фахівці екстремальних видів діяльності; спеціальна психологічна підготовка.

Постановка проблеми

Значні загрози для національної безпеки України в умовах російської воєнної агресії ускладнюють діяльність фахівців спеціальних служб та висувають додаткові вимоги до розвитку їхньої фахової компетентності. Їх професійна активність характеризується високим нервово-психічним напруженням та є однією з найскладніших видів діяльності. Ритм їх роботи під час виконання окремих спеціальних завдань може наближатися до граничних можливостей людини. Це потребує від сучасного офіцера великої концентрації уваги, практичного мислення, професійної пам'яті, емоційної та волевої стійкості і висуває підвищені вимоги до психічної саморегуляції, особливо це є актуальним для молодих, недосвідчених офіцерів.

Відомо, що негативні емоційні стани, котрі виникають у фахівців екстремальних видів діяльності МО України при виконанні обов'язків в екстремальних ситуаціях, нерідко призводять до неадекватних психічних реакцій. З одного боку, перебування зазначених фахівців в ситуаціях впливу таких сильно діючих факторів, як небезпека, ризик, загроза життю чи здоров'ю, актуалізують первинні потреби – потреби безпеки та захисту, а з іншого –

породжують такі проблеми зі здоров'ям, як нейротизм, хронічну тривожність, підвищену агресивність, схильність до мотиваційних конфліктів і конфліктів інтимноособистісного характеру [1, с. 317].

У зв'язку з цим надзвичайної актуальності набуває проблема запобігання негативним наслідкам деструктивних емоційних станів, нейтралізація посттравматичних стресових порушень шляхом розвитку здатності до саморегуляції фахівцями екстремальних видів діяльності МО України в процесі їх спеціальної психологічної підготовки.

Однак, проблема спеціальної психологічної підготовки фахівців екстремальних видів діяльності МО України до саморегуляції під час виконання спеціальних завдань залишається недостатньо розробленою. Про це свідчить практично повна відсутність методичних і навчальних програм розвитку навичок саморегуляції, профілактики деструктивних психічних станів у майбутніх фахівців екстремальних видів діяльності МО України під час навчання у ВВНЗ.

Аналіз останніх досліджень

Вивчення проблеми саморегуляції психічних станів в сучасних умовах обумовлене передусім підвищеною увагою до оптимізації життєдіяльності особистості

та її професійної діяльності в складних умовах. Екстремальні ситуації завжди викликають напруженість психіки людини. Реакція людини на них залежить від величини ступеня впливу цих умов на її психіку та спроможності людини за допомогою саморегуляції психічних станів зрівноважити їх вплив [2, с. 199].

Зокрема, розглядаючи зазначену проблематику В.В. Ягупов вказує, що внаслідок дії стрес-факторів у військовослужбовців виникають труднощі у функціонуванні психіки, які можуть супроводжуватися розладом психіки (провідною ознакою яких є фобія – патологічний страх), бойовим шоком, бойовим стомленням та посттравматичним синдромом [13, с. 406].

К.К. Платонов визначає, що в умовах польоту особливо в умовах льотного навчання і перенавчання у курсантів і льотчиків іноді проявляється дуже своєрідний стан рухової і психічної скутості, що негативно позначається не тільки на льотній діяльності, а й у ряді випадків на стані здоров'я. Цей стан у льотній практиці називають напруженістю в польоті. Зовні напруженість у польоті проявляється як у міміці, так і в порушеннях рухів. Напруженість супроводжується зазвичай вегетативними порушеннями. Напруженість за своїми фізіологічними механізмами є пасивно-оборонним рефлексом, найчастіше викликаним новизною обстановки [3, с. 22-23].

Д.В. Швець зазначає, що велика кількість небезпечних ситуацій, а іноді й таких, що загрожують життю, вимагає від працівників поліції вміння володіти собою, швидко оцінювати складні ситуації та приймати найбільш адекватні рішення, що сприятиме більш ефективному виконанню поставлених завдань і зменшенню надзвичайних подій і зривів професійної діяльності серед особового складу підрозділів поліції.

Невміння працівника поліції регулювати свій психічний стан і дії призводить до негативних, часто тяжких наслідків як для нього самого, так і для оточуючих. Невміння керувати своєю поведінкою знижує здатність особистості психологічно адаптуватися до наявних умов середовища, є серйозною перешкодою в реалізації її життєвого потенціалу. На працівників поліції щодня впливають різні

чинники, що часто мають стресовий характер. Це, в свою чергу, може призвести до появи втоми, перевтоми, виникнення різних негативних емоційних станів, розладів професійно-службової діяльності. У зв'язку з цим, оволодіння працівниками прийомами та методами психологічної саморегуляції є вельми актуальним завданням сучасності. Великих успіхів у службовій діяльності досягають працівники, в яких “міцніші нерви”, які краще вміють налаштовуватися на боротьбу зі злочинцем, більш раціонально розпоряджатися не тільки своїми фізичними та розумовими ресурсами, а і зберігати на оптимальному рівні нервово-психічну активність, проявляти у складних ситуаціях оперативно-службової діяльності свою психологічну стійкість [12, с. 227].

Н.В. Павлик вважає, що наслідки стресових подій збройних конфліктів мають величезний вплив як на самих учасників бойових дій, так і на членів їх сімей. Військовослужбовці, виконуючи особливі функції, виявляються найбільш уразливими у фізичному й моральному відношеннях і несуть основну вагу всіх наслідків збройних конфліктів. Тому, з очевидністю впливає багатозначність психологічних перевантажень, емоційно-стресової напруженості військовослужбовців, що беруть участь у збройних конфліктах. Усвідомлення необхідності розробки спеціальних програм і заходів психологічної реабілітації військовослужбовців, що пережили психотравмуючі умови діяльності екстремальної ситуації в бойовій обстановці в даний час стає реальністю для наших співгромадян [11, с. 37].

С.М. Миронець та О.В. Тімченко у своїй монографії наголошують, що в екстремальній ситуації у психологічно невідгодуваних фахівців може виникнути страх – афективний психічний стан, що викликається надзвичайно сильними, небезпечними для життя зовнішніми подразниками. Такі негативні стани можуть порушити психічну стійкість фахівця, викликати негативні прояви, послабити його працездатність. За ступенем інтенсивності й глибини переживань страх переживається у вигляді занепокоєння, хвилювання, тривоги й переляку, страху й жаху. Стан жаху проявляється в астенічній і стеничній формах. У першому випадку під впливом небезпеки людина ціпеніє й виявляється нездатною до руху й дій; стенична реакція

характеризується, навпаки, різким руховим порушенням, метушливістю, прагненням втекти від загрози життю, без здатності враховувати особливості ситуації. Цей стан дезорієнтує особистість, викликає у неї глибоке потрясіння [10, с. 26].

Незважаючи на вищенаведені погляди, питання про зміст та психологічні умови саморегуляції психічних станів у фахівців професій із суттєвими психологічними навантаженнями до сих пір не викладено в літературі в завершеному вигляді [5, с. 125]. Це є основною причиною того, чому ми приділили увагу саме феномену саморегуляції психіки людини в зазначених умовах.

Виклад основного матеріалу

Відомо, що під час виконання бойових завдань фахівцями екстремальних видів діяльності МО України виникнення деструктивних психічних станів та динаміка їх протікання залежать від багатьох різноманітних факторів, зокрема інтенсивності та тривалості впливу сильних подразників, рівня практичної психологічної підготовки до бойової (спеціальної) діяльності, зокрема від здатності знешкоджувати негативні психологічні стани шляхом саморегуляції. Як показує досвід ведення бойових дій в зоні ООС, деструктивні психічні стани, пережиті фахівцями екстремальних видів діяльності МО України в умовах загрози життю та здоров'ю, не тільки знижують успішність виконання бойових завдань, а й мають негативні довготривалі наслідки для подальшого життя воїнів [8].

З іншого боку, формування у фахівців екстремальних видів діяльності МО України умінь та навичок до саморегуляції здійснюється через: оволодіння основними категоріями теорії саморегуляції (структура, функції, компоненти), формування готовності до саморегуляції (уміння здійснювати самоаналіз, формувати цілі та визначати найактуальніші з них), а також уміння самостійно визначати й підвищувати рівень власної саморегуляції, розвиток механізмів саморегуляції. Зрозуміло, що це неможливо здійснити без проведення курсу спеціальної психологічної підготовки для зазначених фахівців.

Однак, спеціальній психологічній підготовці фахівців екстремальних видів діяльності МО України до саморегуляції під час виконання спеціальних (бойових) завдань

приділяється недостатньо уваги. Про це свідчить відсутність в діяльності відповідних ВВНЗ методичних і навчальних програм розвитку навичок саморегуляції, профілактики деструктивних психічних станів у майбутніх фахівців екстремальних видів діяльності МО України. Необхідність у створенні такого роду програм зумовлена існуванням взаємозв'язку між особливостями психологічного стану та ефективністю дій фахівців екстремальних видів діяльності МО України у небезпечних умовах при виконанні бойових завдань, зокрема в зоні ООС. Адже, детермінантами виникнення деструктивних психічних станів виступають фруструючі фактори, що впливають на фахівців екстремальних видів діяльності МО України в зоні ООС. Серед них зустрічаються такі психічні стани, як тривога, страх, афект, паніка, агресія, посттравматичний стресовий розлад (далі – ПТСР). Окрім цього, особливого значення набуває фактор небезпеки професійної діяльності для життя і здоров'я. Крім того, значною мірою виражається динаміка переживань, що характеризується переходами від одного емоційного стану до іншого – від негативного до позитивного або від одного негативного до іншого негативного, від домінування стеничних або астеничних емоцій до їх послаблення. Така мінливість емоцій впливає на якість професійних дій. Причинами виникнення деструктивних психічних станів, що зумовлюють їх виражену динаміку є психологічна невідповідність фахівців екстремальних видів діяльності МО України до дій у небезпечних ситуаціях та особливості їх емоційної сфери, зокрема схильність до негативних переживань при появі фруструючих факторів. До типових характеристик особистості, котрі зумовлюють неадекватну поведінку і появу деструктивного психічного стану в небезпечних для життя і здоров'я ситуаціях, відносяться наступні ознаки: чутливий до загроз, тривожний, збуджений, схвилюваний, незадоволений, заклопотаний, агресивний, незахищений, гостро реагуючий на небезпеку, боязкий, імпульсивний, переляканий, злий, жорстокий, неспокійний [4].

Військовими психологами встановлена прямо пропорційна залежність між профілактикою несприятливих емоційних станів і можливістю успішного вирішення проблем ефективності професійної діяльності в екстремальних ситуаціях. Тому

для ефективного виконання бойових завдань фахівці екстремальних видів діяльності МО України повинні мати певні знання про природу негативних психічних станів, несприятливі чинники професійної діяльності та психологічні травми, вміння регулювати власні емоційні стани. Це дозволяє звернути увагу на важливість цілеспрямованого формування вмінь до саморегуляції в процесі спеціальної психологічної підготовки майбутніх фахівців екстремальних видів діяльності МО України до дій в екстремальних ситуаціях для досягнення ефективності їх професійної діяльності. Провідним напрямом у цьому процесі є підготовка до саморегуляції в умовах, небезпечних для життя і здоров'я.

Проведений аналіз наукової літератури засвідчив, що вчені по-різному підходять до визначення компонентів психологічної підготовленості до діяльності. Своєрідність компонентної структури визначається у залежності від характеру конкретної діяльності, підготовка до якої при цьому вивчається. Так, В.В. Ягупов [13] основними структурними компонентами психологічної підготовленості військовослужбовців називає:

- мотиваційний (прагнення подолати труднощі майбутньої бойової діяльності і розуміння необхідності їх подолання, оцінка своїх можливостей щодо управління психічними станами та діями на основі накопиченого досвіду);

- пізнавальний (забезпечується необхідним обсягом відповідної інформації, який потрібен для цілеспрямованої діяльності в екстремальних умовах бойової обстановки);

- емоційний (переживання почуття впевненості або сумніву у своїй готовності до подолання труднощів бойової обстановки, уміння управляти своїми емоційно-вольовими процесами в екстремальних умовах);

- вольовий (забезпечує можливість подолання труднощів сучасного бою).

Л.О. Матюхнюк [9] у психологічній підготовленості майбутніх офіцерів до успішного виконання професійної діяльності визначає три компоненти:

- мотиваційно-ціннісний (потреба успішно виконувати професійні завдання, стійка позитивна мотивація до професії, інтереси, ідеали фахівця, вищі почуття, переконання в необхідності професії,

бажання досягти успіху і показати себе з кращого боку та ін.);

- когнітивний (знання професійних обов'язків, функцій, оцінка їх суспільної значущості, знання способів, методів, засобів вирішення професійних завдань, усвідомлення своїх можливостей, здібностей, знання особливостей та ймовірних змін у службовій діяльності та ін.);

- операційно-діяльнісний (продуктивне сприйняття, навички емоційно-вольової саморегуляції, організованість, комунікабельність та ін.).

У структурі психологічної підготовленості пожежних-рятувальників до професійної діяльності О.С. Колесніченком [6] виділяється п'ять основних компонентів:

- когнітивний (уявлення про майбутні труднощі, умови виконання завдань, обсяг знань, прийомів, засобів і способів досягнення мети тощо);

- мотиваційний (розуміння державної значущості вирішуваних завдань, добросовісне виконання службового обов'язку, відповідальність, моральна нормативність, прагнення досягнення успіху тощо);

- вольовий (наполегливість, рішучість, завзятість, витримка, самовладання, стресостійкість, емоційно-вольова стійкість);

- типологічний (тип нервової системи, сила і врівноваженість нервових процесів, нервово-психічна стійкість і самовладання, адаптаційні здібності тощо);

- регуляторний (здатність управляти своїми почуттями, емоціями та поведінкою, самоконтроль, здатність протистояти роздратуванню і пригнічувати негативні емоції, страх).

Близькими до позиції попереднього науковця є погляди М.І. Мар'їна та Ю.Г. Касперовича [7], які основними компонентами психологічної підготовленості розглядають наступні:

- мотиваційний (патріотична спрямованість службово-бойової діяльності; глибоке розуміння й усвідомлення державного значення й важливості виконуваних завдань, громадянська мужність, принциповість, свідоме прагнення до подолання труднощів);

- емоційно-вольовий (емоційна стійкість до тривалих напружених навантажень, готовність до ризику,

небезпеки, віра у свої сили і у можливість надання допомоги товаришами по службі; відповідальність, самостійність та рішучість при виконанні професійних завдань);

– когнітивний (стійкість пізнавальних процесів, вірне уявлення про майбутні труднощі, умови, вимоги служби; уміння правильно розуміти й оцінювати мотиви поведінки товаришів і соціально-психологічні явища у колективі; знання хитрощів та прийомів, які застосовуються протиборчою стороною);

– регулятивний (уміння управляти своїми емоціями, знімати нервово-психічну напругу й втому, мобілізуватися на виконання завдань і підтримання високої працездатності, здатність викликати бажані психічні стани);

– поведінковий або операційний (уміння орієнтуватися й адекватно поводитися в психологічно складній ситуації, адаптивність до умов виконання завдань в екстремальних умовах, здатність швидко аналізувати й упевнено діяти при впливові екстремальних стрес-факторів, внутрішня зібраність, відповідальність, урівноваженість, самооцінка).

Виходячи з розуміння сутності та змісту зазначених наведеними дослідниками компонентів, робимо висновок, що психологічна підготовленість не є їх простою сумою, а вплив психічної регуляції на кожного з них щодо її ролі у підтриманні психологічної готовності та психічної стійкості за різних умов змінюється. Проте є всі підстави розглядати у якості показника оцінювання ефективності психологічної підготовки саме ступінь сформованості здатності до психічної саморегуляції слухачів на рівнях зазначених її компонентів.

Отже, одним з показників психологічної підготовленості фахівців екстремальних видів діяльності МО України виступає їх здатність до професійної психічної саморегуляції. Як було зазначено, здатність до професійної психічної саморегуляції фахівців екстремальних видів діяльності МО України у більшості сучасних дослідників розглядається на наступних основних рівнях:

на *рефлексивно-суб'єктному* рівні, і включає професійне вміння керувати своїм внутрішнім світом, рефлексувати, володіти

собою, своїм настроєм, голосом, мімікою, жестами, уміння швидко реагувати на поведінку оточуючих людей, уміння швидко приймати правильні рішення у загрозливій (екстремальній) ситуації, формувати емоційну стабільність, найповніше використовувати свої потенційні можливості, викликати відчуття стриманої сили, упевненості в собі, енергійності, активності;

на *ціннісно-мотиваційному* рівні вона включає професійну орієнтованість, прагнення до професійних дій у різноманітних ситуаціях виконання професійних завдань, вміння мотивувати себе на виконання завдань;

когнітивний рівень саморегуляції відповідає за професійну спостережливість і розвинену пам'ять фахівця, що включає: вміння застосовувати психологічно обґрунтовані прийоми і правила для підвищення ефективності спостереження; “включати” професійну уважність, точне запам'ятовування, збереження та правильне відтворення інформації, значущої для вирішення службових (навчальних) завдань; професійну натренованість органів почуттів і сприймань;

до *емоційно-вольового* рівня саморегуляції відноситься психологічна стійкість, яка виражається у здатності до емоційно-вольової саморегуляції, готовності діяти спокійно і впевнено в психологічно складних, емоційно напружених, небезпечних і відповідальних ситуаціях;

комунікативний рівень – це володіння навичками самоконтролю та саморегуляції психічного стану під час спілкування, вміння контролювати свої дії та поведінку в різноманітних професійних комунікативних ситуаціях, навички розв'язання та вирішення конфліктних ситуацій, які можуть виникати в професійній діяльності;

поведінково-діяльнісний рівень – визначає психологічну готовність до професійних дій, що виявляється у: розумінні психологічних умов оптимізації професійних дій та вмінні забезпечувати їх створення; використанні психологічних засобів реалізації професійних дій; застосуванні психологічних методів, використання яких сприяє підвищенню ефективності рішення бойових завдань.

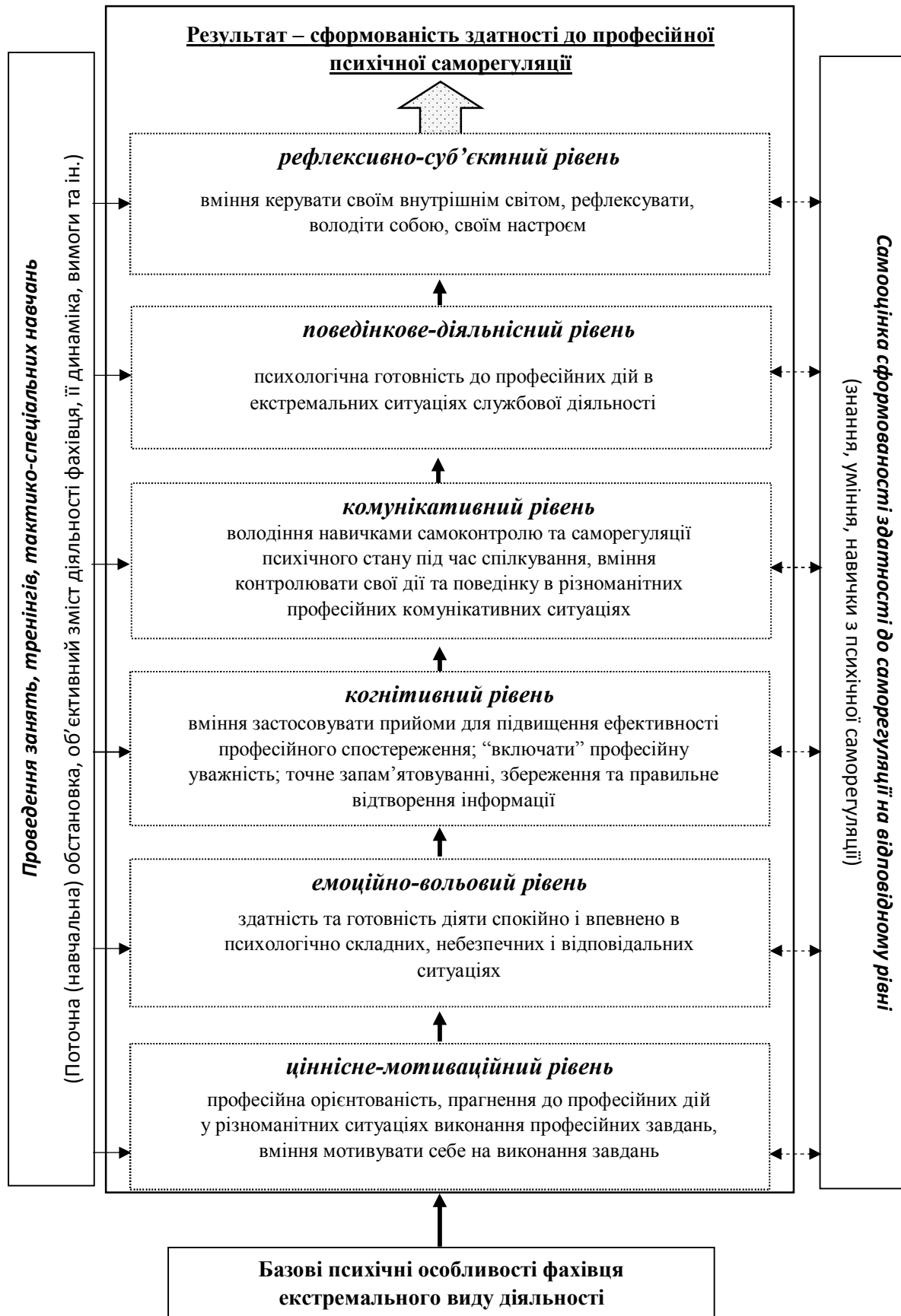

Рис. 1. Професійно-орієнтована модель розвитку професійної здатності до саморегуляції у фахівців екстремальних видів діяльності.

Таким чином, організація і проведення спеціальної психологічної підготовки у ВВНЗ відповідного профілю повинно передбачати розвиток у майбутніх фахівців екстремальних видів діяльності МО України здатності до свідомого регулювання значущих якостей і умінь на зазначених психологічних рівнях, з урахуванням їх диференціації за критерієм успішності та стійкості при виконанні професійних обов'язків в екстремальних (небезпечних для життя і здоров'я) умовах. Відповідно до цього, нами розроблена професійно-орієнтована модель розвитку здатності до саморегуляції у фахівців екстремальних видів діяльності яка представлена на рисунку 1.

Ефективність розвитку психічної саморегуляції повинна оцінюватися в процесі контролю отриманих результатів за допомогою системи суб'єктивних критеріїв досягнення мети, тобто шляхом самооцінки, яка визначає статус емоційних та мотиваційних станів, впливає на вибір власних цілей, зумовлює характер оцінки та ставлення особистості до досягнутих нею результатів. Самооцінка містить результати самопізнання та емоційно-ціннісне ставлення фахівця до своєї особистості.

У разі, якщо фахівець екстремальних видів діяльності МО України вважає, що результати, яких необхідно було досягти в процесі розвитку саморегуляції, не досягнуті, відбувається корегування системи саморегуляції.

Успішність або неуспішність діяльності військовослужбовців щодо розвитку психічної саморегуляції впливає на його особистість, викликаючи позитивні або негативні психічні стани, які, в свою чергу, впливають на ефективність процесу. Так, занижена самооцінка у разі невдачі може підкріплюватися, і навпаки, у разі успіху змінюватися на більш високу. Крім того, фахівці екстремальних видів діяльності МО України можуть коригувати систему власної саморегуляції шляхом уточнення її спрямованості і суб'єктивної моделі значущих умов, доопрацювання програми дій підлеглих та суб'єктивних критеріїв оцінювання отриманого результату.

На основі даної моделі нами також розроблений навчальний модуль

“Спеціальна психологічна підготовка майбутніх фахівців екстремальних видів діяльності МО України” в рамках дисципліни “психологія” для розвитку саморегуляції психічних станів і поведінки при виконанні професійних дій у небезпечних ситуаціях, який може стати технологією подальшого вдосконалення змісту, системи та процесу психологічної підготовки слухачів ВВНЗ МО України, а також засобом моніторингу її ефективності. Мета модулю – вдосконалення здатності фахівців екстремальних видів діяльності МО України до регуляції психічних станів та їх оптимізації в екстремальних ситуаціях службової діяльності. Завдання модулю: формування професійної здатності щодо дій в екстремальних ситуаціях, оволодіння методами регуляції емоційного стану та поведінки, освоєння способів їх профілактики та реабілітації після виконання бойових завдань.

Основні психологічні компетентності, які повинні бути сформовані на його основі:

- мати сформовані наступні професійні якості: психічна стійкість, впевненість в собі та своїх діях, сміливість, рішучість, самоконтроль, гнучкість та комунікативність;

- володіти навичками самоконтролю та саморегуляції психічного стану, вміти контролювати свої дії та поведінку, вміти керувати своїм внутрішнім світом, рефлексувати, володіти собою, своїм настроєм;

- знати та вміти використовувати технологію саморегуляції під час комунікативної діяльності в екстремальних умовах;

- вміти застосовувати прийоми для підвищення ефективності професійного спостереження; “включати” професійну уважність; точне запам'ятовування, збереження та правильне відтворення інформації

- володіти навичками розв'язання та вирішення конфліктних ситуацій;

- мати психологічну готовність до професійних дій та витриманої поведінки в екстремальних ситуаціях.

Наведемо орієнтовний тематичний план підготовки майбутніх фахівців МО України (табл. 1).

Таблиця 1

	Назва теми	Нормативний обсяг год.	Всього за викладачем	Види занять			Технічні засоби/ дидактичні засоби	Взаємозв'язк и тем, що вивчаються, з іншими дисциплінами
				Лекції	Семінарські	Тренінг		
Змістовий модуль 1. Формування вмінь, навичок та професійних якостей майбутніх фахівців МО України								
1	Психологічна готовність до дій в екстремальних умовах	4	4			0	Комп'ютер, проектор, схеми, таблиці	психологія; ТСН; ВСГ; тренінги

Розглянемо детальніше зміст та складові орієнтовного модулю спеціальної психологічної підготовки майбутніх фахівців екстремальних видів діяльності МО України.

Модуль 1. Формування вмінь, навичок та професійних якостей майбутніх фахівців екстремальних видів діяльності МО України.

Тема 1.1. Формування психологічної готовності до дій в екстремальних умовах.

Питання для розгляду на лекції:

- поняття екстремальної ситуації;
- основні групи екстремальних ситуацій (спричинені надзвичайними умовами; життєві, повсякденні екстремальні ситуації; службові, професійні екстремальні ситуації, зумовлені виконанням фахових обов'язків, в тому числі захоплення в полон);

- види екстремальних ситуацій в професійній діяльності фахівців МО України;

- новизна, незвичайність, раптовість, стрімкість подій, дефіцит часу;

- високі навантаження, тривалі навантаження;

- невизначеність, ризик;

- індивідуально-психологічні особливості необхідні для фахівців екстремальних видів діяльності МО України;

- вплив екстремальних ситуацій на психіку фахівців та їх дії в таких ситуаціях;

- розвиток самоконтролю під час здійснення професійної комунікації;

- розвиток навичок контролю професійної уважності та пам'яті;

- розвиток волевих якостей та навичок самоконтролю емоційного стану.

Питання для розгляду на семінарському занятті:

- визначення та розуміння екстремальних ситуацій;

- види екстремальних ситуацій;

- фактори, які сприяють виникненню екстремальних ситуацій;

- особливості керування психічними станами в екстремальних ситуаціях

Питання для відпрацювання під час тренінгів:

- алгоритми дій в екстремальних ситуаціях;

- формування здатності до професійної комунікації в екстремальних ситуаціях;

- формування здатності застосовувати прийоми для підвищення ефективності професійного спостереження та запам'ятовування;

- формування навичок саморегуляцій в екстремальних ситуаціях.

Навчальний модуль спеціальної психологічної підготовки надає можливість цілеспрямовано конкретизувати цілі

процесу психологічної підготовки, урізноманітнити її форми і методи, широко використовувати сучасні педагогічні технології, що забезпечують здатність майбутніх фахівців екстремальних видів діяльності МО України до саморегуляції під час здійснення професійної (в т.ч. екстремальної) діяльності.

Окрім цього, для тренувань щодо оволодіння способами саморегуляції можуть бути рекомендовані такі види психологічного тренінгу:

1) комунікативний тренінг, який передбачає оволодіння навичками встановлення психологічного контакту і довірчих відносин, здійснення психологічного впливу на людей;

2) тренінг формування психологічної готовності до дій в екстремальних умовах;

3) психореґулююче тренування, що дозволяє регулювати емоційні стани, знімати зайву напругу, створювати позитивний настрій в діяльності фахівців.

Складність завдань, змісту і способів здійснення таких видів тренінгу висуває високі вимоги до організації та методики його проведення. Так, при проведенні тренінгів необхідно керуватися певними принципами їх організації: науковим обґрунтуванням та доцільністю тренінгу; професійною спрямованістю тренінгу; систематичністю і послідовністю в його проведенні; свідомістю й активністю слухачів; доступністю та зрозумілістю методів підготовки.

Висновок. Проблема спеціальної психологічної підготовки фахівців екстремальних видів діяльності МО України до саморегуляції під час виконання спеціальних завдань залишається недостатньо вивченою. Про це

свідчить відсутність в діяльності відповідних ВВНЗ методичних і навчальних програм розвитку емоційно-вольової стійкості та саморегуляції, профілактики деструктивних психологічних станів у майбутніх фахівців екстремальних видів діяльності МО України. Необхідність у створенні такого роду програм зумовлена існуванням взаємозв'язку між особливостями психологічного стану та ефективністю дій фахівців екстремальних видів діяльності МО України у небезпечних умовах при виконанні бойових завдань, зокрема в зоні ООС. Адже, детермінантами виникнення деструктивних психологічних станів виступають негативні емоціогенні чинники, що впливають на фахівців екстремальних видів діяльності МО України в зоні ООС. Причинами виникнення деструктивних психологічних станів, що зумовлюють їх виражену динаміку є психологічна невідповідність фахівців екстремальних видів діяльності МО України до дій у небезпечних ситуаціях та особливості їх емоційної сфери, зокрема схильність до негативних переживань при появі емоціогенних чинників. Тому набуває актуальності розробка навчального модулю їх підготовки до саморегуляції на основі досліджень деструктивних психологічних станів, які виникають в екстремальних ситуаціях професійної діяльності.

Під час подальших наукових пошуків плануємо розробити та експериментально перевірити Програму розвитку здатності до саморегуляції майбутніх фахівців екстремальних видів діяльності в процесі їх спеціальної психологічної підготовки.

Список використаних джерел

1. Бандурка О.М. Екстремальна юридична психологія в діяльності персоналу органів внутрішніх справ України. Харків. Нац. ун-т внутр. справ. 2005. 317 с.
2. Блінов О.А. Психічні стани військовослужбовців у процесі служби. *Вісник Національного університету оборони України*: Зб. наук. праць. Київ: НУОУ, 2013. Вип. 4 (35). С. 196 – 201.
3. Блінов О.А. Саморегуляція несприятливих емоційних станів людини у напружених умовах діяльності. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2013. Вип. 14. С. 21 – 29.
4. Деніжна С.О., Сова М.О. Психологічна підготовка працівників правоохоронних органів до професійної діяльності в екстремальних ситуаціях. *Проблеми сучасної психології*. Київ. 2016. Вип. 32. С. 99-115 URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pspl_2016_32_12 (дата звернення: 10.07.2019 року).

5. Ковшов Р.В. Теоретичні аспекти саморегуляції психічних станів військовослужбовців підрозділів спеціального призначення в особливих та екстремальних умовах. *Актуальні проблеми психології* : Зб. наук. праць. Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2012. Т.7. Вип. 24. С. 122 – 134.
6. Колесніченко О.С. Психологічна готовність працівників МНС України до професійної діяльності в екстремальних умовах : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09, Харків., 2011. 23 с.
7. Марьин М.И., Касперович Ю.Г. Психологическое обеспечение антитеррористической деятельности : учеб. Пособие. Москва: Академия, 2007. 208 с.
8. Мась Н.М. Психологічна підготовка військовослужбовців до дій у особливих умовах. *Вісник Національного університету оборони України*. Київ, 2014. Вип. 3. С. 280 – 285. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnaou_2014_3_51(дата звернення: 16.06.2019 року).
9. Матохнюк Л.О. Дослідження процесу формування психологічної готовності курсантів-прикордонників інженерних груп до професійної діяльності в ВВНЗ. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Київ, 2006. Вип. 10 (34). С. 222–229.
10. Миронець С.М., Тімченко О.В. Негативні психічні стани рятувальників в умовах надзвичайної ситуації : монографія. Київ.: Август Трейд, 2008. 249 с.
11. Павлик Н.В. Психологічна адаптація особистості в екстремальних умовах військової діяльності: Зб. наук. праць. Київ: Наук.-дослід. центр гуманітарних проблем Збройних сил України. 2005. Т. 8. № 4. С. 37– 41.
12. Швець Д.В. Особистість, суспільство, закон: психологічні проблеми та шляхи їх розв'язання : зб. тез доп. міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. С.П. Бочарової (м. Харків, 30 бер. 2017 р.). Харків : ХНУВС, 2017. 240 с.
13. Ягупов В.В. Військова психологія : підручник Київ: ТанDEM, 2004. 656 с.

References

1. Bandurka O.M. Ekstremalna yurydychna psykholohiia v diialnosti personalu orhaniv vnutrishnikh sprav Ukrainy. Kharkiv. Nats. un-t vnutr. sprav. 2005. 317 s.
2. Blinov O.A. Psykhichni stany viiskovosluzhbovtziv u protsesi sluzhby. Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy: Zb. nauk. prats. Kyiv: NUOU, 2013. Vyp. 4 (35). С. 196 – 201.
3. Blinov O.A. Samorehuliatsiia nespriiatlyvykh emotsiinykh staniv liudyny u napruzhenykh umovakh diialnosti. Problemy ekstremalnoi ta kryzovoi psykholohii. 2013. Vyp. 14. С. 21 – 29.
4. Dienizhna S.O., Sova M.O. Psykholohichna pidhotovka pratsivnykiv pravookhoronnykh orhaniv do profesiinoi diialnosti v ekstremalnykh sytuatsiiakh. Problemy suchasnoi psykholohii. Kyiv. 2016. Vyp. 32. S. 99-115. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pspl_2016_32_12 (data zvernennia: 10.07.2019 roku).
5. Kovshov R.V. Teoretychni aspekty samorehuliatsii psykhichnykh staniv viiskovosluzhbovtziv pidrozdiliv spetsialnoho pryznachennia v osoblyvykh ta ekstremalnykh umovakh. Aktualni problemy psykholohii : Zb. nauk. prats. Kyiv: Instytut psykholohii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy. 2012. T.7. Vyp. 24. S. 122 – 134.
6. Kolesnichenko O.S. Psykholohichna hotovnist pratsivnykiv MNS Ukrainy do profesiinoi diialnosti v ekstremalnykh umovakh : avtoref. dys. ... kand. psykol. nauk : 19.00.09, Kharkiv., 2011. 23 s.
7. Maryn M.Y., Kasperovych Yu.H. Psykholohycheskoe obespechenye antyterrorystycheskoi deiatelnosti : ucheb. Posobye. Moskva: Akademyia, 2007. 208 s.
8. Mas N.M. Psykholohichna pidhotovka viiskovosluzhbovtziv do dii u osoblyvykh umovakh. Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy. Kyiv, 2014. Vyp. 3. S. 280 – 285. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnaou_2014_3_51(data zvernennia: 16.06.2019 roku).
9. Matokhniuk L.O. Doslidzhennia protsesu formuvannia psykholohichnoi hotovnosti kursantiv-prykordonnykiv inzhenernykh hrup do profesiinoi diialnosti v VVNZ. Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova. Kyiv, 2006. Vyp. 10 (34). S. 222–229.
10. Myronets S.M., Timchenko O.V. Nehatyvni psykhichni stany riatsuvalnykiv v umovakh nadzvychainoi sytuatsii : monohrafiia. Kyiv.: Avhust Treid, 2008. 249 s.
11. Pavlyk N.V. Psykholohichna adaptatsiia osobystosti v ekstremalnykh umovakh viiskovoi diialnosti: Zb. nauk. prats. Kyiv: Nauk.-doslid. tsentr humanitarnykh problem Zbroinykh syl Ukrainy. 2005. T. 8. № 4. S. 37– 41.
12. Shvets D.V. Osobystist, suspilstvo, zakon: psykholohichni problemy ta shliakhy yikh rozv'iazannia : zb. tez dop. mizhnar. nauk.-prakt. konf., prysviach. pam'iaty prof. S.P. Bocharovoi (m. Kharkiv, 30 ber. 2017 r.). Kharkiv : KhNUVS, 2017. 240 s.
13. Yahupov V.V. Viiskova psykholohiia : pidruchnyk Kyiv: Tandem, 2004. 656 s.

Резюме

Фурс О. *заместитель начальника факультета по работе с личным составом, Военно-дипломатическая академия*

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ПСИХИЧЕСКАЯ САМОРЕГУЛЯЦИИ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ ЭКСТРЕМАЛЬНЫХ ВИДОВ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МО УКРАИНЫ В ПРОЦЕССЕ ИХ СПЕЦИАЛЬНОЙ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ

В статье рассмотрена проблема обучения основам психической саморегуляции специалистов экстремальных видов деятельности Министерства обороны Украины (далее - МО Украины) в процессе их специальной психологической подготовки. Обоснована необходимость и актуальность решения указанной проблемы, учитывая значительные угрозы для национальной безопасности Украины в условиях российской военной агрессии.

Разработана профессионально-ориентированная модель развития способности к саморегуляции у специалистов экстремальных видов деятельности МО Украины.

Разработан учебный модуль "Специальная психологическая подготовка будущих специалистов экстремальных видов деятельности МО Украины" в рамках дисциплины «психология» для развития саморегуляции психических состояний и поведения при выполнении профессиональных действий в опасных ситуациях, который может стать технологией дальнейшего совершенствования содержания, системы и процесса специальной психологической подготовки слушателей высших военных учебных заведений МО Украины (далее - ВУЗА), а также средством мониторинга ее эффективности.

Ключевые слова: деструктивный психическое состояние; способность к саморегуляции, специалисты экстремальных видов деятельности; специальная психологическая подготовка.

Summary

Furs O. *Deputy Head of the Faculty of Personnel, Military Diplomatic Academy*

PROFESSIONAL MENTAL SELF-REGULATION OF FUTURE EXTREME SPECIFIC ACTIVITIES OF UKRAINE'S MD IN THE PROCESS OF THEIR SPECIAL PSYCHOLOGICAL TRAINING

The article deals with the problem of teaching the basics of mental self-regulation of specialists of extreme types of activity of the Ministry of Defense of Ukraine (hereinafter - MD of Ukraine) in the process of their special psychological training. The necessity and urgency of the solution of this problem have been substantiated considering the significant threats to the national security of Ukraine under the conditions of Russian military aggression.

A professionally oriented model of the development of the ability to self-regulation in the specialists of extreme types of activity of the Ministry of Defense of Ukraine has been developed.

A training module "Special psychological training of future specialists of extreme types of activity of the Ministry of Defense of Ukraine" has been developed within the discipline "Psychology" for the development of self-regulation of mental states and behavior when performing professional activities in dangerous environment, which can become a technology for further improvement of the content, system and process of special psychology students of higher military educational institutions of the Ministry of Defense of Ukraine (hereinafter referred to as HEI), as well as a means of monitoring its effectiveness.

Keywords: destructive mental state; ability to self-regulation; specialists of extreme activities; special psychological training.

ПІДХОДИ ДО ПРОБЛЕМИ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ В ФІЛОСОФІЇ ТА ПСИХОЛОГІЇ

В даній статті викладені наукові передумови виникнення та розвитку проблеми прийняття рішення в історичному та сучасному контексті; проаналізовано філософсько-психологічні погляди видатних вітчизняних та зарубіжних вчених; розглянуто підходи до класифікації прийняття рішення в традиційних дослідженнях і сучасні уявлення про систему психологічних факторів прийняття рішення.

Ключові слова: прийняття рішення; вибір; проблема; підходи.

Постановка проблеми.

До проблеми ефективності прийняття рішень в загальнонауковому розумінні поняття зверталися представники різних наук. Проблема прийняття рішення як волевиявлення людини, розпочинаючи від Сократа і до наших днів притягує до себе увагу філософів, психологів, соціологів та інших. Уточнення специфіки вибору особистості розглядалося в контексті філософсько-психологічної категорії вчинку. Поняття «прийняття рішення» має на увазі його розгляд не тільки як явища, а й як результату вибору мети, формування і реалізації програми дій, використання способу отримання результату або стратегії досягнення мети - стратегії вибору. Необхідно відзначити, що неоднозначне трактування і суперечливе розмаїття зумовлено тим, що вибір є сполучною ланкою між компонентами прийняття рішення: аналізом стану середовища, виділенням ситуації, що вимагає прийняття рішення, отриманням і переробкою інформації по характеристикам ситуації, що формується варіантом поведінки і дій особистості. Ухвалення рішення - це складне психологічне утворення, що має розгорнуту багатокомпонентну структуру.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

На основі принципу функціонально-рівневої регуляції прийняття рішень, Т. Корніловою був запропонований підхід, який розглядає «відкритість психологічної моделі прийняття рішень». Основу підходу склав ряд вихідних положень, які

передбачають варіативність функціональних структур, множинність зв'язків між різними процесами, які опосередковують вибір. У концепції функціонально-рівневої регуляції, обґрунтовано розуміння психологічної регуляції вибору, яка визначається не тільки заданими умовами невизначеності, а й пізнавальними зусиллями суб'єкта, що актуалізується поряд з особистісно-мотиваційними компонентами процесуальної регуляції і об'єднуються терміном інтелектуально-особистісний потенціал [5].

Проблема прийняття рішень особистістю розглядалася представниками екзистенціальної психології (Л. Бінсвангер, М. Бос, Дж. Бьюдженталь, Р. Ленг, С. Мадді, Р. Мей, Ж.-П. Сартр, В. Франкл, і ін.). Зокрема, в своїх працях Р. Мей підкреслював унікальність особистості, її вільний вибір (в тому числі при прийнятті рішення). Основними ключовими поняттями його теорії є воля, свобода і інтенціональність. Вони виконують роль детермінанти прийняття рішень і забезпечують три форми «буття-в-світі»: взаємини зі світом зовнішніх об'єктів або речей, взаємини з іншими людьми, відносини з власною особистістю [14, 847-848].

Аналіз проблеми вибору, проведений Г. Балом, показує, що психологічний зміст актів вибору, здійснюваних людиною, може бути дуже різноманітним, і тому зробити вибір, тобто прийняти рішення про обрання одного з безлічі шляхів, так само

як і реалізувати це вбрання рішення є надзвичайно нелегкою справою. До того ж прийняття рішення далеко не завжди зводиться до вибору найбільш оптимальної з усіх альтернатив. Нерідко прийняти рішення означає проявити творчість, креативність, знайти нові, невідомі досі шляхи вирішення проблемної ситуації, оригінальний вихід із складної життєвої ситуації. Необхідно відзначити важливу для розуміння специфіки нашого дослідження особливість, яка полягає в тому, що співвідношення виділених варіантів у здійснюваних особистістю стратегій і тактики вибору, виявляється різним в залежності від сформованості і стійкої орієнтації на прийнятті нею і значущі ціннісні орієнтири [1].

Метою статті є актуалізація проблеми прийняття рішення, ознайомлення з філософсько-психологічними поглядами видатних вітчизняних і зарубіжних вчених та підходами до класифікації прийняття рішення в традиційних дослідженнях.

Методи дослідження. Оглядово-аналітичне дослідження літератури.

Виклад основного матеріалу.

У філософії зазначену проблему пов'язують з назвами волютаризму та фаталізму. Волютаризм розглядає волю як вищий принцип буття в цілому і зокрема, як вищий принцип моральності. У відповідності дотаккого погляду, людина повинна здійснити моральний вибір і визначити свою поведінку незалежно від будь-яких зовнішніх регламентацій, керуючись при цьому лише рішенням власної волі. Дещо схожу точку зору стосовно волютаризму мали Й.Г. Фіхте, Е. Гартман, А. Шопенгауер та інші.

У свою чергу фаталізм зображує в кожному людському поступку та в кожному випадку прояв незворотності долі, виключаючи і вільний вибір і випадковість. Різновиди фаталізму, правда дещо різні за своїми світоглядними походженнями можна побачити в працях Р. Декарта [4], Б. Спінози [12], які розглядали прийняття рішення як боротьбу мотивів. Зокрема, Р. Декарт, у своїх космогонічних трактатах виділяв два модуси існування –

прямий і криволінійний. Прямий модус буття утилізує механізм вольового акту, що дає можливість людині приймати рішення як вільну необхідність. Прийняття рішення тут передбачає встановлення взаємовідношень почуттів, інтелекту та волі, що протиставляються боротьбі людських мотивів.

Вагомий вплив на філософську думку про прийняття рішення здійснили праці Вольтера [2], який літературними засобами показав умовність прийняття рішення при великих ситуаційних та мотиваційних ускладненнях. На його думку, в реальному житті, де переважає раціональна розсудливість, де не завжди знаходиться місце справедливості, лише природне благочестя повинно спонукати людину до вибору єдиного правильного рішення. Вольтер зазначав, що люди в багатьох випадках застряють в інтелектуальній схоластиці і намагаються вирішити питання, які не мають ніякого практичного значення. Він також критикував пошук всіх пояснень за допомогою математичного аналізу, що завжди показує людину односторонньо, без зв'язку зі свободою самовизначення, її неповторністю. Філософ вважав, що правильне прийняття рішення у вчинку, в його природній безпосередності. В психологічному трактуванні це може означати, що прийняття рішення відбувається не лише і не стільки в інтелектуальній сфері, а воно ще й обумовлено боротьбою емоцій та почуттів. Правильно прийняте рішення передбачає узгодженість, гармонічність психічних процесів, що протікають у внутрішньому світі особистості [2].

Значний вклад у вирішення проблеми прийняття рішення було зроблено завдяки філософським поглядам Артура Шопенгауера, який розглядав волю як абсолютний початок життя та світобудови, разом з тим підкреслюючи її внутрішню сліпоту та постійне невдоволення [15]. Філософ у своїх працях показував, що для людини свобода є не лише джерелом життя, але й джерелом різних страждань, яким наповнений світ. Шопенгауер шукав засоби відходу від страждань і такі умови, при яких особистість зможе отримати

абсолютне пізнання. Разом з тим, він вважав життя позбавленим необхідності вибору і прийняття рішення, а відповідно, і відповідальності за них можна порівняти з тваринним існуванням, яким керують біологічні інстинкти.

Згідно з поглядами Г.С. Сковороди, які він реалізував у своєму власному житті, людина постійно здійснює вибір і приймає рішення між свободою та неволею, духовним і мирським, матеріальним [11]. У своєму вченні філософ визначає дві людські натури: видиму – тваринну і невидиму – божественну, справжню. В своїх вчинках людина керується або внутрішнім покликом серця або орієнтується на видиму природу. Необхідною умовою для здійснення свободи людини є наявність критичного мислення, здатність побороти в собі властиву людині орієнтацію на тілесну, видиму природу. Важливою умовою у досягненні свободи стає самопізнання людини, яке дозволяє зрозуміти самого себе, визначити власну життєву позицію, власні уподобання і природні нахили. Сковорода виділяє дві сфери внутрішнього життя людини: психологічну і кордоцентричну. Під першою він розумів «поверхневу» ділянку нашого духовного, інтелектуального, розумового життя, на яку здійснюється вплив соціальних умов повсякденності. Кордоцентричну сферу мислитель характеризує як глибинне духовне життя, що існує за межами психосоматичного досвіду і називає її «серцем». Це світ божественного серця думок, світ самозанурення, єдиного розуму. Рішення, які приймає людина, що орієнтується на свою духовну природу, на думку філософа, не можуть бути помилковими.

На відміну від Г. Сковороди, Л. Толстой притримується позиції домінування когнітивного підходу до прийняття рішення людиною. Зокрема, він зазначає: «Ніщо не може змінити рішення розуму. Все що ми знаємо, ми знаємо через розум. І тому не вірте тим, які кажуть, що не потрібно слідувати розуму. Ті, які говорять так, подібні тим людям, які радили б загасити світло єдиного ліхтаря,

що керує нами у пільмі»[13, 142]. Прийняття правильних рішень мислитель пов'язував з такою характеристикою людини як мудрість та вічними філософськими категоріями добра і зла.

Прийняття рішення як вибору зображено в психологічній теорії поля К. Левіна, яка розкриває методологію аналізу життєвого простору людини та групи [6]. Життєвий, психічний простір складається з різних конструктів: секторів, кордонів, дій, валентностей, які впливають на регуляцію поведінки людини. Особливу роль в прийнятті рішення здійснює такий конструкт як валентність. Під валентністю К. Левін розумів властивість об'єкта притягувати до себе або відштовхувати. Відповідно до теорії К. Левіна, якщо людина може перебувати між двома позитивними валентностями одночасно, то найчастіше їй доводиться вибирати між двома привабливими об'єктами. Але коливання будуть обумовлені не тим, що після здійснення вибору мета може виглядати менш привабливою, ніж перед вибором. Це може статися, наприклад, в силу того, що в психологічному просторі в момент вибору людина переживає певний конфлікт. В цьому випадку, прийняття рішень в конфлікті пов'язано не з валентністю об'єктів, розташованих в психологічному просторі, а зі зміною самого психологічного простору, структури ситуації після прийняття рішення. Крім того, багато в чому прийняття рішень в конфлікті може бути викликано ще й очевидними змінами самої особистості, яка приймає рішення.

Вагомий внесок у розкриття проблеми прийняття рішення зробив Д. Келлі, засновник психології особистісних конструктів, який розробив модель поведінки людини, в тому числі «О-В-В» - цикл прийняття рішення. Цей цикл включає в себе: *орієнтування* (розгляд та поступове обдумування можливих варіантів вибору); *вибір* найбільш прийняттого на даний час варіанту; *виконання* (відповідно реалізація і контроль за виконанням вибраної дії) [19]. На першому етапі відбувається висунення різних інтерпретацій проблемної ситуації,

спроба знайти найбільш конструктивний вибір. Надалі перевага віддається одному специфічному конструктивному виміру, як найбільш суб'єктивно корисного для особистості в даній конкретній ситуації. Обраний з усіх альтернатив смисловий вимір піддається більш детальному розгляду. Не вибравши хоча б один вимір, хоча б на деякий час, здійснити подальшу дію буде неможливо, оскільки людина буде до безкінечності розглядати альтернативи. У цій точці, людина здійснює вибір між полюсами одного і того ж вимірювання. Тільки здійснюючи вибір між полюсами, особистість формує стратегію свого вибору. Таким чином, людина здійснює індивідуальний контроль своєї системи, роблячи вибір, приймаючи рішення і виконуючи певні дії по його реалізації [19].

Найбільш продуктивним Д. Келлі вважав прийняття рішень з опорою на креативність. На його думку, цикл креативності починається з появи невизначеної (вільної) конструкції і закінчується отриманням суворо впорядкованої і підтвердженої конструкції [19].

Аналіз прийомів прийняття рішення в теорії Д. Келлі як зменшення невизначеності ситуації і збільшення ступенів свободи особистості через цикли імпульсивності і креативності переконує в доцільності розгляду не тільки оцінок значущості різних альтернатив, але і можливості подолання їх обмеженості. З цією метою вважаємо доречним використання креативності як компоненти інтелекту людини, його здатності оригінально мислити, і креативності особистості, що забезпечує високу гнучкість і пластичність особистості в прийнятті важливого рішення.

Теоретичний аналіз досліджень дозволяє нам виділити те спільне, що є характерним для здійснення вибору, для прийняття важливого рішення і для вирішення складних завдань. Всі ці явища в значній мірі обумовлені на етапі визначення ситуації - активністю особистості, а при здійсненні вибору або пошуку варіанту рішення - творчою активністю особистості. Особливо вагомим

для нашої роботи є констатація факту зв'язку активності особистості в генеруванні різних варіантів з відповідальністю за прийняття рішення.

Ухвалення рішення як результат вибору найкращої альтернативи з обмеженого числа можливих (допустимих, ефективних, оптимальних) являє собою певне розпорядження до дії. Як, вважає Г. Шварц, саме прийняття рішення являє собою результат формування, упорядкування і вибору найкращої серед альтернатив. Тим самим, прийняття рішень не просто є сполучною ланкою між ментальної сферою людини і тим або іншим способом поведінки або дій суб'єкта. «Процес прийняття рішень - свідомий процес, який передбачає попереднє чітке усвідомлення мети, структурування вихідної проблемної ситуації, опрацювання різних варіантів вибору найкращої альтернативи і використання певних для цього методів» [15, 37].

Уточнення специфіки вибору особистості розглядалося в контексті філософсько-психологічної категорії вчинку. Так, О. М. Леонтьєв розглядає вчинок як дію над порогом ситуативної необхідності, як «дія, доля якого визначається не з наявної ситуації» [7, 182]. Вчинок, отже, «дія складно вмотивована, що має складний зміст» [7, 50]. В. Петухов і В. Столін, виділяючи ознаки вчинку, розглядають його три основних кваліфікуючих ознаки: невизначеність ситуації, ризикованість вчинку і непередбачуваність його наслідків [9, 29].

Прийняття рішення особистістю розглядається і в працях В. Роменця як принцип реалізації особистісного вчинку. Вчений зазначає, що головною діяльністю людини є самопізнання як самовизначення, самоствердження особистості, що знаходить своє відображення в прийнятті належних рішень [10, 351]. Конкретним психологічним механізмом самоствердження людини в ситуації В. Роменець вважає мотивацію. Вчений зазначає, що призначення мотивації - подолати конфліктність ситуації і допомогти в ухваленні рішення діяти

певним чином [10]. Іншими словами, прийняття рішення дозволяє людині визначитися в тому, яким чином йому необхідно самоствердитися і які вчинки для цього необхідно здійснити. Дія вчинку, не є одномоментним і якісно цілісним актом, а передбачає, по крайній мірі, його виконання в два етапи: 1) підготовчий етап (психологічне моделювання вчинку і його наслідків) і 2) безпосередньо сам вчинок. Людина планує не «вчинок», як такий, а конкретні перетворення, приймаючи при цьому рішення, спрямоване на досягнення конкретної мети і задоволення потреби.

У психології детермінованість прийняття рішень характеристиками особистості досліджував в своїх працях М. Грот [3], провідні ідеї якого лягли в основу сучасних теорій багатьох західних дослідників ХХ століття. В якості основного механізму духовного життя людини, основною одиницею психічної діяльності, вчений виділив «психічний оберт», який визначається єдністю чуттєвого, перетворюючого і рухового компонентів. Починається цей «психічний оберт» з зовнішніх рухів і вражень, які потім перетворюються у внутрішні враження або почуття, породжують відчуття внутрішніх вольових прагнень і завершуються зовнішніми рухами і діями [3]. Виділяючи поняття загального психічного оберту діяльності людини, який складається з ряду окремих (приватних) обертів, М. Грот припускав, що кожен з них має свій початок, перебіг, завершення і вони можуть переходити один в одного.

Основоположниками наукового дослідження проблеми прийняття управлінських рішень вважають американських вчених Дж. Фон Неймана і О. Моргенштерна [8], які розробили теорію математичних ігор, вказали на прямий зв'язок здатності до ігрової діяльності з умінням приймати рішення і дали поштовх до розвитку цього напрямку науки [8].

Одна з перших математичних моделей прийняття рішень, що використовує метод оцінки гіпотез зі зміни величини ймовірності, була розроблена Т. Байєсом. Вона отримала назву «теорема Байєса» і описується формулою: $P(H \setminus E) =$

$P(E \setminus H) * P(H)$, де $P(H \setminus E)$ - ймовірність того, що гіпотеза H вірна при наявності умови E . Оцінка ймовірності суб'єктом при цьому заснована на евристиці, яка може привести як до правильного, так і до помилкового рішення. Якщо використовувати Байєсову інтерпретацію ймовірності, то теорема показує, як рівень довіри особистості може кардинально змінити кількість наступних подій. У цьому полягають висновки Т. Байєса, які стали основоположними для байєсівської статистики. Використання сучасної обчислювальної техніки для обробки безлічі попередньо отриманих спостережень дозволили використовувати модель не тільки в Байєсовому аналізі, а й активно застосувати її для великого ряду інших розрахунків. Вперше модель Томаса Байєса була опублікована в Філософській праці Королівського товариства Великобританії з коментарями його послідовників тільки в 1763 році [17].

У запропонованому екологічному підході, Герд Гігеренцер, навпаки, заперечує ймовірнісний погляд на прийняття рішень і стверджує, що в ході еволюції людина не стикається з ймовірнісним поданням інформації. В реальності він завжди має справу тільки з частотами, а саме, з частотою народження тієї чи іншої події. Саме тому, більш природною для людини формою подання інформації, на думку Г. Гігеренцера, є частотна, а не ймовірна форма, що підтверджується численними експериментами дослідника [18].

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Розгляд проблеми в історичній ретроспективі показало, що розглянута загальнотеоретична проблема прийняття рішень привертала до себе увагу філософів і педагогів, кібернетиків і соціологів, психологів і фізіологів, що свідчить про її міждисциплінарність і актуальність. У роботах мислителів минулого (філософів, соціологів, прогресивних письменників) прийняття рішень розглядалося з позиції волюнтаризму як здатність людини здійснювати моральний вибір і визначати свою поведінку незалежно від зовнішніх

регламентацій (Е. Гартман, Ф. Ніцше, Й. Г. Фіхте, А. Шопенгауер). Прийняття та реалізація рішення супроводжуються боротьбою емоцій, почуттів і завершується виходом за межі мотиваційної сфери (Ф. Вольтер, Р. Декарт, Б. Б. Спіноза, А. Шопенгауер). Прийняття рішень пов'язується з вибором між свободою і неволею, з важливістю духовного (на протидію матеріальному світу), з вічними категоріями добра і зла (Г. Сковорода, Л. Толстой) і є справжньою причиною реальної людської свободи.

У зарубіжній психології прийняття рішень розглядається в контексті детермінації волею, розумом, випадковим імпульсом, страхом (В. Джеймс); як вибір між декількома валентностями у психологічній теорії поля (К. Левін); як фрагмент циклу досвіду в психології особистісних конструктів (Д. Келлі); як прояв свободи волі і інтенціональності (Р. Мей).

Показано, що в сучасній психології феномен «прийняття рішення» вивчався як циклічний процес в теорії психічного оберту (М. Грот); як суттєва фаза вольового акту (Г. Костюк); як реалізація особистісного вчинку (В. Роменець); як особистісні норми і цінності (Г. Балл); як результат особистісно-мотиваційної та розумової регуляції (Т. Корнілова).

Необхідно констатувати, що до теперішнього часу в психологічній науці не

існує єдиної узагальнюючої психологічної теорії прийняття рішень, однак розроблений представницький ряд концепцій і приватних моделей, що описують і пояснюють поведінку людей в ситуаціях прийняття рішень. При спробах визначення підстав методологічного підходу до розгляду даного питання, з'являється необхідність інтеграції всіх раніше накопичених в психології і суміжних науках різноманітних відомостей, їх переломлення через свій життєвий, буттєвий і науковий досвід. Саме це призводить до існування безлічі різноманітних підходів до проблеми вибору і прийняття рішення, паралельно існуючих в суміжних науках і наукових течіях, які вивчають власний ракурс прийняття рішень.

Безпосередньо в самій психології, отримані результати багато в чому пояснюються точкою зору вченого, тією сферою наукових інтересів, яка в даний момент часу знаходиться в центрі його уваги (психічні явища, процеси, властивості, стану особистості, взаємозв'язку їх характеристик). Це знаходить відображення і в формулюванні використовуваної системи понять, і в описі специфіки явищ, і в теоретичному конструкті авторського підходу.

Список використаних джерел

1. Балл Г. О. Феномен вибору в контексті соціальної поведінки / Г. О. Балл // Соціальна психологія. – 2005. – № 1. – С. 3–13.
2. Вольтер Ф. Правильне прийняття рішення у вчинку. Натуралістична психологія / Ф. Вольтер. – М.: Психологія і революція., 2000. – С. 547–564.
3. Грот М. Я. Вибрані психологічні твори / М. Я. Грот; Упоряд., передм., прим. М. Д. Бойправ. – Ніжин: Видавництво НДУ імені М. Гоголя, 2006. – 296 с.
4. Декарт Р. Космогонія: Два трактата / Р. Декарт. – М.Л.: Гостехиздат, 1934. – 331 с.
5. Корнілова Т. В. Психологія ризику і прийняття рішень: учебное пособие для вузов / Т. В. Корнілова. – М.: Аспект Пресс, 2003. – 286 с.
6. Левин К. Динамическая психология: Избр. тр. / К. Левин; Пер. с нем. и англ. Е. Патяевой, Д. Леонтьева. – М.: Смысл, 2001. – 568 с.
7. Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения. В 2-х томах / А. Н. Леонтьев. – М.: Педагогика, 1983. – 320 с.
8. Нейман Дж. фон. Теория игр и экономическое поведение: [Текст] / Дж. фон Нейман, О. Моргенштерн; Пер. с англ. Н. Н. Воробьева. – М.: Наука, 1970. – 601 с.
9. Петухов В. В. Психология [Текст]: метод.указан. / В. В. Петухов, В. В. Столин. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1989. – 66 с.
10. Роменець В. А. Принцип «прийняття рішення» в історії психології. Емоційний, інтуїтивний несвідомий фактор психічної активності / В. А. Роменець // Історія психології XVII століття: [навч. посіб.]. – К.: Вища шк., 1990. – 365 с.

11. Сковорода Г. Повне зібрання творів: У 2-х т. / Г. С. Сковорода. – К. :Наукова думка, 1973. – Т. 1. – 532 с.; – Т. 2. – 576 с.
12. Спиноза Б. Етика / Б. Спиноза (Б. д'Еспиноза) // Избр. произв.: В 2 т.; Т. 2. – М. , 1964. – С. 359–618.
13. Толстой Л. Н. Круг чтения: Избранные, собранные и расположенные на каждый день Л. Толстым мысли многих писателей об истине, жизни и поведении. Т. 1. – М. : Политиздат, 1991. – 478 с.
14. Фрейдджер Р. Личность. Теории, упражнения, эксперименты / Р. Фрейдджер, Д. Фейдимен. – СПб. :Прайм-ЕВРОЗНАК, 2006. – 704 с.
15. Шварц Г. М. Психология индивидуальных решений / Г. М. Шварц. – М. : Фирма «Промысел»; Изд-во АО «Диалог-МГУ», 1997. – 180 с.
16. Шопенгауэр А. Две основные проблемы этики / А. Шопенгауэр // Свобода воли и нравственность. – М. : Изд-во «Республика», 1992. – С. 46–124.
17. Bayes T. An Essay to wards solving a Problem in the Doctrine of Chance. By the late Rev. Mr. Bayes, communicated by Mr. Price, in a letter to John Canton, M. A. and F. R. S. / Thomas Bayes and Richard Price // Philosophical Transactions of the Royal Society of London, 1763, Vol. 53, pp. 370–418.
18. Gigerenzer, G. (1998). Ecological intelligence: an adaptation for frequencies // The evolution of mind / D. D. Cummus, C. Allen (Eds.). N.Y., Oxford: Oxford University Press. Pp. 9–29.
19. Kelly G. A. The psychology of personal constructs. A theory of personality.Vol. 1. –New York: Norton, 1955a. Pp. 526-565.

References

1. Ball H. O. Fenomen vyboru v konteksti sotsialnoi povedinky / H. O. Ball // Sotsialna psykholohiia. – 2005. – № 1. – S. 3–13.(in Ukrainian).
2. Volter F. Pravylyne pryiniattia rishennia u vchynku. Naturalistychna psykholohiia / F. Volter. – М. :Psykholohiia i revoliutsiia., 2000. – S. 547–564.(in Ukrainian).
3. Hrot M. Ya. Vybrani psykholohichni tvory / M. Ya.Hrot; Uporiad.,peredm., prym. M. D. Boiprav. – Nizhyn :Vydavnytstvo NDU imeni M. Hoholia, 2006. – 296 s.
4. Dekart R. Kosmogoniya: Dvatraktata / R. Dekart. – M.L. :Gostehizdat, 1934. – 331 s.
5. Kornilova T. V. Psihologiya riska i prinyatiya resheniy: uchebnoe posobie dlya vuzov / T. V. Kornilova. –М. :Aspekt Press, 2003. –286 s.
6. Levin K. Dinamicheskaya psihologiya: Izbr. tr. / K. Levin; Per. s nem.iangl. E. Patyaevoy, D. Leont'eva. – М. :Smysl, 2001. – 568 s.
7. Leont'ev A. N. Izbrannyepsihologicheskiproizvedeniya. V 2-h tomah / A. N. Leont'ev. – М. :Pedagogika, 1983. – 320 s.
8. Neyman Dzh. fon. Teoriya igr i ekonomicheskoe povedenie: [Tekst] / Dzh. Fon Neyman, O. Morgenshtern; Per. s angl. N. N. Vorob'eva. – М. :Nauka, 1970. – 601 s.
9. Petuhov V. V. Psihologiya [Tekst]: metod. ukazan. / V. V. Petuhov, V. V. Stolin. – М. :Izd-vo Mosk. un-ta, 1989. – 66 s.
10. Romenets V. A. Pryntsyp «pryiniattia rishennia» v istorii psykholohii. Emotsiinyi, intuityvnyi nesvidomyi factor psykhičnoi aktyvnosti / V. A. Romenets // Istoriia psykholohii XVII stolittia: [navch. posib.]. – К. :Vyshcha shk., 1990. – 365 s.(in Ukrainian).
11. Skovoroda H. Povne zibrannia tvoriv: U 2-kh t. / H. S. Skovoroda. – К. :Naukova dumka, 1973. – Т. 1. – 532 с.; – Т. 2. – 576 с.(in Ukrainian).
12. Spinoza B. Etika / B. Spinoza (B. d'Espinoza) // Izbr. proizv.: V 2 t.; Т. 2. – М. , 1964. – S. 359–618.
13. TolstoyL. N. Krug chteniya: Izbrannye, sobrannyei raspolozhennye na kazhdy den' L. Tolstym mysli mnogih pisateley ob istine, zhizni i povedenii. Т. 1. – М. :Politizdat, 1991. – 478 s.
14. Freydzher R. Lichnost'.Teorii, uprazhneniya, eksperimenty / R. Freydzher, D. Feydimen. – Spb. :Praym-EVROZNAK, 2006. – 704 s.
15. Shvarc G. M. Psihologiya individual'nyh resheniy / G. M. Shvarc. – М. : Фирма «Промысел»; Изд-во АО «Dialog-MGU», 1997. – 180 с.
16. Shopengauer A. Dve osnovnye problem etiki / A. Shopengauer // Svoboda voli i нравstvennost'. – М. :Izd-vo «Respublika», 1992. – S. 46–124.
17. Bayes T. An Essay to wards solving a Problem in the Doctrine of Chance. By the late Rev. Mr. Bayes, communicated by Mr. Price, in a letter to John Canton, M. A. and F. R. S. / Thomas Bayes and Richard Price // Philosophical Transactions of the Royal Society of London, 1763, Vol. 53, pp. 370–418.
18. Gigerenzer, G. (1998). Ecological intelligence: an adaptation for frequencies // The evolution of mind / D. D. Cummus, C. Allen (Eds.). N.Y., Oxford: Oxford University Press. Pp. 9–29.
19. Kelly G. A. The psychology of personal constructs. A theory of personality.Vol. 1. –New York: Norton, 1955a. Pp. 526-565.

Резюме

Черевичний С. ад'юнкт кафедри общественных наук
УОУ имени Ивана Черняховського
ORCID ID 0000-0001-9691-5261

ПОДХОДЫ К ПРОБЛЕМЕ ПРИНЯТИЯ РЕШЕНИЙ В ФИЛОСОФИИ И ПСИХОЛОГИИ

В данной статье изложены научные предпосылки возникновения и развития проблемы принятия решения в историческом и современном контексте; проанализированы философско-психологические взгляды выдающихся отечественных и зарубежных ученых; рассмотрены подходы к классификации принятия решения в традиционных исследованиях и современные представления о системе психологических факторов принятия решения.

Ключевые слова: принятие решения; выбор; проблема; подходы.

Summary

Cherevychnyi S. adjunct of the Department of Social Sciences,
National Defence University of Ukraine named after Ivan Chernyakhovskyi

APPROACHES TO THE PROBLEM OF DECISION MAKING IN PHILOSOPHY AND PSYCHOLOGY

Introduction. *The problem of the effectiveness of decision-making in the scientific sense of the concept was addressed by representatives of various sciences. The problem of decision-making as the will of man, from Socrates to the present day, attracts the attention of philosophers, psychologists, sociologists and others. Refinement of the specifics of the choice of personality was considered in the context of philosophical and psychological category of action. Decision-making is a complex psychological entity that has a multifaceted structure in place.*

Purpose. *Actualization of the problem of decision making, familiarization with the philosophical and psychological views of prominent domestic and foreign scientists and approaches to the classification of decision making in traditional studies.*

Methods. *Review and analytical study of literature.*

Originality. *Consideration of the problem in historical retrospect showed that the considered theoretical problem of decision-making attracted the attention of philosophers and educators, cybernetics and sociologists, psychologists and physiologists, which testifies to its interdisciplinarity and relevance. In the writings of thinkers of the past, decision-making was viewed from the standpoint of voluntarism as the ability of a person to make moral choices and determine their behavior regardless of external regulations. Decision-making and implementation of decisions are accompanied by a struggle of emotions, feelings and ends with going beyond the motivational sphere. Decision-making is related to the choice between freedom and bondage, the importance of the spiritual (as opposed to the material world), with the eternal categories of good and evil and is the true cause of real human freedom. In foreign psychology, decision-making is viewed in the context of determination by will, reason, random impulse, fear; as a choice between multiple valencies in psychological field theory; as a fragment of the cycle of experience in the psychology of personal constructs; as a manifestation of free will and intentionality. It is shown that in modern psychology the phenomenon of "decision making" has been studied as a cyclical process in the theory of mental turnover; as an essential phase of a will act; as realization of a personal act; as personal norms and values; as a result of personality-motivational and mental regulation.*

Conclusion. *It should be noted that, to date, there is no single generic psychological theory of decision-making in psychological science, but a representative set of concepts and private models have been developed to describe and explain people's behavior in decision-making situations. In trying to determine the basis of a methodological approach to the consideration of this issue, there is a need to integrate all previously accumulated in the psychology and related sciences of various information, their refraction through their life, life and scientific experience. This leads to the existence of many different approaches to the problem of choice and decision making, parallel to those existing in the related sciences and scientific currents, which study their own perspective of decision-making.*

Keywords: decision making; choice; problem; approaches.

ПІДХОДИ ДО ПРОБЛЕМИ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ В ФІЛОСОФІЇ ТА ПСИХОЛОГІЇ

В даній статті викладені наукові передумови виникнення та розвитку проблеми прийняття рішення в історичному та сучасному контексті; проаналізовано філософсько-психологічні погляди видатних вітчизняних та зарубіжних вчених; розглянуто підходи до класифікації прийняття рішення в традиційних дослідженнях і сучасні уявлення про систему психологічних факторів прийняття рішення.

Ключові слова: прийняття рішення; вибір; проблема; підходи.

Постановка проблеми.

До проблеми ефективності прийняття рішень в загальнонауковому розумінні поняття зверталися представники різних наук. Проблема прийняття рішення як волевиявлення людини, розпочинаючи від Сократа і до наших днів притягує до себе увагу філософів, психологів, соціологів та інших. Уточнення специфіки вибору особистості розглядалося в контексті філософсько-психологічної категорії вчинку. Поняття «прийняття рішення» має на увазі його розгляд не тільки як явища, а й як результату вибору мети, формування і реалізації програми дій, використання способу отримання результату або стратегії досягнення мети - стратегії вибору. Необхідно відзначити, що неоднозначне трактування і суперечливе розмаїття зумовлено тим, що вибір є сполучною ланкою між компонентами прийняття рішення: аналізом стану середовища, виділенням ситуації, що вимагає прийняття рішення, отриманням і переробкою інформації по характеристикам ситуації, що формується варіантом поведінки і дій особистості. Ухвалення рішення - це складне психологічне утворення, що має розгорнуту багатокомпонентну структуру.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

На основі принципу функціонально-рівневої регуляції прийняття рішень, Т. Корніловою був запропонований підхід, який розглядає «відкритість психологічної моделі прийняття рішень». Основу підходу склав ряд вихідних положень, які

передбачають варіативність функціональних структур, множинність зв'язків між різними процесами, які опосередковують вибір. У концепції функціонально-рівневої регуляції, обґрунтовано розуміння психологічної регуляції вибору, яка визначається не тільки заданими умовами невизначеності, а й пізнавальними зусиллями суб'єкта, що актуалізується поряд з особистісно-мотиваційними компонентами процесуальної регуляції і об'єднуються терміном інтелектуально-особистісний потенціал [5].

Проблема прийняття рішень особистістю розглядалася представниками екзистенціальної психології (Л. Бінсвангер, М. Бос, Дж. Бьюдженталь, Р. Ленг, С. Мадді, Р. Мей, Ж.-П. Сартр, В. Франкл, і ін.). Зокрема, в своїх працях Р. Мей підкреслював унікальність особистості, її вільний вибір (в тому числі при прийнятті рішення). Основними ключовими поняттями його теорії є воля, свобода і інтенціональність. Вони виконують роль детермінанти прийняття рішень і забезпечують три форми «буття-в-світі»: взаємини зі світом зовнішніх об'єктів або речей, взаємини з іншими людьми, відносини з власною особистістю [14, 847-848].

Аналіз проблеми вибору, проведений Г. Балом, показує, що психологічний зміст актів вибору, здійснюваних людиною, може бути дуже різноманітним, і тому зробити вибір, тобто прийняти рішення про обрання одного з безлічі шляхів, так само

як і реалізувати це вбрання рішення є надзвичайно нелегкою справою. До того ж прийняття рішення далеко не завжди зводиться до вибору найбільш оптимальної з усіх альтернатив. Нерідко прийняти рішення означає проявити творчість, креативність, знайти нові, невідомі досі шляхи вирішення проблемної ситуації, оригінальний вихід із складної життєвої ситуації. Необхідно відзначити важливу для розуміння специфіки нашого дослідження особливість, яка полягає в тому, що співвідношення виділених варіантів у здійснюваних особистістю стратегій і тактики вибору, виявляється різним в залежності від сформованості і стійкої орієнтації на прийнятті нею і значущі ціннісні орієнтири [1].

Метою статті є актуалізація проблеми прийняття рішення, ознайомлення з філософсько-психологічними поглядами видатних вітчизняних і зарубіжних вчених та підходами до класифікації прийняття рішення в традиційних дослідженнях.

Методи дослідження. Оглядово-аналітичне дослідження літератури.

Виклад основного матеріалу.

У філософії зазначену проблему пов'язують з назвами волютаризму та фаталізму. Волютаризм розглядає волю як вищий принцип буття в цілому і зокрема, як вищий принцип моральності. У відповідності дотаккого погляду, людина повинна здійснити моральний вибір і визначити свою поведінку незалежно від будь-яких зовнішніх регламентацій, керуючись при цьому лише рішенням власної волі. Дещо схожу точку зору стосовно волютаризму мали Й.Г. Фіхте, Е. Гартман, А. Шопенгауер та інші.

У свою чергу фаталізм зображує в кожному людському поступку та в кожному випадку прояв незворотності долі, виключаючи і вільний вибір і випадковість. Різновиди фаталізму, правда дещо різні за своїми світоглядними походженнями можна побачити в працях Р. Декарта [4], Б. Спінози [12], які розглядали прийняття рішення як боротьбу мотивів. Зокрема, Р. Декарт, у своїх космогонічних трактатах виділяв два модуси існування –

прямий і криволінійний. Прямий модус буття утилізує механізм вольового акту, що дає можливість людині приймати рішення як вільну необхідність. Прийняття рішення тут передбачає встановлення взаємовідношень почуттів, інтелекту та волі, що протиставляються боротьбі людських мотивів.

Вагомий вплив на філософську думку про прийняття рішення здійснили праці Вольтера [2], який літературними засобами показав умовність прийняття рішення при великих ситуаційних та мотиваційних ускладненнях. На його думку, в реальному житті, де переважає раціональна розсудливість, де не завжди знаходиться місце справедливості, лише природне благочестя повинно спонукати людину до вибору єдиного правильного рішення. Вольтер зазначав, що люди в багатьох випадках застряють в інтелектуальній схоластиці і намагаються вирішити питання, які не мають ніякого практичного значення. Він також критикував пошук всіх пояснень за допомогою математичного аналізу, що завжди показує людину односторонньо, без зв'язку зі свободою самовизначення, її неповторністю. Філософ вважав, що правильне прийняття рішення у вчинку, в його природній безпосередності. В психологічному трактуванні це може означати, що прийняття рішення відбувається не лише і не стільки в інтелектуальній сфері, а воно ще й обумовлено боротьбою емоцій та почуттів. Правильно прийняте рішення передбачає узгодженість, гармонічність психічних процесів, що протікають у внутрішньому світі особистості [2].

Значний вклад у вирішення проблеми прийняття рішення було зроблено завдяки філософським поглядам Артура Шопенгауера, який розглядав волю як абсолютний початок життя та світобудови, разом з тим підкреслюючи її внутрішню сліпоту та постійне невдоволення [15]. Філософ у своїх працях показував, що для людини свобода є не лише джерелом життя, але й джерелом різних страждань, яким наповнений світ. Шопенгауер шукав засоби відходу від страждань і такі умови, при яких особистість зможе отримати

абсолютне пізнання. Разом з тим, він вважав життя позбавленим необхідності вибору і прийняття рішення, а відповідно, і відповідальності за них можна порівняти з тваринним існуванням, яким керують біологічні інстинкти.

Згідно з поглядами Г.С. Сковороди, які він реалізував у своєму власному житті, людина постійно здійснює вибір і приймає рішення між свободою та неволею, духовним і мирським, матеріальним [11]. У своєму вченні філософ визначає дві людські натури: видиму – тваринну і невидиму – божественну, справжню. В своїх вчинках людина керується або внутрішнім покликом серця або орієнтується на видиму натуру. Необхідною умовою для здійснення свободи людини є наявність критичного мислення, здатність побороти в собі властиву людині орієнтацію на тілесну, видиму натуру. Важливою умовою у досягненні свободи стає самопізнання людини, яке дозволяє зрозуміти самого себе, визначити власну життєву позицію, власні уподобання і природні нахили. Сковорода виділяє дві сфери внутрішнього життя людини: психологічну і кордоцентричну. Під першою він розумів «поверхневу» ділянку нашого духовного, інтелектуального, розумового життя, на яку здійснюється вплив соціальних умов повсякденності. Кордоцентричну сферу мислитель характеризує як глибинне духовне життя, що існує за межами психосоматичного досвіду і називає її «серцем». Це світ божественного серця думок, світ самозанурення, єдиного розуму. Рішення, які приймає людина, що орієнтується на свою духовну природу, на думку філософа, не можуть бути помилковими.

На відміну від Г. Сковороди, Л. Толстой притримується позиції домінування когнітивного підходу до прийняття рішення людиною. Зокрема, він зазначає: «Ніщо не може змінити рішення розуму. Все що ми знаємо, ми знаємо через розум. І тому не вірте тим, які кажуть, що не потрібно слідувати розуму. Ті, які говорять так, подібні тим людям, які радили б загасити світло єдиного ліхтаря,

що керує нами у пільмі»[13, 142]. Прийняття правильних рішень мислитель пов'язував з такою характеристикою людини як мудрість та вічними філософськими категоріями добра і зла.

Прийняття рішення як вибору зображено в психологічній теорії поля К. Левіна, яка розкриває методологію аналізу життєвого простору людини та групи [6]. Життєвий, психічний простір складається з різних конструктів: секторів, кордонів, дій, валентностей, які впливають на регуляцію поведінки людини. Особливу роль в прийнятті рішення здійснює такий конструкт як валентність. Під валентністю К. Левін розумів властивість об'єкта притягувати до себе або відштовхувати. Відповідно до теорії К. Левіна, якщо людина може перебувати між двома позитивними валентностями одночасно, то найчастіше їй доводиться вибирати між двома привабливими об'єктами. Але коливання будуть обумовлені не тим, що після здійснення вибору мета може виглядати менш привабливою, ніж перед вибором. Це може статися, наприклад, в силу того, що в психологічному просторі в момент вибору людина переживає певний конфлікт. В цьому випадку, прийняття рішень в конфлікті пов'язано не з валентністю об'єктів, розташованих в психологічному просторі, а зі зміною самого психологічного простору, структури ситуації після прийняття рішення. Крім того, багато в чому прийняття рішень в конфлікті може бути викликано ще й очевидними змінами самої особистості, яка приймає рішення.

Вагомий внесок у розкриття проблеми прийняття рішення зробив Д. Келлі, засновник психології особистісних конструктів, який розробив модель поведінки людини, в тому числі «О-В-В» - цикл прийняття рішення. Цей цикл включає в себе: *орієнтування* (розгляд та поступове обдумування можливих варіантів вибору); *вибір* найбільш прийняттого на даний час варіанту; *виконання* (відповідно реалізація і контроль за виконанням вибраної дії) [19]. На першому етапі відбувається висування різних інтерпретацій проблемної ситуації,

спроба знайти найбільш конструктивний вибір. Надалі перевага віддається одному специфічному конструктивному виміру, як найбільш суб'єктивно корисного для особистості в даній конкретній ситуації. Обраний з усіх альтернатив смисловий вимір піддається більш детальному розгляду. Не вибравши хоча б один вимір, хоча б на деякий час, здійснити подальшу дію буде неможливо, оскільки людина буде до безкінечності розглядати альтернативи. У цій точці, людина здійснює вибір між полюсами одного і того ж вимірювання. Тільки здійснюючи вибір між полюсами, особистість формує стратегію свого вибору. Таким чином, людина здійснює індивідуальний контроль своєї системи, роблячи вибір, приймаючи рішення і виконуючи певні дії по його реалізації [19].

Найбільш продуктивним Д. Келлі вважав прийняття рішень з опорою на креативність. На його думку, цикл креативності починається з появи невизначеної (вільної) конструкції і закінчується отриманням суворо впорядкованої і підтвердженої конструкції [19].

Аналіз прийомів прийняття рішення в теорії Д. Келлі як зменшення невизначеності ситуації і збільшення ступенів свободи особистості через цикли імпульсивності і креативності переконує в доцільності розгляду не тільки оцінок значущості різних альтернатив, але і можливості подолання їх обмеженості. З цією метою вважаємо доречним використання креативності як компоненти інтелекту людини, його здатності оригінально мислити, і креативності особистості, що забезпечує високу гнучкість і пластичність особистості в прийнятті важливого рішення.

Теоретичний аналіз досліджень дозволяє нам виділити те спільне, що є характерним для здійснення вибору, для прийняття важливого рішення і для вирішення складних завдань. Всі ці явища в значній мірі обумовлені на етапі визначення ситуації - активністю особистості, а при здійсненні вибору або пошуку варіанту рішення - творчою активністю особистості. Особливо вагомим

для нашої роботи є констатація факту зв'язку активності особистості в генеруванні різних варіантів з відповідальністю за прийняття рішення.

Ухвалення рішення як результат вибору найкращої альтернативи з обмеженого числа можливих (допустимих, ефективних, оптимальних) являє собою певне розпорядження до дії. Як, вважає Г. Шварц, саме прийняття рішення являє собою результат формування, упорядкування і вибору найкращої серед альтернатив. Тим самим, прийняття рішень не просто є сполучною ланкою між ментальної сферою людини і тим або іншим способом поведінки або дій суб'єкта. «Процес прийняття рішень - свідомий процес, який передбачає попереднє чітке усвідомлення мети, структурування вихідної проблемної ситуації, опрацювання різних варіантів вибору найкращої альтернативи і використання певних для цього методів» [15, 37].

Уточнення специфіки вибору особистості розглядалося в контексті філософсько-психологічної категорії вчинку. Так, О. М. Леонтьєв розглядає вчинок як дію над порогом ситуативної необхідності, як «дія, доля якого визначається не з наявної ситуації» [7, 182]. Вчинок, отже, «дія складно вмотивована, що має складний зміст» [7, 50]. В. Петухов і В. Столін, виділяючи ознаки вчинку, розглядають його три основних кваліфікуючих ознаки: невизначеність ситуації, ризикованість вчинку і непередбачуваність його наслідків [9, 29].

Прийняття рішення особистістю розглядається і в працях В. Роменця як принцип реалізації особистісного вчинку. Вчений зазначає, що головною діяльністю людини є самопізнання як самовизначення, самоствердження особистості, що знаходить своє відображення в прийнятті належних рішень [10, 351]. Конкретним психологічним механізмом самоствердження людини в ситуації В. Роменець вважає мотивацію. Вчений зазначає, що призначення мотивації - подолати конфліктність ситуації і допомогти в ухваленні рішення діяти

певним чином [10]. Іншими словами, прийняття рішення дозволяє людині визначитися в тому, яким чином йому необхідно самоствердитися і які вчинки для цього необхідно здійснити. Дія вчинку, не є одномоментним і якісно цілісним актом, а передбачає, по крайній мірі, його виконання в два етапи: 1) підготовчий етап (психологічне моделювання вчинку і його наслідків) і 2) безпосередньо сам вчинок. Людина планує не «вчинок», як такий, а конкретні перетворення, приймаючи при цьому рішення, спрямоване на досягнення конкретної мети і задоволення потреби.

У психології детермінованість прийняття рішень характеристиками особистості досліджував в своїх працях М. Грот [3], провідні ідеї якого лягли в основу сучасних теорій багатьох західних дослідників ХХ століття. В якості основного механізму духовного життя людини, основною одиницею психічної діяльності, вчений виділив «психічний оберт», який визначається єдністю чуттєвого, перетворюючого і рухового компонентів. Починається цей «психічний оберт» з зовнішніх рухів і вражень, які потім перетворюються у внутрішні враження або почуття, породжують відчуття внутрішніх вольових прагнень і завершуються зовнішніми рухами і діями [3]. Виділяючи поняття загального психічного оберту діяльності людини, який складається з ряду окремих (приватних) обертів, М. Грот припускав, що кожен з них має свій початок, перебіг, завершення і вони можуть переходити один в одного.

Основоположниками наукового дослідження проблеми прийняття управлінських рішень вважають американських вчених Дж. Фон Неймана і О. Моргенштерна [8], які розробили теорію математичних ігор, вказали на прямий зв'язок здатності до ігрової діяльності з умінням приймати рішення і дали поштовх до розвитку цього напрямку науки [8].

Одна з перших математичних моделей прийняття рішень, що використовує метод оцінки гіпотез зі зміни величини ймовірності, була розроблена Т. Байєсом. Вона отримала назву «теорема Байєса» і описується формулою: $P(H \setminus E) =$

$P(E \setminus H) * P(H)$, де $P(H \setminus E)$ - ймовірність того, що гіпотеза H вірна при наявності умови E . Оцінка ймовірності суб'єктом при цьому заснована на евристиці, яка може привести як до правильного, так і до помилкового рішення. Якщо використовувати Байєсову інтерпретацію ймовірності, то теорема показує, як рівень довіри особистості може кардинально змінити кількість наступних подій. У цьому полягають висновки Т. Байєса, які стали основоположними для байєсівської статистики. Використання сучасної обчислювальної техніки для обробки безлічі попередньо отриманих спостережень дозволили використовувати модель не тільки в Байєсовому аналізі, а й активно застосувати її для великого ряду інших розрахунків. Вперше модель Томаса Байєса була опублікована в Філософській праці Королівського товариства Великобританії з коментарями його послідовників тільки в 1763 році [17].

У запропонованому екологічному підході, Герд Гігеренцер, навпаки, заперечує ймовірнісний погляд на прийняття рішень і стверджує, що в ході еволюції людина не стикається з ймовірнісним поданням інформації. В реальності він завжди має справу тільки з частотами, а саме, з частотою народження тієї чи іншої події. Саме тому, більш природною для людини формою подання інформації, на думку Г. Гігеренцера, є частотна, а не ймовірна форма, що підтверджується численними експериментами дослідника [18].

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Розгляд проблеми в історичній ретроспективі показало, що розглянута загальнотеоретична проблема прийняття рішень привертала до себе увагу філософів і педагогів, кібернетиків і соціологів, психологів і фізіологів, що свідчить про її міждисциплінарність і актуальність. У роботах мислителів минулого (філософів, соціологів, прогресивних письменників) прийняття рішень розглядалося з позиції волюнтаризму як здатність людини здійснювати моральний вибір і визначати свою поведінку незалежно від зовнішніх

регламентацій (Е. Гартман, Ф. Ніцше, Й. Г. Фіхте, А. Шопенгауер). Прийняття та реалізація рішення супроводжуються боротьбою емоцій, почуттів і завершується виходом за межі мотиваційної сфери (Ф. Вольтер, Р. Декарт, Б. Б. Спіноза, А. Шопенгауер). Прийняття рішень пов'язується з вибором між свободою і неволею, з важливістю духовного (на протидію матеріальному світу), з вічними категоріями добра і зла (Г. Сковорода, Л. Толстой) і є справжньою причиною реальної людської свободи.

У зарубіжній психології прийняття рішень розглядається в контексті детермінації волею, розумом, випадковим імпульсом, страхом (В. Джеймс); як вибір між декількома валентностями у психологічній теорії поля (К. Левін); як фрагмент циклу досвіду в психології особистісних конструктів (Д. Келлі); як прояв свободи волі і інтенціональності (Р. Мей).

Показано, що в сучасній психології феномен «прийняття рішення» вивчався як циклічний процес в теорії психічного оберту (М. Грот); як суттєва фаза вольового акту (Г. Костюк); як реалізація особистісного вчинку (В. Роменець); як особистісні норми і цінності (Г. Балл); як результат особистісно-мотиваційної та розумової регуляції (Т. Корнілова).

Необхідно констатувати, що до теперішнього часу в психологічній науці не

існує єдиної узагальнюючої психологічної теорії прийняття рішень, однак розроблений представницький ряд концепцій і приватних моделей, що описують і пояснюють поведінку людей в ситуаціях прийняття рішень. При спробах визначення підстав методологічного підходу до розгляду даного питання, з'являється необхідність інтеграції всіх раніше накопичених в психології і суміжних науках різноманітних відомостей, їх переломлення через свій життєвий, буттєвий і науковий досвід. Саме це призводить до існування безлічі різноманітних підходів до проблеми вибору і прийняття рішення, паралельно існуючих в суміжних науках і наукових течіях, які вивчають власний ракурс прийняття рішень.

Безпосередньо в самій психології, отримані результати багато в чому пояснюються точкою зору вченого, тією сферою наукових інтересів, яка в даний момент часу знаходиться в центрі його уваги (психічні явища, процеси, властивості, стану особистості, взаємозв'язку їх характеристик). Це знаходить відображення і в формулюванні використовуваної системи понять, і в описі специфіки явищ, і в теоретичному конструкті авторського підходу.

Список використаних джерел

1. Балл Г. О. Феномен вибору в контексті соціальної поведінки / Г. О. Балл // Соціальна психологія. – 2005. – № 1. – С. 3–13.
2. Вольтер Ф. Правильне прийняття рішення у вчинку. Натуралістична психологія / Ф. Вольтер. – М. : Психологія і революція., 2000. – С. 547–564.
3. Грот М. Я. Вибрані психологічні твори / М. Я. Грот; Упоряд., передм., прим. М. Д. Бойправ. – Ніжин : Видавництво НДУ імені М. Гоголя, 2006. – 296 с.
4. Декарт Р. Космогонія: Два трактата / Р. Декарт. – М. Л. : Гостехиздат, 1934. – 331 с.
5. Корнілова Т. В. Психологія ризику і прийняття рішень: учебное пособие для вузов / Т. В. Корнілова. – М. : Аспект Пресс, 2003. – 286 с.
6. Левин К. Динамическая психология: Избр. тр. / К. Левин; Пер. с нем. и англ. Е. Патяевой, Д. Леонтьева. – М. : Смысл, 2001. – 568 с.
7. Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения. В 2-х томах / А. Н. Леонтьев. – М. : Педагогика, 1983. – 320 с.
8. Нейман Дж. фон. Теория игр и экономическое поведение: [Текст] / Дж. фон Нейман, О. Моргенштерн; Пер. с англ. Н. Н. Воробьева. – М. : Наука, 1970. – 601 с.
9. Петухов В. В. Психология [Текст]: метод. указан. / В. В. Петухов, В. В. Столин. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1989. – 66 с.
10. Роменець В. А. Принцип «прийняття рішення» в історії психології. Емоційний, інтуїтивний несвідомий фактор психічної активності / В. А. Роменець // Історія психології XVII століття: [навч. посіб.]. – К. : Вища шк., 1990. – 365 с.

11. Сковорода Г. Повне зібрання творів: У 2-х т. / Г. С. Сковорода. – К. :Наукова думка, 1973. – Т. 1. – 532 с.; – Т. 2. – 576 с.
12. Спиноза Б. Етика / Б. Спиноза (Б. д'Еспиноза) // Избр. произв.: В 2 т.; Т. 2. – М. , 1964. – С. 359–618.
13. Толстой Л. Н. Круг чтения: Избранные, собранные и расположенные на каждый день Л. Толстым мысли многих писателей об истине, жизни и поведении. Т. 1. – М. : Политиздат, 1991. – 478 с.
14. Фрейдджер Р. Личность. Теории, упражнения, эксперименты / Р. Фрейдджер, Д. Фейдимен. – СПб. :Прайм-ЕВРОЗНАК, 2006. – 704 с.
15. Шварц Г. М. Психология индивидуальных решений / Г. М. Шварц. – М. : Фирма «Промысел»; Изд-во АО «Диалог-МГУ», 1997. – 180 с.
16. Шопенгауэр А. Две основные проблемы этики / А. Шопенгауэр // Свобода воли и нравственность. – М. : Изд-во «Республика», 1992. – С. 46–124.
17. Bayes T. An Essay to wards solving a Problem in the Doctrine of Chance. By the late Rev. Mr. Bayes, communicated by Mr. Price, in a letter to John Canton, M. A. and F. R. S. / Thomas Bayes and Richard Price // Philosophical Transactions of the Royal Society of London, 1763, Vol. 53, pp. 370–418.
18. Gigerenzer, G. (1998). Ecological intelligence: an adaptation for frequencies // The evolution of mind / D. D. Cummus, C. Allen (Eds.). N.Y., Oxford: Oxford University Press. Pp. 9–29.
19. Kelly G. A. The psychology of personal constructs. A theory of personality.Vol. 1. –New York: Norton, 1955a. Pp. 526–565.

References

1. Ball H. O. Fenomen vyboru v konteksti sotsialnoi povedinky / H. O. Ball // Sotsialna psykholohiia. – 2005. – № 1. – S. 3–13.(in Ukrainian).
2. Volter F. Pravylyne pryiniattia rishennia u vchynku. Naturalistychna psykholohiia / F. Volter. – М. :Psykholohiia i revoliutsiia., 2000. – S. 547–564.(in Ukrainian).
3. Hrot M. Ya. Vybrani psykholohichni tvory / M. Ya.Hrot; Uporiad.,peredm., prym. M. D. Boiprav. – Nizhyn :Vydavnytstvo NDU imeni M. Hoholia, 2006. – 296 s.
4. Dekart R. Kosmogoniya: Dvatraktata / R. Dekart. – M.L. :Gostehizdat, 1934. – 331 s.
5. Kornilova T. V. Psihologiya riska i prinyatiya resheniy: uchebnoe posobie dlya vuzov / T. V. Kornilova. –М. :Aspekt Press, 2003. –286 s.
6. Levin K. Dinamicheskaya psihologiya: Izbr. tr. / K. Levin; Per. s nem.iangl. E. Patyaevoy, D. Leont'eva. – М. :Smysl, 2001. – 568 s.
7. Leont'ev A. N. Izbrannyepsihologicheskiproizvedeniya. V 2-h tomah / A. N. Leont'ev. – М. :Pedagogika, 1983. – 320 s.
8. Neyman Dzh. fon. Teoriya igr i ekonomicheskoe povedenie: [Tekst] / Dzh. Fon Neyman, O. Morgenshtern; Per. s angl. N. N. Vorob'eva. – М. :Nauka, 1970. – 601 s.
9. Petuhov V. V. Psihologiya [Tekst]: metod. ukazan. / V. V. Petuhov, V. V. Stolin. – М. :Izd-vo Mosk. un-ta, 1989. – 66 s.
10. Romenets V. A. Pryntsyp «pryiniattia rishennia» v istorii psykholohii. Emotsiinyi, intuityvnyi nesvidomyi factor psykhičnoi aktyvnosti / V. A. Romenets // Istoriia psykholohii XVII stolittia: [navch. posib.]. – К. :Vyshcha shk., 1990. – 365 s.(in Ukrainian).
11. Skovoroda H. Povne zibrannia tvoriv: U 2-kh t. / H. S. Skovoroda. – К. :Naukova dumka, 1973. – Т. 1. – 532 с.; – Т. 2. – 576 с.(in Ukrainian).
12. Spinoza B. Etika / B. Spinoza (B. d'Espinoza) // Izbr. proizv.: V 2 t.; Т. 2. – М. , 1964. – S. 359–618.
13. TolstoyL. N. Krug chteniya: Izbrannye, sobrannyei raspolozhennye na kazhdy den' L. Tolstym mysli mnogih pisateley ob istine, zhizni i povedenii. Т. 1. – М. :Politizdat, 1991. – 478 s.
14. Freydzher R. Lichnost'.Teorii, uprazhneniya, eksperimenty / R. Freydzher, D. Feydimen. – Spb. :Praym-EVROZNAK, 2006. – 704 s.
15. Shvarc G. M. Psihologiya individual'nyh resheniy / G. M. Shvarc. – М. : Фирма «Промысел»; Изд-во АО «Dialog-MGU», 1997. – 180 с.
16. Shopengauer A. Dve osnovnye problem etiki / A. Shopengauer // Svoboda voli i нравstvennost'. – М. :Izd-vo «Respublika», 1992. – S. 46–124.
17. Bayes T. An Essay to wards solving a Problem in the Doctrine of Chance. By the late Rev. Mr. Bayes, communicated by Mr. Price, in a letter to John Canton, M. A. and F. R. S. / Thomas Bayes and Richard Price // Philosophical Transactions of the Royal Society of London, 1763, Vol. 53, pp. 370–418.
18. Gigerenzer, G. (1998). Ecological intelligence: an adaptation for frequencies // The evolution of mind / D. D. Cummus, C. Allen (Eds.). N.Y., Oxford: Oxford University Press. Pp. 9–29.
19. Kelly G. A. The psychology of personal constructs. A theory of personality.Vol. 1. –New York: Norton, 1955a. Pp. 526–565.

Резюме

Черевичний С. ад'юнкт кафедри общественных наук
УОУ имени Ивана Черняховського
ORCID ID 0000-0001-9691-5261

ПОДХОДЫ К ПРОБЛЕМЕ ПРИНЯТИЯ РЕШЕНИЙ В ФИЛОСОФИИ И ПСИХОЛОГИИ

В данной статье изложены научные предпосылки возникновения и развития проблемы принятия решения в историческом и современном контексте; проанализированы философско-психологические взгляды выдающихся отечественных и зарубежных ученых; рассмотрены подходы к классификации принятия решения в традиционных исследованиях и современные представления о системе психологических факторов принятия решения.

Ключевые слова: принятие решения; выбор; проблема; подходы.

Summary

Cherevychnyi S. adjunct of the Department of Social Sciences,
National Defence University of Ukraine named after Ivan Chernyakhovskyi

APPROACHES TO THE PROBLEM OF DECISION MAKING IN PHILOSOPHY AND PSYCHOLOGY

Introduction. *The problem of the effectiveness of decision-making in the scientific sense of the concept was addressed by representatives of various sciences. The problem of decision-making as the will of man, from Socrates to the present day, attracts the attention of philosophers, psychologists, sociologists and others. Refinement of the specifics of the choice of personality was considered in the context of philosophical and psychological category of action. Decision-making is a complex psychological entity that has a multifaceted structure in place.*

Purpose. *Actualization of the problem of decision making, familiarization with the philosophical and psychological views of prominent domestic and foreign scientists and approaches to the classification of decision making in traditional studies.*

Methods. *Review and analytical study of literature.*

Originality. *Consideration of the problem in historical retrospect showed that the considered theoretical problem of decision-making attracted the attention of philosophers and educators, cybernetics and sociologists, psychologists and physiologists, which testifies to its interdisciplinarity and relevance. In the writings of thinkers of the past, decision-making was viewed from the standpoint of voluntarism as the ability of a person to make moral choices and determine their behavior regardless of external regulations. Decision-making and implementation of decisions are accompanied by a struggle of emotions, feelings and ends with going beyond the motivational sphere. Decision-making is related to the choice between freedom and bondage, the importance of the spiritual (as opposed to the material world), with the eternal categories of good and evil and is the true cause of real human freedom. In foreign psychology, decision-making is viewed in the context of determination by will, reason, random impulse, fear; as a choice between multiple valencies in psychological field theory; as a fragment of the cycle of experience in the psychology of personal constructs; as a manifestation of free will and intentionality. It is shown that in modern psychology the phenomenon of "decision making" has been studied as a cyclical process in the theory of mental turnover; as an essential phase of a will act; as realization of a personal act; as personal norms and values; as a result of personality-motivational and mental regulation.*

Conclusion. *It should be noted that, to date, there is no single generic psychological theory of decision-making in psychological science, but a representative set of concepts and private models have been developed to describe and explain people's behavior in decision-making situations. In trying to determine the basis of a methodological approach to the consideration of this issue, there is a need to integrate all previously accumulated in the psychology and related sciences of various information, their refraction through their life, life and scientific experience. This leads to the existence of many different approaches to the problem of choice and decision making, parallel to those existing in the related sciences and scientific currents, which study their own perspective of decision-making.*

Keywords: decision making; choice; problem; approaches.

Якимчук І. кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології Уманського державного
педагогічного університету імені Павла Тичини
ORCID ID 0000-0002-4627-2066

ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ПСИХОЛОГА-ПОЧАТКІВЦЯ

У статті виокремлено психологічні умови, що впливають на становлення професійної самосвідомості психолога-початківця, до яких належать утруднення у професійній діяльності (зовнішні умови) і рефлексивні процеси як механізми зняття утруднень у професійній діяльності (внутрішні умови). Встановлено психологічний зміст ситуацій утруднення у професійній діяльності психолога-початківця, що проявляються у кількісних та якісних характеристиках. До кількісних характеристик належать накопичення невизначеності у сферах професійної діяльності, до якісних - зміна зон локалізації невизначеності у сферах професійної діяльності. Обґрунтовано, що вивчення рефлексивних процесів при вирішенні ситуацій утруднення у професійній діяльності психолога-початківця розкриває динаміку перетворення відношення «людина-професія» у професійну самосвідомість. Умовами, що забезпечують цей процес, є: невизначеність в операційній, мотиваційній і смисловій сферах професійної діяльності, вибір способів зняття внутрішньої конфліктності, оцінка психологом власних досягнень у професійній діяльності, міра ригідності «Я-концепції», готовність до самозміни, самовдосконалення.

Ключові слова: професійна самосвідомість; психолог-початківець; професійна діяльність; ситуації утруднення; рефлексивні процеси.

Актуальність дослідження.

Соціально-економічні процеси, що розгорнулися в українському суспільстві, висувають підвищені вимоги до професіоналізму фахівців усіх рівнів. В умовах підготовки до професійної діяльності ці вимоги конкретизуються у підготовленості молодих фахівців до вирішення практичних завдань, що стоять перед шкільним педагогічним колективом, орієнтованості їх на конструктивне подолання важких ситуацій у професійній діяльності. У цьому аспекті особливої значущості набуває період професійної адаптації. Саме у цей час відбувається поєднання на практиці вимог професії до людини та її можливостей. Від успішності діяльності у цей період багато у чому залежить зміцнення професійної мотивації, подальший професійний і особистісний розвиток суб'єкта діяльності. У складному, багатогранному і суперечливому процесі професійної адаптації особливе місце посідають питання, пов'язані із професійною самосвідомістю психолога-початківця, його професійною позицією, системою професійних цінностей і стосунків. Значущість подібного підходу до проблеми професіоналізації багато у

чому обумовлена, по-перше, підвищеною відповідальністю і складністю завдань, які доводиться виконувати психологу-початківцю, виконання яких вимагає опори на особисті і професійні позиції і системи цінностей; по-друге, дефіцитом науково обґрунтованих розробок ефективного впливу на процес становлення професійної самосвідомості у період професійної адаптації.

Аналіз досліджень та публікацій. У психології накопичено достатній досвід у дослідженні проблем самосвідомості. Значний вклад у теоретичне дослідження самосвідомості вніс С.Л. Рубінштейн, який у своїх працях розкриває співвідношення свідомості і самосвідомості, виокремлює особистість як суб'єкта та об'єкта самосвідомості. Ці положення були уточнено у дослідженнях Л.І. Божович, Г.С. Костюка, С.Д. Максименка, В.В. Століна, І.С. Кона, П.Р. Чамати та ін. [7; 14 та ін.] У них розглядаються різні аспекти самосвідомості: його онтогенез, структури, функції, можливості і закономірності формування. Встановлено вплив самосвідомості на діяльність, спілкування, розвиток людини. Особливу значущість представляють наукові доробки

Б.Г. Ананьєва, Л.І. Анциферової, К.О.Абульханової-Славської, О.Ф. Бондаренка, М.Й. Боришевського, О.І.Киричука, А.К. Маркової, О.Ю. Пряжнікової, Т.С. Яценко та ін., що описують професіоналізацію як цілісний, безперервний процес [2; 3; 11; 16 та ін.]. У межах цих підходів вивчаються проблеми, пов'язані із розвитком самосвідомості, виявленням вікових особливостей самосвідомості особистості, визначенням психологічних умов формування самосвідомості, у т. ч. професійної самосвідомості практичного психолога (Г.В. Католик, П.Г.Лушин, В.Г.Панок, Н.І. Пов'якель, Т.М. Титаренко, Н.Ф.Шевченко та ін.) [5; 6; 8; 9; 13; 15 та ін.].

Постановка завдання. Теоретичний аналіз розвитку професійної самосвідомості психолога-початківця у контексті його професійного становлення.

Мета статті – виявити психологічні умови становлення професійної самосвідомості психолога-початківця під час його адаптації до професійної діяльності.

Виклад основного матеріалу. На теоретико-методологічному рівні професійна самосвідомість розглядається у дискурсі опозиції гносеологічних принципів, що перебувають в основі класичної і посткласичної пізнавальної ситуації (Ф.Б. Василюк, Л.І. Воробйова): абстракції самосвідомості, з одного боку, і принципової неусувної суб'єкта з акту пізнання, з іншого [4]. У будь-якій ситуації взаємодії людини із людиною самосвідомість не дана як передумова пізнавального процесу, а є умовою, яка має бути виконана у кожному пізнавальному акті при певних зусиллях з боку того, хто пізнає.

У теоретичних та емпіричних доробках, присвячених загальним проблемам професійної самосвідомості, самосвідомість розглядається або у межах проблеми розвитку особистості (М.Р. Бітянова, Л.М.Мітіна та ін.), або у межах психології професії (Є.О. Клімов, А.К.Маркова та ін.). Дослідники професійної самосвідомості відмічають, що вона будується на основі загальної

самосвідомості особистості і є взаємодоповнюючим поєднанням трьох підструктур: когнітивної, афективної і поведінкової (А.К. Маркова, Л.М. Мітіна). Специфіка професійної самосвідомості вбачається в її вужчій спрямованості, обмеженості саме професійною діяльністю. Професійна самосвідомість розглядається як складова «Я-образу» особистості (Є.О.Клімов). Зазначається, що професійна самосвідомість є динамічним утворенням, яке здатне розвиватися, змінюватися, розширюватися. Вона «спирається на професійну самооцінку - потенційну (Я як професіонал завтра), ретроспективну (я як професіонал у минулому), актуальну (Я як професіонал сьогодні), ідеальну (Я як професіонал у далекому майбутньому)» (А.К. Маркова).

У психологічній літературі з проблеми самосвідомості особистості (В.В. Столін), а також свідомості і самосвідомості професіонала (Д.В. Ронзін) відзначається наявність в Я-концепції неусвідомлюваних людиною пластів, глибинних установок. На думку С.Л. Братченка, у психології професійне самовизначення, вибір тієї або іншої психологічної теорії та її тлумачення відбувається відповідно до фундаментальних (частіше неусвідомлюваних) життєвих установок: вірою або невірою у людину. Ф.Б. Василюк на перше місце у психологічній практиці ставить віру у той головний механізм, основний процес, який безпосередньо забезпечує досягнення терапевтичних цілей. До інших неусвідомлюваних феноменів професійної самосвідомості відносять неправдиве дотримання теорії, коли психолог свідомо дотримується тієї або іншої теорії, а в практичній роботі дотримується позиції, що не узгоджуються із нею (Дж.Енрайт); етичні установки психолога, формувальні особистісні смислові конструкти у професійному самовизначенні (О.Є. Сапогова), міфи психологів і психотерапевтів (Л.І.Воробйова, М.М. Огинська, М.В. Розін), тобто деякі базові положення, які використовуються у роботі. О.Р. Калитеєвська визначає професійну

самосвідомість психотерапевта як «міф, що не завжди виразно усвідомлюється», до якого вона включає як базові положення теорії, що «сповідується» ним, так і його особисті нахили і психологічні захисти.

Деякими авторами ставиться питання про необхідність спеціальної роботи із самосвідомістю практичних психологів. Розглядаються різні форми цієї роботи: супервізія як форма розвитку і поглиблення професійної рефлексії (О.Р. Калитеєвська), методологічні семінари, індивідуальні і групові консультації з розвитку навичок професійної рефлексії (О.Е.Пятінін). Г.Ісуріна розглядає розвиток Я-концепції психолога як одне із завдань тренінгу особистісного зростання, під час якого відбувається «пізнання себе і саморозуміння, розширення сфери самосвідомості, посилення почуття самоїдентичності, розвиток особистості, вдосконалення навичок саморегуляції», а також усвідомлення власних сліпих плям, що є важливим аспектом професійної підготовки психолога у сфері практичної діяльності. О.Є. Сапогова переконана, що внутрішня установка на себе як на професіонала, відчуття себе психологом, самопізнання, рефлексія, можуть розвинути лише у сократичному діалозі із психологом, в процесі глибокого внутрішнього спілкування із ним (у майстер-класі або студії), в процесі усної, сокровенної передачі знань.

Із проблеми професійної самосвідомості психологів-практиків можна позначити такі аспекти: особистість психолога-практика є його інструментом, проте питання про те, як вона перетворюється на цей інструмент, залишається питанням; не цілком відомо, як формується ідентичність психолога-практика - чи в процесі підготовки, або вже тільки у практичній діяльності; потреби, вірування, установки, наміри психолога-практика відносно інших людей (клієнтів) можуть не усвідомлюватися, проте діє він у своїй діяльності відповідно до них; проблема полягає у тому, що для їхнього усвідомлення потрібні спеціальні процедури, а також інтенція професіонала. Професія психолога самим змістом

навчання і змістом діяльності може сприяти особовистісному зростанню або деформувати фахівця.

Структури самосвідомості виконують мотивуючі функції, які розрізняються за своїм походженням; мотивуючий ефект має почуття власної гідності і самоповаги, що вимагає своєї підтримки за допомогою реальної професійної діяльності. Вони беруть участь в процесі професійного цілепокладання, тобто у підборі таких цілей, що служать досягненню мотиву, які узгоджуються з «Я-образом» у цілому, з уявленням про власні можливості, права, обов'язки.

Самосвідомість в її когнітивній та емоційній формах детермінує стосунки у професійному середовищі, а також стиль і характер спілкування з оточенням. Так, у формі самопізнання і самовідношення вона впливає на розвиток тих або інших рис і, отже, на розвиток особистості у цілому. Крім того, вона служить формою самоконтролю у найрізноманітніших діяльнісних формах прояву людини.

Аналіз теоретичних та експериментальних праць дозволяє визначити професійну самосвідомість психолога-початківця як міжсистемну взаємодію трьох підструктур: когнітивної, афективної і поведінкової. Кожна підструктура професійної самосвідомості має специфічні характеристики, що обумовлюють саморозвиток і самоактуалізацію особистості у професійній діяльності [1; 10; 12].

Когнітивна підструктура забезпечує усвідомлення особистістю себе: у системі професійної діяльності; у системі міжособистісних стосунків, що визначаються професійною діяльністю; у системі особистісного розвитку. Особистісна компонента відповідальна за осмислення себе у ситуаціях, коли професійно значущі особистісні якості або їхня відсутність стають перешкодою на шляху власної активності або, навпаки, як умову, що полегшує діяльну самореалізацію. Когнітивна підструктура відіграє провідну роль у професійній самосвідомості.

В афективній підструктурі

виокремлюють два рівні: глобальне і диференційне самовідношення, тобто інтегральне почуття «за» або «проти» власного «Я» і більш специфічний вимір: самоповага, самоінтерес, очікуване ставлення інших. Підструктура самовідношення тісним чином пов'язана із поведінковою підструктурою, основним психологічним механізмом якої є задоволеність особистості собою і власною професійною діяльністю. При цьому під задоволеністю розуміється співвідношення між мотиваційною сферою особистості і можливістю успіху діяльності з реалізації провідних мотивів. У той же час ці складові структури професійної самосвідомості існують, з одного боку, достатньо автономно і є підсистемами професійної діяльності, що розвиваються, а з іншого – перебувають у тісному взаємозв'язку, взаємообумовлюють і доповнюють один одного.

Для уточнення сутнісних особливостей професійної самосвідомості психолога-початківця потрібен психологічний аналіз його професійної діяльності на етапі адаптації. Професійна адаптація визначається як етап професійного розвитку особистості, що характеризується оволодінням фахівцем ціннісними орієнтаціями у межах своєї професії, усвідомленням мотивів і цілей у ній, входженням до рольової структури професійної групи; прийняттям усіх компонентів професійної діяльності: її завдань, предмету, способів, результатів праці, умов у межах своєї професії. Психологічний аналіз діяльності має здійснюватися на основі системного підходу до психологічних явищ, виявлення якостей особистості, що впливають на здатність найефективніше виконувати функції професійної діяльності. Програма аналізу професійної діяльності психолога-початківця має передбачати загальне вивчення діяльності (предмет діяльності) і психологічний аналіз діяльності (мотив, мета, сенс, техніка, операції). Це дозволяє виокремити такі групи особливостей діяльності психолога-початківця на етапі професійної адаптації.

Особливості операційної сфери

професійної діяльності: пряме перенесення способів, прийомів, психотехнологій, отриманих у ЗВО, на практичну діяльність, прагнення використати стереотипні повчальні технології; орієнтація на виконавчий характер професійної діяльності, прагнення наслідувати готові методичні рекомендації; переважання репродуктивних, адаптивно-приспосувальних прийомів праці над творчими; недостатній обсяг професійних і психологічних знань про працю; у професійному навчанні відтворення прийомів і навичок, отриманих під час навчання у ЗВО; недостатньо розвинене професійне мислення; низька результативність та ефективність професійної праці; висока психологічна ціна результатів професійної діяльності; переважання акценту на зовнішні, формальні сторони професійної діяльності; недостатнє володіння етичними нормами професії практичного психолога.

Особливості мотиваційної сфери професійної діяльності: недостатня розвиненість мотиваційної сфери; присутність окремих мотивів, орієнтованих на економічну результативність професійної діяльності; домінування мотивів, зовнішніх по відношенню до професії (престиж і т. п.) над внутрішніми (інтерес до змісту праці); наявність нестійких, нерегульованих, різноспрямованих мотивів професійної діяльності; неадекватність мотиваційної сфери фактичному змісту праці, постановка нереальних цілей у професійній діяльності практичного психолога; невмотивована, спонтанна професійна поведінка.

Особливості смислової сфери професійної діяльності: невираженість планів професійного розвитку; професійне самовизначення, що епізодично поновлюється; зниження значущості професійної діяльності практичного психолога для себе; відсутність або нерозвиненість професійної позиції. Виявлені психологічні особливості професійної діяльності психолога-початківця обґрунтовують такі сутнісні характеристики його професійної самосвідомості. Професійна

самосвідомість психолога-початківця як процес розгортається в період зміни провідної учбової діяльності на професійну. Результатом цього процесу є безповоротні зміни в операційній, мотиваційній і смисловій сферах професійної діяльності. За спрямованістю цей процес орієнтований на продукування адаптивних моделей професійної поведінки практичного психолога, в основі яких - прийняття і виконання соціальних вимог, очікувань і норм. За адекватністю професійна самосвідомість характеризується такою, що розузгоджена між когнітивною, афективною і поведінковою підструктурами, високою вірогідністю включення механізмів психологічного захисту, невротичного розвитку особистості в період адаптації до професійної діяльності.

Як відмічає В.М. Просекова, становлення професійної самосвідомості в адаптаційний період проходить чотири етапи [9]. На першому етапі в процесі професійного навчання відбувається формування когнітивної, афективної і поведінковою компонент професійної самосвідомості. У той же час на етапі навчання професійна самосвідомість є моделлю ставлення людини до професії. На другому етапі, при входженні у професійну діяльність, відбувається зміна складових професійної самосвідомості психолога-початківця. Під впливом реальної професійної діяльності складові професійної самосвідомості починають відображати дійсне ставлення психолога-початківця до професії. На третьому етапі закладається основа міжсистемної взаємодії компонент професійної самосвідомості, яка починає набувати цілісних рис. На четвертому етапі завершується процес набуття професійною самосвідомістю цілісності. Підсумком цього етапу є професійні позиції (ставлення до обраної професії), які посідає психолог-початківець після закінчення адаптаційного періоду, вони можуть одну з таких модальностей - активна, пасивна, позиція уникнення.

Висновки. Таким чином, становлення професійної самосвідомості психолога-початківця в період його адаптації до професійної діяльності - це процес, в основі якого перебуває зняття суперечності у системі

«людина – професія». Змістом цього процесу є вирішення ситуації утруднень із високим рівнем невизначеності у професійній діяльності за рахунок процесів рефлексії, які забезпечують: актуалізацію структур «Я» при входженні у ситуацію утруднення; вичерпання актуалізованих стереотипів досвіду і шаблонів дій у ситуації утруднення; дискредитацію стереотипів, шаблонів у контексті виявлених суб'єктом суперечностей; відкриття нових принципів конструктивного подолання цих суперечностей із подальшою їхньою практичною реалізацією. Результатом цього процесу є новоутворення: у когнітивній сфері професійної самосвідомості - усвідомлення ціннісних орієнтацій у межах професії, мотивів і цілей, предметів, способів, засобів, знань, вмінь, навичок з досягнення цілей професійної діяльності, входження до рольової структури професійної групи, прийняття себе як представника цієї професійної групи, становлення способу професійної самореалізації, самовдосконалення, саморегуляції; в афективній сфері - зміна самовідношення до себе як до представника цієї професійної групи; у поведінковій - задоволеність собою і власною професійною діяльністю.

Становлення професійної самосвідомості розглядається із моменту встановлення відношення «людина - конкретна професія» на емоційно-ціннісному рівні при формуванні професійних намірів і співвідношення їх з уявленнями про власні можливості. В період професійного навчання формується операційна, мотиваційна, смислова компоненти професійної діяльності. У суперечність із ними вступають емоційно насичений образ професії і вимоги до професії, що нормативно обмежують особистість. Після закінчення навчання професійна самосвідомість є ідеальною моделлю ставлення людини до професії. В адаптаційний період провідною суперечністю є зіткнення ідеальної і реальної моделей професійної діяльності.

Становлення професійної самосвідомості психолога-початківця здійснюється у декілька етапів. На першому етапі уточнюються, деталізуються когнітивний, афективний і поведінковий компоненти моделі ставлення людини до професії. На другому

етапі взаємодія складових професійної самосвідомості набуває системного характеру. Після закінчення адаптаційного періоду професійна самосвідомість відображає реальне ставлення людини до професії. Процес науття цілісності професійної самосвідомості детермінується рівнем розвитку рефлексії як базового механізму професійного саморозвитку.

Основними психологічними умовами, що забезпечують становлення професійної самосвідомості психолога-початківця, є: ситуації утруднення у професійній діяльності, в основі яких - невизначеність в операційній (некомпетентність, відсутність досвіду), мотиваційній (небажання діяти) і смисловій (втрата або відсутність перспективи) сферах; вибір способів зняття внутрішньої конфліктності у ситуаціях утруднення; оцінка власних досягнень у професійній діяльності; міра ригідності Я-концепції; готовність до самозмін, професійного самовдосконалення і саморозвитку.

Теоретичний аналіз розвитку професійної самосвідомості у контексті професійного становлення дозволив виокремити дві групи психологічних умов: утруднення у професійній діяльності

психолога-початківця, які є зовнішніми умовами, і процеси рефлексії як механізми зняття утруднень у професійній діяльності, які стають внутрішніми умовами. Утруднення у професійній діяльності виявляють суперечності у сфері «людина – професія». Однією із найважливіших ознак утруднень є невизначеність, яка може бути злокалізована в операційній (некомпетентність), мотиваційній (небажання діяти), смисловій (втрата перспективи) сферах професійної діяльності. Рефлексія у ситуаціях утруднень є механізмом перетворення суб'єктом діяльності змісту власної самосвідомості і забезпечує: актуалізацію структур «Я» при входженні у ситуацію утруднення, вичерпання актуалізованих сенсів при апробації різних стереотипів досвіду і шаблонів дії у ситуації утруднень, їхню (стереотипів, шаблонів) дискредитацію у контексті виявлених суб'єктом суперечностей, відкриття нового принципу конструктивного подолання цієї суперечності, реалізацію наново набутого сенсу через подальшу реорганізацію особистого досвіду.

Список використаних джерел

1. Богданова О.В. Самосознание как фактор профессионального самоопределения практического психолога: дис. канд. психол. наук. М., 2001. 258 с.
2. Бондаренко А.Ф. Личностное и профессиональное самоопределение отечественного психолога-практика. *Московский психотерапевтический журнал*. 1993. №1. С. 63-76.
3. Боришевський М.Й., Киричук О.І. До проблеми самосвідомості особистості як детермінанти її саморозвитку. *Українська психологія: сучасний потенціал. Матеріали Четвертих Костюківських читань (25 вересня 1996 р.)*. В 3-х томах. К.: вид-во ДОК-К, 1996. Т.І. С. 105–111.
4. Кандыбович Л.В. Становление профессионального самосознания психолога-початківця: дисс. канд. психол. наук. М., 1999. 168 с.
5. Католик Г.В. Психологія формування професійної Я-концепції практичного психолога: дис... д-ра психол. наук. Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, К., 2016. 353 с.
6. Лушин П.В. Психологія особистісного змінювання: дис... д-ра психол. наук. Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. - К., 2003. - 431 с.
7. Максименко С.Д., Щербан Т.Д. Професійне становлення молодого вчителя. Ужгород: Закарпаття, 1998. 106 с.
8. Панок В.Г. Концептуальні підходи до формування особистості практикуючого психолога. *Практична психологія та соціальна робота*. 1998, №4-5. С.5-8, 4-6.
9. Пов'якель Н.І. Саморегуляція професійного мислення в системі фахової підготовки практичних психологів: дис... д-ра психол. наук. Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. К., 2004. 499 с.
10. Просекова В.М. Динамика профессионального самосознания психологов-практиков (психосемантический аспект): дисс. канд. психол. наук. Казань, 2001. 160 с.
11. Пряжникова Е.Ю. Психологические основы профессионального самосознания профконсультанта: дис. д-ра психол. наук. Тверь, 2001. 407 с.
12. Тараскина Т.В. Профессиональное самосознание как основа профессионализма практического психолога: дисс. канд. психол. наук. М., 2005. 219 с.

13. Титаренко Т.М. Жизненный мир личности: структурно-генетический подход: дис...д-ра психол. наук. АПН Украины. К., 1994. 305 с.
14. Чамата П.Р. Вопросы самосознания личности в советской психологии. *Психологическая наука в СССР*. М., 1960. Т.II. С. 91-109.
15. Шевченко Н.Ф. Формування професійної свідомості практичних психологів у системі вищої освіти: дис... д-ра психол. наук. Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. К., 2006. 382 с.
16. Яценко Т.С. Психологічні основи групової психокорекції: Навчальний посібник. К.:Либідь, 1996. 264 с.

References

1. Bogdanova O.V. Samosoznanie kak faktor professional'nogo samoopredelenija prakticheskogo psihologa: dis. kand. psihol. nauk. M., 2001. 258 s.
2. Bondarenko A.F. Lichnostnoe i professional'noe samoopredelenie otechestvennogo psihologa-praktika. *Moskovskij psihoterapevticheskij zhurnal*. 1993. №1. S. 63-76.
3. Boryshevskij M.J., Kyrychuk O.I. Do problemy samosvidomosti osobystosti jak determinanty i'i samorozvytku. *Ukrai'ns'ka psihologija: suchasnyj potencial. Materialy Chetvertyh Kostjukivs'kyh chytan' (25 veresnja 1996 r.)*. V 3-h tomah. K.: vyd-vo DOK-K, 1996. T.I. S. 105-111.
4. Kandybovich L.V. Stanovlenie professional'nogo samosoznaniya psihologa-pochatkivcja: diss. kand. psihol. nauk. M., 1999. 168 s.
5. Katolyk G.V. Psihologija formuvannja profesijnoi' Ja-koncepcii' praktychnogo psihologa: dys... d-ra psihol. nauk. Instytut psihologii' imeni G.S. Kostjuka NAPN Ukrai'ny, K., 2016. 353 s.
6. Lushyn P.V. Psihologija osobystisnogo zminjuvannja: dys... d-ra psihol. nauk. Instytut psihologii' im. G.S. Kostjuka APN Ukrai'ny. - K., 2003. - 431 s.
7. Maksymenko S.D., Shherban T.D. Profesijne stanovlennja molodogo vchytelja. Uzhgorod: Zakarpattja, 1998. 106 s.
8. Panok V.G. Konceptual'ni pidhody do formuvannja osobystosti praktykujuchogo psihologa. *Praktychna psihologija ta social'na robota*. 1998, №4-5. S.5-8, 4-6.
9. Pov'jakeľ N.I. Samoreguljacija profesijnogo myslennja v systemi fahovoi' pidgotovky praktychnyh psihologiv: dys... d-ra psihol. nauk. Nacional'nyj pedagogichnyj un-t im. M.P. Dragomanova. K., 2004. 499 s.
10. Prosekova V.M. Dinamika professional'nogo samosoznaniya psihologov-praktikov (psihosemanticheskij aspekt): diss. kand. psihol. nauk. Kazan', 2001. 160 s.
11. Prjazhnikova E.Ju. Psihologicheskie osnovy professional'nogo samosoznaniya profkonsul'tanta: dis. d-ra psihol. nauk. Tver', 2001. 407 s.
12. Taraskina T.V. Professional'noe samosoznanie kak osnova professionalizma prakticheskogo psihologa: diss. kand. psihol. nauk. M., 2005. 219 s.
13. Titarenko T.M. Zhiznennyj mir lichnosti: strukturno-geneticheskij podhod: dis...d-ra psihol. nauk. APN Ukrainy. K., 1994. 305 s.
14. Chamata P.R. Voprosy samosoznaniya lichnosti v sovetskoj psihologii. *Psihologicheskaja nauka v SSSR*. M., 1960. T.II. S. 91-109.
15. Shevchenko N.F. Formuvannja profesijnoi' svidomosti praktychnyh psihologiv u systemi vyshhoi' osvity: dys... d-ra psihol. nauk. Instytut psihologii' im. G.S. Kostjuka APN Ukrai'ny. K., 2006. 382 s.
16. Jacenko T.S. Psihologichni osnovy grupovoi' psihokorekcii': Navchal'nyj posibnyk. K.:Lybid', 1996. 264 s.

Резюме

Якимчук И. кандидат психологических наук, доцент,
доцент кафедры психологии Уманского государственного
педагогического университета имени Павла Тычины

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ СТАНОВЛЕНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ НАЧИНАЮЩЕГО ПСИХОЛОГА

В статье выделены психологические условия, влияющие на становление профессионального самосознания психолога-початківця, к которым относятся затруднения в профессиональной деятельности (внешние условия) и рефлексивные процессы как механизмы снятия затруднений в профессиональной деятельности (внутренние условия). Установлено психологическое содержание

ситуаций затруднения в профессиональной деятельности психолога-початківця, проявляющихся в количественных и качественных характеристиках. К количественным характеристикам относится накопление неопределенности в сферах профессиональной деятельности, к качественным - смена зон локализации неопределенности в сферах профессиональной деятельности. Обосновано, что изучение рефлексивных процессов при разрешении ситуаций затруднения в профессиональной деятельности психолога-початківця раскрывает динамику преобразования отношения «человек-профессия» в профессиональное самосознание. Условиями, обеспечивающими данный процесс, являются: неопределенность в операционной, мотивационной и смысловой сферах профессиональной деятельности, выбор способов снятия внутренней конфликтности, оценка психологом своих достижений в профессиональной деятельности, степень ригидности «Я-концепции», готовность к самоизменению, самосовершенствованию.

Ключевые слова: профессиональное самосознание; психолог-початківець; профессиональная деятельность; ситуации затруднения; рефлексивные процессы.

Summary

Yakimchuk I. associate Professor in psychological sciences

PSYCHOLOGICAL TERMS OF PSYCHOLOGIST-BEGINNER'S PROFESSIONAL CONSCIOUSNESS BECOMING

The analysis of theoretical and experimental labours allowed to define professional consciousness of psychologist-beginner as intersystem cooperation of three fine-tuning: cognitive, highly emotional and behavioral. Every fine-tuning of professional consciousness has specific descriptions that stipulate self-development and self-actualization personalities in professional activity. Becoming of professional consciousness of psychologist-beginner in the period of his adaptation to professional activity is a process in basis of that there is a removal of contradiction in the system «a man is a profession». The table of contents of this process is a decision of situation of difficulties with the high level of vagueness in professional activity due to the processes of reflection, that provide: actualization of structures of «I» at included in the situation of difficulty; exhausting of actualized stereotypes of experience and templates of actions is in the situation of difficulty; discredit of stereotypes, templates in the context of the contradictions educed by a subject; opening of new principles of the structural overcoming of these contradictions with further by their practical realization. The result of this process is new formation: in the field of cognitive professional consciousness is realization of the valued orientations within the limits of profession, reasons and aims, objects, methods, facilities, knowledge, abilities, skills from the achievement of aims of professional activity, including to the role-play structure of professional group, acceptance of itself as a representative of this professional group, becoming of method of professional self-realization self-perfection, self-regulations; in a highly emotional sphere is a change of self-attitude to itself as to the representative of this professional group; in behavioral is satisfaction by a soba and by own professional activity.

Becoming of professional consciousness is examined from the moment of establishment of relation a «man is a certain profession» at emotionally-valued level at forming of professional intentions and correlation of them with ideas about own possibilities. In the period of professional studies an operating-room, motivational, semantic components of professional activity, is formed. In contradiction with them enter the emotionally saturated character of profession and requirement to the profession, that normatively limit personality. After completion studies professional consciousness is the ideal model of relation of man to the profession. In an adaptation period leading contradiction is a collision of ideal and real models of professional activity. Basic psychological terms, that provide becoming of professional consciousness of psychologist-beginner, are: situations of difficulty in professional activity, in basis of that is a vagueness in an operating-room (incompetence, absence of experience), motivational (unwillingness to operate) and semantic (loss or absence of prospect) spheres; a choice of methods of removal of internal conflict is in the situations of difficulty; an estimation of own achievements is in professional activity; measure of rigidity of I-conception; readiness is to самозмін, professional self-perfection and self-development.

Key words: professional consciousness, psychologist-beginner, professional activity, situations of difficulty, reflection processes.